

A posztoszocialista vidéki elit szerkezete és jellemzői

Esettanulmány Erdélyből

Kiss Dénes

kissdenes2000@yahoo.com

Beérkezés: 2012. 02. 29.

Átdolgozott kézirat beérkezése: 2012. 11. 28.

Elfogadás: 2013. 04. 09.

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmányban az erdélyi vidéki elit szerkezetét vizsgálom, egy esettanulmány keretében. A városoktól közepes távolságra elhelyezkedő, gazdaságilag viszonylag fejlett kisiparos falvak típusát képviselő terepen három különböző definíciós stratégiát alkalmazva vizsgálom az elitet. Rétegződési stratégiát követve gazdasági- és kulturáliselit-csoportokat azonosítok be, intézményi-hatalmi definíció alkalmazásával a hatalom különböző formáival rendelkező elitcsoportokat, a közéleti részvétel mértéke és módja alapján pedig a közélet fő-, mellék- és háttérszereplőinek csoportjait különböztetem meg. Végül a három elemzési stratégia egymásra vetítésével egy egységes elitszerkezetet vázoló fel, amelyet a viszonylag homogén elitcsoportok mellett néhány ellentmondásos pozíciójú személy alkot. Utóbbiak esetei az elitet aktuálisan alakító társadalmi folyamatok eredményei, így ezekkel külön foglalkozom. A tanulmány utolsó részében az elit folytonosságát is vizsgálom, kimutatva, hogy napjaink falusi elitjének kialakulásához az elitcirkuláció és elitrekrutáció folyamatai egyaránt hozzájárulnak.

KULCSSZAVAK: vidéki elit, gazdasági elit, kulturális elit, hatalmi elit, közéleti elit, posztoszocialista átmenet, elitcirkuláció, elitrekrutáció

Írásomban az erdélyi falusi elit szerkezetét és az annak kialakulásához vezető folyamatokat vizsgálom. Bár a vidéki elit tagjai az oly gyakran emlegetett vidékfejlesztési kezdeményezések legfontosabb potenciális aktorai, e csoport kutatottsága viszonylag kismértékű. E téren próbál tehát e dolgozat előrelépést tenni, egy esettanulmány keretében elemezve egy vidéki közösség elitjének szerkezetét, az elitcsoportok közötti kapcsolatokat, valamint az elitbe kerülés módozatait. Ez utóbbi kérdés kapcsán egyúttal arra is keresem a választ, hogy fellelhető-e még valamilyen mértékű folytonosság a szocialista korszak helyi elitje és az aktuális elit között.

A legnépszerűbb elitelemleteket áttekintve kikerülhetetlen az a megállapítás, hogy a szociológiai elitelemzések elsősorban makroszintűek, és a tárgyakat képező társadalmi csoportok még kismértékben sem fedődnek át a falusi elitel. Így egy vidéki kistelepülés elitjének vizsgálata során ezekből az elemzésekből tulajdonképpen csak az alkalmazott definíciós stratégiák hasznosíthatók (lásd e tekintetben Takács

[1998] írását). A közösségtanulmányok keretében fellelhető elitvizsgálatok már a helyi társadalmak elitjét elemzik, ám mint azt Bell és Newby meggyőzően kimutatják, ezek főleg a nagyobb hatalomkoncentrációt megvalósító városi közösségekre vonatkoznak (Bell – Newby 1971). A vidékszociológia korai, szintén a közösségekre koncentráció, monografikus szakaszában (Buttel 2001) így elitelemzéseket alig találunk. A falusi elitrel kapcsolatos elemzések viszonylag gyakoribbá válásával a makroszintű elitelméletekből származtatóhoz képest egy másfajta elitkoncepció is körvonalazódik, a közösségen belüli viszonyokra épülő hatalmi struktúra helyett az elitet egyre inkább a közösség és annak tágabb társadalmi környezete, avagy a lokális társadalom és a nemzeti társadalom struktúrái közötti közvetítő pozíciók révén ragadják meg (Mendras 1982; Sampson 1983). Az elemzések egy részében a hangsúly az így definiált elit befele irányuló kapcsolataira irányul (elsősorban a patrónus-kliens kapcsolatokra és ezek újratermelődésének kérdésére – Newby 1975; Littlewood 1981), más részében a kifelé irányuló kapcsolataikra (milyen hatást gyakorolnak a különböző politikai rendszerek a hatalom helyi képviselőire, hogyan alakul át a helyi elit a külső feltételrendszerek hatására, stb. – Curtin – Varley 2002; Herbert-Ceshire 2003; Gray – Sinclair 2005), idővel pedig az utóbbiak térnyerése figyelhető meg.

A falvak elitjének többirányú megragadására törekedve a fentiekben érintett, különböző elemzési szinteken kidolgozott elitelméletekből az elitdefiniációs stratégiákat emeltem ki. Ezek alapján a vidéki elit kutatásában alkalmazható három elemzési perspektíva megkülönböztetését tartom lehetségesnek. Egyik (1) a rétegződésvizsgálatok logikájára épül, eszerint a rétegződési rendszer csúcsát képező elit tagjai tulajdonságait tekintve csak fokozati értelemben különböznek az elit alatti rétegektől.¹ E megközelítéssel tehát a falvak elitjének elemzéséhez a falusi helyi társadalmak rétegződési rendszerének csúcsát képező társadalmi csoportok megragadása révén juthatunk el, amennyiben megtaláljuk a helyi társadalom rétegződésének releváns dimenzióit. A másik (2) a hatalmielit-definícióra épülő elemzési perspektíva, amely szerint a lokális elitet a döntéshozó pozíciók betöltői képezik, akik tehát a közösség egészét vagy annak nagy részét érintő döntések meghozatalára képesek. A legtöbb elitelmélet, a falusi elitértelmezéseket is beleértve, erre az elitdefiniációra épül: ide sorolhatók a pozicionális avagy a szervezetielit-konceptiók, és ide sorolhatók a falusi elitet mint mediátort definiáló elméletek közül is azok, amelyek a nemzeti és lokális szintek között a mediátori szerepet valamilyen intézményrendszeren belül definiálják (Sampson 1983). Ebben az elemzési perspektívában így központi fontosságúakká válnak azok a formális intézmények, amelyek az elit hatalmát biztosító pozíciókat nyújtják, hisz a hatalom nem a személyhez, hanem annak formális pozí-

1 Ezt a definíciós stratégiát használja például Pareto, aki szerint az elit tagjai tevékenységük kiválóságának alapján különböztethetők meg a társadalom többi tagjától: „Tételezzük fel, hogy az emberi tevékenységek minden ágában tevékenykedő minden egyén egy képességeit kifejező indexet kap, az iskolai értékeléshez hasonlóan (...) Ily módon hozzuk létre azon egyének csoportját, akik saját tevékenységterületükön a legmagasabb indexet kapták, és nevezzük e csoportot elitnek” (Pareto, idézi Bottomore [1993: 1] – a szerző fordítása).

ciójához tartozik. E perspektíva alkalmazásához tehát az intézményi pozíciókra kell fókuszálnunk, a falusi elit hatalmát meghatározó intézményi környezetre, illetve amennyiben a hatalom egy dinamikusabb megrajzolása a célunk, az intézmények változásainak legfontosabb irányvonalaira. És végül (3) megkülönböztethetünk egy olyan elitdefiniációs stratégiát is, amelyben az elithez tartozás feltételének a közösségi programokban való részvételt, az ezekben betöltött vezető szerepek felvállalását tekintjük (Herbert-Cheshire 2003; Gray – Sinclair 2005; Wilkinson 1970). E megközelítés rokon a döntéshozatal-elemzésekkel (Polsby 1963) annyiban, hogy ez is konkrét „ügyek” elemzésére épül, ám azon belül nem a döntéshozatal mechanizmusára koncentrál, hanem a folyamatban adódó szerepekre. Falusi közösségek elitjének vizsgálatához a szerepek elemzése azért tűnik indokoltnak, mert – mint azt a hivatkozott elemzésekből láthattuk – a kisméretű közösségekben a hangsúly nem azon van, hogy ki dönti el egy program esetén a követett alternatívát, hanem hogy akad-e olyan személy, aki felvállalja egy ügy megvalósítását. Egy közösség elitjének beazonosításához e megközelítésben a közösségi programokat és azok szereplőit kell tehát elemeznünk.

Bár elemzésemmel kimondottan a falusi elitel kapcsolatos általános elméleti ismeretek bővítésére törekszem, nem tekinthetek el az elemzett terep tér- és időbeliségéből, valamint etnikai vonatkozásaiból adódó sajátosságaitól, vagyis attól, hogy a posztszocialista Románia egy magyar többségű falvának elitjét fogom vizsgálni. A rendszerváltás utáni kelet-európai, romániai és romániai magyar elitkutatások áttekintése e helyen nem áll módomban (és mivel a falusi elit ezek tárgyát nem képezi, nem is indokolt), ezekből mindössze annyit emelnék ki, hogy az elitet gazdasági, politikai és kulturális frakciókra bontva elemzik, mindenekelőtt az elit folytonosságának, illetve cirkulációjának kérdésére fókuszálva (lásd e tekintetben például Szelényi 1998; Eyal et al. 2001). A romániai elitkutatások e tekintetben nem különböznek a kelet-európai kutatásoktól, a romániai magyar elitkutatások sajátosságaiként viszont kiemelhető, hogy azokban a kulturális elitel kapcsolatos kérdésekre esik nagyobb hangsúly (Papp 2011). A romániai falusi elitel kapcsolatos elemzések viszonylag ritkák, és általában elszigetelt esettanulmányokról van szó, amelyek az eredmények általánosítását nem teszik lehetővé. E '90-es években készült elemzések szinte kizárólag a gazdasági elitre fókuszálnak, a kulturális és politikai elitcsoportok – eltérően a makroszintű elemzésektől – meg sem jelennek bennük. Ezen elemzések alapján elmondható, hogy a falusi gazdasági elit két fő típusa különül el, az agrárelit, illetve az agrárszektoron kívüli vállalkozóelit. E fő gazdaságielit-csoportok esetenként további alcsoportokra bomolhatnak. Agrárvidéken az agrárelit differenciálódik két markáns csoportba: a szocialista nagyüzemi gazdaság vezetőiből kialakuló, korszerű gazdálkodási és gazdasági ismeretekkel is rendelkező „offenzív” elitre, valamint a földjüket visszakapó egykori nagygazdák „deffenzív” csoportjára, amelynek tagjai a hagyományos gazdálkodási ismereteiket elevenítik fel (Borsos – György 1999). A gazdálkodásra kevésbé alkalmas térségekben készült

esettanulmányokban az agrárvállalkozók csoportja oszthatlan marad, ehelyett a mezőgazdaságon kívüli vállalkozócsoport differenciálódik. A falusi „nagyvállalkozók” (Bíró et al. 1995) vagy „rég-új vállalkozók” (Lazaroiu 1999) csoportját olyan idősebb vállalkozók alkotják, akik már a rendszerváltás előtt is kvázi magánvállalkozók voltak, a tervgazdaság lefedetlen niché-it kihasználva, alkalmazottakat feketén foglalkoztatva, vállalkozásukat személyesen menedzselve. A „hálózati vállalkozó” típusa (Lazaroiu 1999) a rendszerváltás után alakul ki, azok a vállalkozók tartoznak e csoportba, akik valamilyen szocialista üzem falusi egységének vezetőiként azt átmenítették saját tulajdonukba, megőrizve a cég megrendelői és beszállítói kapcsolatait. Szintén a rendszerváltás után megjelenő vállalkozócsoport a „fiatal vállalkozóké” (Bíró et al. 1995), amelynek tagjai a régi rendszerből pozicionális előnyöket nem örökölték, és korukból fakadóan szocialista vállalkozói múlttal sem rendelkeznek (bár származhatnak régi-új vállalkozócsaládokból). És végül külön típusként jelennek meg a kiskereskedelmet folytató vállalkozók – „kereskedők” (Lazaroiu 1993), illetve „kísérletezők” (Bíró 1993) néven –, akik a '90-es években készült elemzésekben a vállalkozói léttel egyelőre csak ismerkednek.

E falusi elitrel foglalkozó elemzésekből tehát kiemelhető egyrészt, hogy figyelmük nagyrészt csak a gazdasági elitre terjed ki. Ez az eredmény azonban a szóban forgó tanulmányokban inkább a kutatás tárgyának előzetes behatárolásából fakad, mintsem a kutatások eredményeiből. Az elemzés tárgyának behatárolása természetesen az elemző döntése, ebben az értelemben tehát a szerzők nem marasztalhatók el amiatt, hogy a falusi pedagógusok, papok és orvosok nem jelennek meg a tanulmányokban, ám a kirajzolódó összkép mégiscsak hiányos. Saját elemzésemben e hiány pótlása az egyik célom. Másrészt a fentiekben érintett elemzésekben az egyik fő elemzési szempont a rendszerváltással járó átmenet, a régi elitpozíciók átmentésének technikái, valamint az elitbe kerülés új módjai, amely szempontok a típusképzésnek is fő eszközei. A rendszerváltással járó átmenet saját elemzésemnek is fontos szempontja, ám az időközben eltelt több mint húsz év e szempont jelentőségét elkerülhetetlenül csökkenti – helyette viszont lehetővé válik az immár stabilizálódott elit szerkezetének vizsgálata.

Az elemzésem alapjául szolgáló empirikus adatok forrása egyrészt egy hosszabb terepmunka, az ezalatt folytatott beszélgetések és megfigyelések, a közösségi eseményeken való részvételek. E terepmunka alatt kiemelten fontossá vált három kulcsadatközlő, akik közül kettő az elit tagja (egyikük a kulturális elit, másikat az intézményi-hivatalnok elit tagja), egy pedig a helyi középrétegbe sorolható. Így, amennyiben az elemzett közösség elitjéről alkotott képet ezen adatközlők pozíciói befolyásolták, ez a kép inkább a kulturális-intézményi elit szubjektív helyzetértelmezését tükrözheti, és leginkább a gazdasági elitétől különbözhet. A kulcsadatközlők beágyazottságából fakadó torzításokat azonban reményeim szerint kiküszöböltem azáltal, hogy a helyi elit minden csoportjának számos tagjával interjút is készítettem. A 18 interjúban az elitbe sorolt személyek származási hátterére, iskolai karrierjére,

foglalkozási életútjára, közéleti és hivatali tisztségeire, a közéleti szerepekhez való viszonyulására, valamint a más típusú elitekkel szembeni viszonyulására kérdeztem rá. Az egyes elitcsoportok szociodemográfiai jellemzőit az interjúk alapján vázolólok, az elemzés történeti dimenzióját viszont inkább a terepmunka során felgyűlt adatok alapján, az elemzés ezért a szokásosnál kevesebb interjúrészletet tartalmaz.

A falu

A kutatás helyszínét képező Surány² hegyekhez közeli dombvidéken fekszik, aszfaltozott országút mentén, 22 km-re egy erdélyi megyeközponttól. Közigazgatási státuszát tekintve a falu községközpont, hét további falu adminisztratív központja.³ A község etnikailag vegyes lakosságú, megközelítőleg fele-fele arányban románok és magyarok lakják, kis számban romák. Az egyes etnikumok nem egyenletesen oszlanak meg a község falvaiban, az alacsonyabb fekvésű falvak magyar többségűek, míg a magasabb fekvésű hegyi falvakat szinte kizárólag románok lakják. Surány alacsony fekvésű, magyar többségű falu, a község legnagyobb települése. A valamivel több mint ezer lakosú település lakossága a szocialista évtizedekben más falvakhoz képest viszonylag kis mértékben csökkent, a rendszerváltás után pedig e csökkenés mérséklődött (1. táblázat).

1. táblázat: Surány lakosságának etnikai összetétele népszámlálási adatok alapján (1966–2002, fő)

Év	Magyarok	Románok	Romák	Egyéb	Összesen
1966	1224	58	0	1	1283
1977	1236	105	2	2	1345
1992	1060	43	13	1	1117
2002	973	83	17	1	1074

Forrás: Varga E. Árpád: *Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája* (www.kia.hu)

A lakosság kismértékű csökkenésének egyik oka, hogy a város közelségének köszönhetően a 60-as évektől lehetővé vált a napi ingázás, így a városban dolgozók nem kényszerültek beköltözni. Időben ennél is régebbre nyúlik vissza egy másik ok, és pedig az, hogy a hegyek közelsége miatt a falu határa a gazdálkodás számára nem kedvező, szántóterülete kicsi. Így a surányiak már a szocialista iparosítás előtt kisiparosokként próbáltak boldogulni, főleg kőművesekként, aminek köszönhetően Surány a szomszédos falvaknál (és talán az átlagos erdélyi falvaknál is) anyagilag

2 Surány fiktív településnév. Mivel az elemzés tárgyát képező csoportot kisszámú egyén képezi, akik személye a leírásokból könnyen felismerhető, az elemzésben tudatosan kerülöm a közeli nagyváros és a megye nevének említését is.

3 Romániában a legkisebb közigazgatási egység a község, amely az esetek többségében több mint egy településből áll. Aprófalvas vidékeken 5–10 közötti település képez egy községet. A községközpontot általában a község legnagyobb települése képezi, e településen található az önkormányzat, az általános iskola, a rendőrség, és a falun is szokásos intézmények többsége. A nem községközpont státuszú települések így rendkívül intézményhiányosak.

prosperálóbb faluvá vált. E kisiparos múlt a szocialista évtizedekre nézve is meghatározó marad, majd a rendszerváltás után viszonylag sok kisvállalkozás beindítását eredményezi. A kisiparos hagyományok mellett az is hozzájárult a falu anyagi gyarodásához, hogy lakói – magyarok lévén – vendégmunkásként viszonylag könnyen és korán juthattak munkához Magyarországon, valamint az is, hogy az utóbbi két évtizedben a faluturizmusban is sikereket értek el.

És végül a felsorolt gazdasági okok mellett a lakosságcsökkenés és elszegényedés ellen ható tényező a községközponti státusz is (az intézmények községközpontba koncentrálódása által), valamint az, hogy az utóbbi két évtizedben növekvő mértékben kezdtek beköltözni a faluba városiak.⁴

A helyi elit rétegződési perspektívában

Bár a falu lakói már a 20. század első felében sem tudtak megélni kizárólag földművelésből, és így a földművelést kiegészítő munkákat voltak kénytelenek vállalni, főleg asztalos- és ácsmunkát, e kiegészítő jövedelmek e korszakban még a földszerzést szolgálják. „A tanult iparos ember is birtokot és bensőségeket kellett szerezzen magának, ha tekintélyt akart”, mondja egy idős interjúalany. A földbirtok tehát e korban meghatározó a rétegződési szerkezetben elfoglalt pozícióra nézve, ám nem kizárólagos. Különösen a rétegződési rendszer felső részére nézve meghatározó, hogy a falu már ekkor járási központ, ami néhány állami hivatalnok jelenlétével jár, akik kimagasló státuszát nem a birtokuk nyújtja, és ugyanez mondható el a református egyház rendkívül aktív, közművelődési életet is szervező papjáról, valamint a falu tanítóiról. Hasonlóképpen nem a birtokának köszönheti státuszát a helyi boltot működtető kereskedő, valamint a faluba ekkoriban betelepülő román molnár sem. Surány e korszakra megrajzolható rétegződési rendszere erősen emlékeztet tehát Erdei (1941) kettős szerkezetű modelljére: meghatározó a földtulajdonra épülő rétegződés, amely alapján a helyi társadalom szegény-, közép- és gazdag parasztokból álló rétegei rajzolódnak ki (teljesen föld nélküli réteg nincs a faluban, akárcsak kimagaslóan nagy vagyonú földbirtokos sem, utóbbi a román hatalomátvétel után távozott), e földtulajdonra épülő rétegzettséget azonban a kisiparra és kiskereskedelemre épülő státuszszerkezet is meghatározza (boltosok, iparosok, molnár). E kettős meghatározottságú státuszszerkezet kiegészül az állami és egyházi intézményrendszer nyújtotta elitpozíciókkal, a pappal, tanítóval, orvossal, jegyzővel – azaz a „falusi intelligenciával”. A kétféle strukturáló elv azonban csak a rétegződési rendszer felső felében teremt elkülönülő társadalmi csoportokat, a közép- és alsó rétegekhez tartozók pozíciói mind a földtulajdonra, mind az iparra épülő rétegződés által meghatározottak.

A falu kollektivizálása, majd a földművelés gépesítése után a tévesz a falu lakóit

⁴ A falu jelenlegi lakosságának 8–9%-a költözött be az utóbbi két évtizedben. Mivel e beköltözők a falu közösségi életébe mindmáig meg sem próbálták integrálódni, elitzerepekre nem törekedtek, a falu őshonos lakosságával és egymással informális kapcsolatokat is csak ritkán alakítottak ki, elemzésemben e csoport lététől eltekintek.

végképp nem tudja foglalkoztatni, így teljessé válik a lakosság ipar fele irányulása. A férfiak az asztalos- és ácsmesterségek mellett a kőműves szakmában dolgoznak, többségük a közeli városba ingázik. A falu iparos múltjának köszönhető fejlemény, hogy a 70-es években a kisipari szövetkezet keretében beindul az asztalosműhely, amely fénykorában 100 fölötti asztalost is foglalkoztat. E szövetkezet fontosságát az is növeli, hogy védelmet nyújt az otthoni maszek munka számára is, amelyhez ráadásul nyersanyagokat, szerszámokat lehet a szövetkezeti műhelyből beszerezni. A 80-as évekre egyre többen félig vagy teljesen kilépnek a szövetkezetből, és kisiparosi engedélyt váltanak. A félig önállóodók a termékek egy részét az iparösszvetkezet révén voltak kötelesek értékesíteni, cserébe viszont megőrizték hozzáférésüket a szövetkezet nyújtotta előnyökhöz.

A kisiparos szövetkezet mellett a 80-as évekre további munkalehetőségek adódnak a faluban. A kollektív gazdaságban autóalkatrészeket gyártó melléküzem indul be, a fogyasztási szövetkezet lakatosműhelyt kezd működtetni. A fogyasztási szövetkezet foglalkoztató képessége ennél azonban lényegesen nagyobb, hisz kezelésében áll a község összes boltja és kocsmája, egy cukrászda, egy cukrászlaboratórium és egy varroda. A sajátosabb egységek mind a községközpontba települnek, és itt található a fogyasztási szövetkezet központja is, melynek vezetősége így nagy arányban szintén surányi lakos.

A helyi társadalom szerkezete, és különösen elitje szempontjából meghatározó e korszakban az intézmények sorsának alakulása. A kollektív gazdaság körzetesítése után a téészközpont a község egy másik falvába kerül – így vezetősége nem a faluban tevékenykedik, és a vezetők is általában más falvakból származnak. Az utolsó kollektív elnök viszont történetesen surányi volt. E korszakban a községi szintű intézmények vezetőségének kinevezésekor általában az a gyakorlat érvényesült, hogy a vezető román, helyettese pedig magyar nemzetiségű. Ennek eredményeképpen az intézmények vezetőhelyettesei rendszerint surányiak. Ez a szereposztás valósul meg a néptanács esetében is, vagyis a tanácselnök helyettese a helyi lakos, aki mellett a tanács hivatalnokai részben szintén helybeliek. Az iskola szerkezete a szocialista korszakban folyamatosan növekszik: a 60-as évek közepétől 8 osztállyal működő iskola a 80-as évekre 10 osztályossá válik, egyre több pedagógust foglalkoztatva. Különösen fontos szerepet tölt be e korszakban az iskola közeleti szerepvállalásra is törekvő igazgatója, valamint a helyi református egyházközség papja.

E korszakban a surányi helyi társadalom rétegződése leginkább a Szelényi által vázolt szerkezethez hasonlít: a rétegződés legfontosabb dimenziója a redisztributív-bürokratikus struktúrában elfoglalt pozíció (Szelényi 1990). E redisztributív-bürokratikus struktúrák csak részben helyiek (kisipari szövetkezet, iskola), részben községi (téesz, fogyasztási szövetkezet, néptanács), részben pedig városiak (ingázók vállalatai), ám közös hozadékuk, hogy „káder” és „munkás” kategóriákat képeznek. A káderek csoportját a gazdasági egységek helyi lakhelyű vezetői alkotják (téeszelnök és -alelnök, a kisipari és fogyasztási szövetkezet vezetői, valamint az ezekben

működő műhelyek vezetői), az iskola káderei (igazgató és aligazgató), a néptanács káderei (alelnök, hivatalnokok egy része), valamint a városban dolgozó káderek. A széles középréteget iparosok és ingázó munkások képezik, az alsó réteget pedig a kollektív gazdaság kisszámú munkása. A korabeli elit szerkezete Sampson modelljével írható le, aki az elit három csoportját különbözteti meg: a vezető káderekből álló elsődleges avagy formális elitet, a vezető pozíciók nélküli értelmiségiekből álló másodlagos elitet, valamint a hagyományos vagy informális elitet, amely a falu jellegétől függően a legmagasabb státuszú parasztgazdákból vagy iparosokból áll (Sampson 1984). Surányon, mivel a fő tisztségviselők a község más falvaiból kerültek ki, a formális elit egy nagyon kis csoport volt. Széles volt viszont az értelmiségi elit, és a falu iparoshagyománya következtében kivételesen széles volt az egyre módosabb iparosokból álló informális elit.

A helyi társadalom gazdasági tőke szerinti rétegződése és a gazdasági elit

A rendszerváltás utáni korszakra vonatkozó elemzésünket a bourdieu-i értelemben vett gazdasági és kulturális tőkék szerinti rétegződés vizsgálatára korlátozzuk.

A rendszerváltás után a vagyonfelhalmozás módjai változatosabbá váltak, a vagyoni különbségek pedig a korábbiakhoz képest nőttek. Az egyik legfontosabb változás e dimenzióban az, hogy úgy tűnik, a gazdasági tőke releváns formái e korszakban végérvényesen megváltoztak: a korábban mindennél fontosabb föld jelentősége drasztikusan lecsökkent, helyette a vagyon legfontosabb hordozójává a lakóházak váltak, illetve a gazdasági jelentőségű épületek és gépek.⁵ Ezeket használva a gazdasági tőke indikátoraiként a gazdasági elit három csoportját különböztetem meg: a vállalkozókat, a leggazdagabb kisiparosokat, valamint a faluturizmus legsikeresebb vendégfogadóit. E három csoportot a jómódú kisiparosok viszonylag szélesebb köre követi, akiket azonban nagy számuk miatt már nem tekintek a gazdasági elit részének.

A vállalkozók többsége vagyon tekintetében egyértelműen kiemelkedik a tágabban definiált gazdasági elitből, mindenekelőtt a gazdasági épületek és gépek birtoklása révén, de nagyobb vagyonuk mellett a cég működtetése is sajátosságot kölcsönöz nekik a gazdasági eliten belül. E vállalkozók, hasonlóan a leggazdagabb iparosokhoz, a falu két hagyományos iparágából, az asztalosságból és kőművességből, vagy az újonnan kibontakozó turizmusból, vendéglátásból emelkedtek ki. Míg a két kisiparos-mesterség korai elterjedését a rossz gazdálkodási feltételek váltották ki, a rendszerváltás után ezekre épülő vállalkozások sikere e mesterségek szocializmus kori intézményes kereteivel magyarázható. Az asztalosságra épülő mai sikeres vállalkozások és kisiparosműhelyek a már említett kisipari szövetkezet helyi műhelyéhez köthetők. Mint mondtuk, a szövetkezet fennállásának utolsó szakaszában a tagok inkább

5 A föld rétegződésben betöltött jelentőségének a csökkenése a kollektivizálással kezdődik. Agrárvidékeken a reprivatizálás megfordítja e trendet, ám esetünkben a falu kedvezőtlen gazdálkodási adottságai miatt ez nem következik be. A lakóházak felértékelődéséhez nagyban hozzájárul, hogy a szocialista korszakban a vagyonfelhalmozás egyetlen módjává a házépítés válik. A vagyonnak gazdasági épületekben és gépekben történő megjelenésére érthető módon csak a rendszerváltás után kerül sor.

önállóan, azaz otthon kialakított műhelyeikben dolgoztak. Ez az önállósodás azzal járt, hogy termékeiket önállóan értékesíthették, ehhez piacot kellett keresni, a piaci igényekhez igazodni kellett. A hivatalosan biztosított formális keret mellett így gyakorlatilag egyfajta „kvázivállalkozóvá” lehetett válni, ami már a rendszerváltás előtt lehetővé tette bizonyos vállalkozói képességek kialakulását. A „rendes” vállalkozói létezés képe a termelés nagy része feketén történt, ami a kvázivállalkozásokat folyamatosan egyfajta megtúrt illegalitásban, az ebből fakadó bizonytalanságban tartotta. A működés biztonságát a különböző hivatalokkal, hivatalnokokkal való jó viszony fenntartása biztosította. A kvázivállalkozói állapot egyik jellemzője volt az is, hogy sokan informálisan foglalkoztattak alkalmazottakat.

A rendszerváltás után az asztalosok, a kisebb vagyoni különbségeket leszámítva, hasonló helyzetből indultak. A köztük kialakuló különbségeket elsősorban a meglévő piaci-értékesítési kapcsolataik teremtették meg, majd egyre inkább a piac növelésének a képessége. E tekintetben vált fontossá a cég, mint működési forma, amely a kisipari engedélynél nagyobb mozgásteret tesz lehetővé: könnyebb pénzügyi ügyintézés, hitelhez jutást és alkalmazottak legális foglalkoztatását, ezáltal pedig a termelés növelését. Bár az iparosok egy része feketén szintén alkalmaz munkásokat, ezek száma kevésbé növelhető, és az illegális állapot a jó munkaerő tartós foglalkoztatását nem teszi lehetővé. Másrészt viszont az iparendélyes működés több előnnyel is jár, melyek közül különösen fontos a kedvezőbb adózás. A legutóbbi évekig ugyanis az iparendélyesek évi rögzített összegű adót fizettek, forgalmuktól függetlenül. Ez hatalmas előnyt jelentett a hasonló forgalmú cégekkel szemben, ami számos kisiparost vissza is tartott a cégalapítástól. A nagyobb forgalmú kisiparosok így néha sikeresebbek voltak a vagyonfelhalmozásban, mint a kisebb cégek. A növekedésnek azonban az iparendély korlátokat szab, így a vállalkozók sikeresebbjei a felhalmozott vagyon tekintetében nagyságrendileg meghaladták a kisiparosok sikeresebbjeit is.

A szocializmus kori kisipari szövetkezet a kőművesség gyakorlására is lehetőséget nyújtott, mivel azonban e kor építkezései elsősorban ipariak és lakótelepiek voltak, a kőművesek és ácsok számára a szövetkezeti keret kevésbé nyújtott előnyöket. Esetükben így az asztalosokéhoz hasonló kvázivállalkozói lét nem alakult ki, a rendszerváltás után létrehozott vállalkozásaik inkább az építőtelepi kapcsolathálókra épültek. E vállalkozások és a kisiparosként tevékenykedő kőművesek között sokkal élesebb választóvonal keletkezett, mint az asztalosok esetében. Három ilyen cég alakult a faluban, melyekből kettő építkezéseket folytat, a harmadik építkezési anyagokat forgalmaz. Fő munkapontja csak az utóbbinak van a faluban, az építkezési cégek székhelyei a városban találhatóak. Alkalmazottaik jelentős része azonban továbbra is surányi. Forgalmuk és alkalmazottaik száma alapján e cégek messze meghaladják az asztalossággal foglalkozó cégeket.⁶

A meggazdagodás egy harmadik útja a faluturizmus rendszerváltás utáni sikeres

⁶ A cégekre vonatkozó adataink a megyei kereskedelmi kamarától származnak, ahonnan a cégek bejegyzési évére és címére, bejegyzett tevékenységükre, alkalmazottaik számára, éves forgalmukra és profitjukra vonatkozó adatokat sikerült beszerezni.

kiépítéséhez kapcsolódik. A faluturizmus kialakulása több mint gazdasági vállalkozás, egy többszereplős közösségi megvalósítás, melyben a résztvevők szorosan együtt kellett működjenek a siker eléréséhez. A vendégfogadói hálózat megszervezése a kulturális elit egy központi figurájához kapcsolódik, akárcsak a település egyfajta turisztikai „brand”-jének a kialakítása is, melyet részben helytörténeti és turisztikai célú kiadványok révén ér el, részben internetes reklámok, honlap, hirdetések készítésével. A brand keretében a települést mint egy viszonylag jól ismert, magyar néprajzi tájegység részét mutatja be, melynek hagyományos tárgyi kultúráját egy falumúzeumban is megjeleníti, a célközönség pedig a magyarországi turista.

Kezdetben a vendégfogadás informális keretek között zajlik, már csak azért is, mert a faluturizmust szabályozó törvények még hiányoznak, később a vendégfogadók családi vállalkozás formájában vesznek részt a hálózatban, a szervezőnek pedig a szállásdíj bizonyos hányadával fizetik meg a munkáját. Idővel – a falu ismertebbé válásával, majd a visszatérő vendégek számának a növekedésével – a vendégfogadók egy része függetlenedett a hálózattól. Az önállósodás főleg azoknak állt érdekében, akik nagyobb számú vendég fogadására építettek ki kapacitást, amit a közösen szervezett vendégfogadás már nem tudott kielégíteni. Ezek a vendégfogadók saját, önálló reklámstratégiát dolgoztak ki, saját honlapot készítettek, és 10–15 fő közötti vendéghehellyel a falu legnagyobb szállásadóivá váltak. Szorosan kapcsolódik az így kialakuló idegenforgalomhoz két további vállalkozás is, a vendégek étkeztetésére létrehozott két vendéglő, amelyek idővel szintén foglalkozni kezdenek szállásadással is, a családi jellegű szállásadás helyett szállodai szolgáltatást nyújtva. Ezek a falu legfontosabb vállalkozásai közé nőttek ki magukat.

A vállalkozóvá válásnak a fentiek mellett természetesen további lehetőségei is voltak, így találunk a faluban a kiskereskedelem, az italmérés, a fodrászat, a pékség vagy a mezőgazdaság területén működő vállalkozásokat is. Ezek, bár az asztalosipari, építkezési és vendéglátó-ipari vállalkozásoknál kisebb jelentőségűek, szintén átlag fölötti anyagi helyzetet eredményeztek.

A mezőgazdaság kismértékű jelentőségéről már beszéltünk. Jelenleg a gazdálkodás inkább a szegénység jele, a faluban összesen tíznél kevesebb tehenet tartanak, azt is inkább a szegényebb családok. Gyakorlatilag egyetlen vállalkozásméretű gazdaság található a faluban, az utolsó téeszelnöké, aki immár harmadik választási ciklusban a falu polgármestere is.

A gazdasági elit legvagyonosabb csoportját tehát a vállalkozók alkotják. E 19 fős csoport átlagéletkora 43 év, a legfiatalabb vállalkozó 32 éves, a legidősebb 58. Többségük férfi, mindössze három nő van a csoportban, akik közül kettő a férjével együtt vezeti a vállalkozást. Mindannyian középfokú végzettségűek, ami azzal is magyarázható, hogy azok, akik az oktatás tömegesedése után kerültek egyetemre, még nem kerültek be a leggazdagabbak közé.

A kisiparosok közül kiemelkedők csoportját 20–30 családi vállalkozás működtetői alkotják. Többségük asztalosműhelyt vezet, de akad köztük autószerelő műhelyé

is. Nem ritka, hogy a családon belül két generáció is ugyanabban a műhelyben dolgozik, így e csoport életkor szerinti összetétele a vállalkozókénál változatosabb. Másrészt, mivel az asztalosmunka hagyományosan férfimesterség, ezt a gazdaságielit-csoportot kizárólag férfiak alkotják.

Önállósodott vendégfogadó vállalkozás 9 található a faluban. Ezeket, bár családi vállalkozások formájában működnek, rendszerint nők vezetik.

A helyi társadalom kulturális tőke szerinti rétegződése és a kulturális elit

A kiemelkedő kulturális tőkével rendelkező csoportok beazonosításához a kulturális tőke indikátoraként az iskolai végzettséget használtuk. Surány kiemelkedő iskolai hagyományokkal rendelkezik, így gyakori a középfokú iskolai végzettség. Kiemelkedően magas kulturális tőkét a 90-es évek végéig a felsőfokú végzettség képezett, mellyel a falubelieknek csak töredéke rendelkezett. Ezt követően a felsőoktatás országos szinten bekövetkező tömegesedése itt is éreztette a hatását, így mára a felsőfokú képzettség elvesztette korábbi differenciáló erejét.

A jelenleg létező felsőfokú képesítések, diplomák elitstátuszt biztosító ereje eltérő értékű, attól függően, hogy azt birtokosaik mikor szerezték meg, azaz mikor jártak egyetemre. Településünkön – összhangban az országos oktatási trendekkel – a felsőfokú diplomaszerezésnek három korszakát különböztettem meg. A kommunista korszakban az egyetemi helyek száma korlátozott, és egy egyetem elvégzése általában belépést biztosít a rendszer egy kiváltságos csoportjába, tulajdonképpen az országos kulturális elitbe. Ez a belépés a kisszámú egyetemi végzettségű személy számára stabil, magas presztízsű állások, pozíciók biztosítása révén valósul meg. E korszakban Surányon is korlátozott a felsőfokú végzettségűek száma: a pedagógusok, a közigazgatás egyes alkalmazottai, az orvos, a pap és három, városban dolgozó mérnök végzett egyetemet. Az „értelmiségiek” csoportját tehát ekkor kevesebb mint tíz személy alkotja, akik vagy a helyi/községi intézményekben dolgoznak, vagy a városba ingáznak.

A rendszerváltás után fokozatosan könnyebbé válik a bejutás az egyetemekre. Bár ez a nyitás lassú, különösen a vidéki fiatalok számára (Voicu – Vasile 2009), a 90-es években lehetővé válik a felsőfokú továbbtanulás azok számára is, akik korábban az egyetemi helyek szigorú korlátozása miatt nem végezhettek egyetemet. E korszakban Surányon is megnő a felsőfokú végzettségűek száma. Ez a növekedés főleg olyan, a közigazgatásban dolgozó személyek diplomaszerezése révén történik, akik korábban nem próbáltak egyetemet végezni, de munkahelyükön a felsőfokú végzettség kamatoztathatónak tűnt (vagy volt egyetemi végzettségük, de nem a munkahelynek megfelelő). Ezek az új diplomák, melyek egy része nem túl jó hírű magánegyetemekről származik, a '90 előttiéknél kevésbé értékesek, birtokosaik társadalmi pozícióján pedig nem változtattak.

Az átmeneti korszak után, a 2000 utáni évekkel kezdődően, a felsőoktatás nyitása országos szinten egyre nagyobb mértékűvé válik. E korszaktól kezdve

a surányi általános iskolát elvégző új generációk 35–50%-a végez egyetemet. Ezek a felsőfokú végzettségűek korukból fakadóan még pályakezdők, és rendszerint a településen kívül, leggyakrabban a közeli megyeközpontban próbálkoznak karrier-építéssel.

A vizsgált településen 16 olyan személy él, aki az egyetemet a felsőoktatás első két korszakában végezte, a harmadik korszakban egyetemet végzők számát pedig nem tudtuk pontosan megállapítani, de becslések szerint e szám 15–25 közötti. A különböző korokban egyetemet végző, különböző rendszerekben szocializálódó felsőfokú végzettségű személyek társadalmi pozíciói nagyon eltérőek, emellett pedig nagyfokú habituális különbségek is észlelhetők közöttük. A továbbiakban ezek alapján vázoljuk a felsőfokú végzettségű személyek köréként definiált kulturális elit típusait.

(1) *A népművelő elit.* A surányi kulturális elit e sajátos csoportját aktív és nyugdíjas pedagógusok, az aktív és a nyugdíjas lelkész, valamint feleségeik alkotják. Diplomáikat jellemző módon az oktatás tömegesedése előtt szerezték, és a még aktívak rendszerint az állásukat is. A csoport ennek következtében viszonylag idős, fele-fele arányban alkotják aktívak és inaktívak. Legfiatalabb tagja az aktív pap és felesége, akik kivételesen diplomájukat már a 90-es években szerezték, rajtuk kívül más, újonnan diplomát szerző személy e csoportba egyelőre nem került be. A jövőtíka tehát, hogy ez az erős hivatástudattal felvértezett kulturáliselit-csoport újratermelődik-e. A csoport tagjainak legmarkánsabb közös vonása ugyanis az, hogy mindannyian egyfajta hivatástudattal rendelkeznek, magukat a közösség ügyeiért, sorsáért felelős „értelmiségiként” határozzák meg.⁷ E közszolgálati elkötelezettség hol a helyi közösség iránti, hol a nemzet iránti elkötelezettségként fogalmazódik meg, a gyakorlatban mindkét esetben a helyi közösség felé irányuló intenzív közéleti szerepvállalásban konkretizálódik, vagyis e csoport tagjai számos közéleti jellegű tevékenységet kezdeményeznek és végeznek.

(2) *A szakértelmiségi elitet* alkotók szintén a szocialista évtizedekben végeztek egyetemet. Műszaki és orvosi végzettségű személyek tartoznak e csoportba, akik magukat szintén „értelmiséginek” tartják, ellittudatuk azonban nem társul a fentiekben tapasztalt manifeszt hivatástudattal. A csoporthoz sorolható személyek alsó társadalmi rétegből származnak, tanulmányaikat nagy személyes erőfeszítések árán végezték, az egyetem elvégzése után viszont magas presztízsű munkahelyekre kerültek, a nehezen megszerzett végzettség magas státuszt biztosított. „Ahogy diplomára tettek szert ezek az emberek, megszűnt a gyerekkori tegeződés, és akkor mérnök úr, tanár úr, doktornő lett belőlük.” Ma már mindannyian nyugdíjasok, ám

7 „1961-ben sikerült hazajönnöm a szülőfalumba. Én eredetileg is haza szerettem volna jönni, az én népem, falumat választottam volna munkahelyül. Hiszen a legjobban az itteni társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyokat ismertem, és valahogy mindig is ragaszkodtam a szülőfalumhoz. (...) Itt az állapotok ennek az úgynevezett proletárdiktatúrának megfelelően alakultak át. Surányinak 1848-tól szervezett közművelődési élete volt, kórusa, könyvtára, fúvószenekara, gazdasági egylete, hitelszövetkezete, tehát minden már a 19. század végén létrejött, és a polgárosodást segítette (...) Mindaz, ami kialakult, és tovább kellett volna folytatni, az megszakadt. Egy ilyen kép tárult elé, amikor hazakerültem. Ezt kellett újra helyreállítani” (nyugdíjas pedagógus).

nyugdíjasként is aktív életet élnek, részben talán ennek köszönhető, hogy magas státuszukat idős korukban is megőrizték.

A népművelő elittől tehát ezeket a személyeket elsősorban az különbözteti meg, hogy nincs egy felvállalt hivatástudatuk. A fontos közéleti eseményeken gyakran jelen vannak, de ezeknek sohasem kezdeményezőik, hanem a kitalálók-hangadók által nekik kiszabott szerepekben vesznek részt bennük. A rendszerint gyakorlati jellegű feladataik általában nem látványosak, ám gyakran kulcsfontosságúak az egyes programok sikeréhez.

(3) A „felzárkózó” hivatalnokelit a kulturális elit harmadik csoportja, melynek tagjai kivétel nélkül az önkormányzatnál dolgoznak, ahol stabil hivatali állásuk van. Életkor szerint 40–50 közöttiek, vagyis annak a generációnak a tagjai, amely a '80-as években járhatott volna egyetemre, de az akkori felsőoktatás-politika ezt nem tette lehetővé. Ezt pótolták a rendszerváltás után, a felsőfokú tanulmányok elvégzésének minél könnyebb formáit keresve, ami azt eredményezte, hogy többségük magán-egyetemen vagy látogatás nélküli tagozaton végezett egyetemet.

A beteljesületlenül maradt fiatalkori álmom mellett az utólagos egyetemi végzettség megszerzésének egy teljesen gyakorlati oka is volt, éspedig az, hogy a közigazgatási hivatalnoki pályán való előlépésnek és az ezzel járó fizetésnövekedésnek előfeltétele a felsőfokú végzettség. E karriertörekvéseket azonban keresztülhúzta a közigazgatási törvény időközbeni megváltozása, melynek értelmében a korábban szokásos előléptetések megszűntek, helyette az egyetemi végzettséget igénylő, magasabb jövedelemmel járó munkakörök csak nyilvánosan meghirdetett új állásokként, nyílt versenyvizsgával foglalhatók el. Az esetleges konkurenciától való félelmük miatt a csoport tagjai inkább a középfokú végzettség szerinti besorolásuk megőrzése mellett döntöttek, így e felsőfokú végzettségű csoport továbbra is középfokú végzettséggel szerepel az önkormányzat személyzeti listáján. A csoport tagjai magukat nem nevezik értelmiségieknek, és hivatástudatuk sincs, az egyetemi végzettség megszerzése pedig nem változtatott a társadalmi státuszukon.

(4) A 2000 után egyetemre kerülő fiatalok egy negyedik, kulturális tőkében gazdag csoportot képeznek, melyet *diplomás fiataloknak* neveztem el. Az utóbbi tíz évben a fiatalok oly nagy arányban végeznek felsőfokú tanulmányokat, hogy e csoport nagyobb, mint az eddig bemutatott három csoport összesen. Tagjai értelemszerűen mind fiatalok, pályakezdők. Mivel ingázás mellett egy egyetem elvégzése nem jelent különösebb anyagi megterhelést, bejutni pedig a képességektől és a korábbi iskolai teljesítménytől gyakorlatilag függetlenül lehet, a felsőfokú végzettség megszerzése immár önmagában nem sokat jelent, az egyetemi diploma által garantált kulturális tőke pedig elvesztette megbízhatóságát. Amennyiben közülük valaki az elithez tartozik, e státuszát elsősorban nem a végzettségének köszönheti. Egy részük például aktívan részt vesz a falu kulturális életének szervezésében, különböző vezető pozíciókban. E vezető szerepek kiemelt státuszt biztosítanak számukra, ami azonban már nem kulturális tőkájüknek köszönhető.

(5) Ambivalens kulturális elit-pozíciók. A kulturális elit két tagját a fentiekben bemutatott csoportok egyikébe sem tudtam egyértelműen besorolni. Egyikük az önkormányzat titkára, aki a szocialista évtizedekben szerez jogi diplomát, így értékes kulturális tőkével rendelkezik. A kulturális elit vele egykorú tagjaitól eltérően azonban leginkább a felzárkózó hivatali elit tagjaihoz áll közelebb. A közéletből való teljes mértékű kimaradásának fő oka, hogy ő az egyetlen román értelmiségi a faluban, aki magyarul nem beszél, így a magyarul zajló közösségi és közéleti eseményeken nem is vesz részt. A másik sajátos helyzetű személy műszaki végzettségű, akinek névéhez számos közéleti kezdeményezés fűződik. A későbbiekben visszatérünk mindkettejük részletesebb bemutatására.

Az elit szerkezete intézményi megközelítésben

A szervezeti elit definíciója alapján, mint fentebb kifejtettük, a hatalmi elit megragadása válik lehetővé, hisz a hatalom gyakorlása szervezetek, bürokráciák révén történik. Az egy helyi közösségen belüli szervezeti hatalom kiterjedhet a helyi közösség összes tagjára, vagy korlátozódhat a közösség kisebb-nagyobb részeire. Közösségi elitstátuszt értelemszerűen a közösség egészére, vagy legalábbis annak nagy részére kiterjedő hatalommal járó pozíciók hordoznak. Ilyeneket esetünkben az önkormányzat, az iskola, az egyház és a politikai pártok keretében találunk.

Az egyes intézmények elemzése során a szervezetek belső hatalmi szerkezetéből adódó hatalmi viszonyok megkülönböztethetők a szervezet és a helyi közösség közötti hatalmi viszonyoktól. Az egyes elemzett intézmények szervezeti struktúrája kisméretű, az ezek által megvalósuló hatalomkoncentráció tehát lényegében nem különbözik a nagyobb gazdasági szervezeteken belül megvalósuló hatalmi szerkezetektől. Mivel a helyi közösség kishalmazú tagjára terjednek ki, ezektől a viszonyrendszerektől itt eltekintünk, elemzésünket az említett intézmények és a helyi közösség közötti hatalmi viszonyokra korlátozzuk.

A legnagyobb hatalommal bíró helyi intézmény az önkormányzat, azon belül pedig a polgármester pozíciója, hisz a gyakorlatban egyedül neki áll módjában az egész közösségre nézve kötelező érvényű döntéseket hozni. Bár formálisan csak végrehajtó hatalma van, a gyakorlatban az apparátus fölötti szervezeti hatalma révén a döntéselőkészítési folyamat is az ellenőrzése alatt áll, a döntések meghozatalában pedig ez az előkészítési folyamat bizonyul meghatározónak. A polgármester *döntéshozói hatalmát* növeli a tanácsosok inkompetenciája és hanyagsága is, akik nem képesek maguk végezni az előkészítést, és a tanácsulésekre sem készülnek kellő alaposással.⁸

Az önkormányzat és a lakosság viszonyát tekintve hatalomgyakorlással jár tovább-

8 „Itt végül, én látom, hogy amit a polgármester s az alpolgármester leül s megbeszél, azok átmennek. Tulajdonképpen nem is tudják, mi egy szakbizottság, hogy mik is vannak. Ez egy komplexebb dolog. Ők is témában kéne legyenek. Van, akit nem is érdekel. Van, aki azért tanácsos, hogy megkapja azt a kis pénzt. Van, aki azért, hogy ki vagyok én, de nem ért semmihez s verí az asztalt, hogy hogy’ kell. Én elnézem, 90%-ban nem tudják, hogy mit szavaztak meg... ha rá tíz percre megkérdelem, mit szavaztak meg, nem tudják” (polgármester).

bá minden olyan pozíció is, amely révén megvalósul valamilyen tág értelemben vett erőforrás-elosztás. Erőforrásnak tekinthetünk minden olyan szolgáltatást, amelyre a helyi lakosoknak megkerülhetetlenül szükségük van (mert például törvény kötelezi őket a beszerzésére), és amit a polgármesteri hivatal nyújt, de amelyet meg is tagadhat, vagy legalábbis akadályozhat. A szociális segély megítélése egyértelműen erőforrás-elosztás, de e tág értelemben az építkezési engedélyek kibocsátása vagy az egy terület eladásához szükséges birtoklevelek kiállítása is erőforrás-elosztás, ami ennél fogva magában hordozza a hatalomgyakorlás lehetőségét. A hatalom ez utóbbi típusát *hivatali hatalomnak* nevezem. A hatalomgyakorlásnak e formáját is figyelembe véve elmondható, hogy az önkormányzat urbanisztikai, adóügyi, mezőgazdasági-telekkönyvi, szociális és anyakönyvvezetői részlegeinek hivatalnokai is rendelkeznek hivatali hatalommal.

A hatalom sajátos formája társul a titkár pozíciójához is, aki azáltal, hogy az intézmény működésének jogszerűsége fölött őrökdi, képes a helyi közösség számára kívánatos döntéseket megvétózni vagy megvétóztatni. Ebben az értelemben tehát a polgármester döntéshozói hatalmának ellentéte az övé. E sajátos hatalom jellegét akkor érthetjük meg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a titkár román nemzetiségű, az állam és a helyi közösség közötti viszony etnikai vetületében a „román” állam érdekeinek (legalábbis az állam törvényekben megtestesülő szempontjainak) képviselője a helyi közösség „magyar” érdekeivel szemben. A 90-es évek egyik eseménye jól szemlélteti ezt a viszonyt. A helyi elit (elsősorban annak népművelő csoportja) egyik első rendszerváltás utáni kezdeményezése egy saját falutörvény, statútum elkészítése volt. Egy ilyen statútum kidolgozását az akkori közigazgatási törvény is szükségesnek tartotta, vagyis önmagában a statútum kidolgozása nem volt törvényellenes. A statútumot a helyi elit az akkor fellendülő beköltözési hullám ellenőrzésére szerette volna felhasználni (kimondatlanul a román beköltözők szűrésére), egy olyan klauzula beiktatása révén, amely szerint egy ingatlan eladása esetén a falu lakói elővételi joggal bírtak volna. E tervet a titkár érthető módon nem támogatta. A terv végül elbukott a megyei közigazgatási bíróságon, amit a helyi elit egy része egyértelműen a titkár művének tulajdonít, aki szerintük közreműködött a statútum bírósági érvénytelenítésében. Hogy ténylegesen volt-e közbenjárása ez ügyben vagy sem, e kérdés számunkra itt kevésbé fontos, mint az, hogy az elit többi része ezt a szerepet tulajdonítja a titkárnak e történetben.

A titkár e vétőjogszerű hatalomgyakorlásában néha túl is lép hivatali kötelezettségein, és mint a törvény általában vett képviselője lép fel. Egy ilyen helyzet például egy március 15-én történt esemény. Az ünnep napján már korán reggel kifüggesztettek egy magyar zászlót a falu központjában levő művelődési házra, egy román zászló mellé. A hivatalába igyekvő titkár feddően figyelmeztette a művelődési ház igazgatóját, hogy a magyar zászló nagyobb, mint a román, ami törvénybe ütköző, és nyomatékkal le is fényképezte az egymás melletti két zászlót. Az ügynek nem lett folytatása, de a titkár e hatalmi gesztusát a művelődési ház igazgatója töb-

beknek is elmesélte, az beszédtema lett, és az incidens ezáltal megerősítette a titkár e sajátos hatalmába vetett hitet.

Az iskola helyi közösség fölötti hatalmának forrása az iskolakötelezettség, mely hatalom az igazgató pozíciójában koncentrálódik. Az intézmény e kényszerítő képessége azonban csak akkor lép működésbe, ha problémává válik az iskolai kimaradás, ami Surányon nem áll fenn. Az iskola helyi közösség fölötti hatalmának létezik ugyanakkor egy közvetett érvényesítési módja is, a döntéshozó intézmények befolyásolása révén. Ez elsősorban az önkormányzattal való kapcsolat révén valósul meg: az iskola vezetősége szoros kapcsolatot ápol az önkormányzattal, aminek köszönhetően az önkormányzat néha az iskola számára kedvező döntéseket hoz. Így például az önkormányzat felvállalta az iskola gyerekhiány miatt szükséges kiegészítő finanszírozását. Hasonlóképpen az egyházzal való kapcsolat is használható a közvetett hatalomgyakorlás céljára: mivel az egyház is jelentős erőforrások fölött rendelkezik, és vezetői az egyháztagok körében képesek döntéseit érvényesíteni, gyakorlatilag képes olyan, az egész közösséget érintő döntéseket hozni, amelyek haszonélvezője az iskola. Ilyen eset például az egyház által visszaigényelt iskolaépület koncesszióba adása a helyi önkormányzatnak (az iskola működtetése céljából), vagy a külföldi egyházi segélyeknek az iskola felújítására fordítása.

A helyi közösség majdnem egészére kiterjedő további intézmény az egyház. Mivel a falu őshonos közösségének tagjai szinte kivétel nélkül reformátusok, a helyi református egyházköztség a közösséget gyakorlatilag teljes egészében integrálja. Az egyházszervezet központi pozíciója természetesen a papé, amelyet jelentőségben egy választott tisztségviselő, a gondnok pozíciója követ. Utóbbinak azonban csak a feladatai és az ellenőrzési hatalma haladja meg a presbiterekét, döntési jogköre velük azonos. A presbitérium az egyházköztség választott döntéshozó testülete, a végső döntéshozó fórum pedig az egyháztagok közgyűlése. Működésében azonban a presbitérium rendkívül hasonlít a helyi tanácshoz, gyakorlatilag a pap akarata szerint hoz döntéseket, a helyi tanácstól eltérően azonban ez esetben a pap érdekérvényesítése procedurális ügyeskedés helyett inkább tekintélyelvűen történik. Az egyházköztség fő, és igazából egyetlen hatalmi pozíciója tehát a papé. Annak következtében, hogy az egyháztagság és a fontosabb életeseményekhez kapcsolódó rituális szolgáltatások igénybevétele kvázi kötelező, döntéseit a pap gyakorlatilag érvényesíteni tudja a közösség egésze fölött. Másrészt valamelyes gazdasági hatalma is van: befolyása van az egyházadózó felhasználására, rendelkezési hatalma van az egyházi tulajdonban levő épületek, földek és erdők fölött. Külföldi egyházi kapcsolatok révén közösségi célú támogatások megszerzésére képes (iskola felújítása, parókia felújítása, közösségi ház felújítása), valamint hazai egyházi kapcsolatai révén is képes erőforrások mozgósítására és azok faluba irányítására.

Végül a közösségi hatalmat hordozó szervezetek közül a politikai szervezeteket kell még megemlítenünk. A településen az RMDSZ jelenti a legfontosabb politikai szervezetet, amelynek az országos trendekhez hasonlóan az első években több száz

tagja volt, majd a tagság száma idővel lecsökkent, mára 50 körüli. A szervezet elnöke a megalakulástól máig a népművelő értelmiségi csoportba tartozó nyugdíjas iskolaigazgató, aki a megyei RMDSZ-szervezetben is betölt különböző tisztségeket. Néhány éve konkurens politikai szervezet is alakult a faluban, ennek támogatottsága azonban a legutóbbi választások alkalmával még igen alacsony volt. A lakosság többsége az eddigi választásokon az RMDSZ-re szavazott, melynek fő célkitűzése mindmáig a polgármesteri szék megnyerése volt, mint a helyi érdekek érvényesítésének legfontosabb feltétele, és amelyet mindeddig el is ért. A pártszervezet vezető pozícióinak egyrészt a választási listák összeállítása és a polgármester-jelöléseknek köszönhetően vannak hatalmi vetületei, másrészt programja révén – amely értelemszerűen a polgármester, és ezáltal az önkormányzat programja is – mindmáig meghatározta az önkormányzat tevékenységének a prioritásait. Ez a '90-es évek elején kidolgozott településfejlesztési stratégiai terv révén valósult meg, amelyet az akkor még a falu egészét átfogó RMDSZ állított össze. És végül az egyes vezető párttisztviselők jelentőségét nem utolsósorban az adja, hogy a megyei pártkapcsolatokkal erőforrásokat is lehet mozgósítani (például politikailag ellenőrzött pályázati kiírások révén) olyan közösségi célokra, amelyek megvalósítása aztán megerősíti az elitstátuszokat.

A négy tárgyalt szervezetre tehát egy kilenc személyből álló intézményi elitcsoport vezethető vissza. Mint láttuk, e hatalmi elit sem egységes, alcsoportjaira a hatalom más fajtái jellemzőek. Egy négyfős alcsoportjához döntéshozó hatalom társul, másik négyfős csoportja hivatali hatalmának köszönhetően része a hatalmi elitnek. A kilencedik személy pedig, a titkár, a hatalom csak rá jellemző formájának köszönhetően bír elitstátusszal.

Az elit a közéleti szerepvállalás perspektívájából

Végül a helyi elitet a közéletben betöltött vezető szerepek alapján vizsgáltam. E célból „közösségi projekteket” azonosítottam be, valamint ezek aktorait. Közösségi projekteknak azokat az eseményeket tekintettem, amelyeket helyi lakosok kezdeményeztek és kiviteleztek, amelyeknek helyi a célközönsége, és amelyek haszonélvezőinek köre tágabb, mint a projekt közvetlen szereplőinek köre (Wilkinson 1970). E definíció alapján 26 olyan közösségi projektet azonosítottam be, amelyekre a rendszerváltás utáni periódusban került sor, és amelyek tematizálódtak a terepmunka során folytatott beszélgetésekben. Olyan eseményekről van tehát szó, amelyek célja és eredménye valamilyen tartós „közjó” létrehozása, rendszerint valamilyen intézményalapítás vagy infrastruktúra-teremtés, ritkábban valamilyen kiemelkedő jelentőségű közösségi esemény.

A fenti definíciónak eleget tevő közösségi jellegű programok az erdélyi falvak többségében léteznek, ám ezek tartalmukban nagyon eltérőek lehetnek. Így például egy hagyományos gazdálkodást folytató faluban a közösségi projektek jelentős része

a gazdálkodással kapcsolatos, mint például a legelőtisztítás vagy pásztor fogadása. Wilkinson szerint, aki a közösség létezését egy adott településen a közösségi programok létével definiálta, leginkább a kisméretű, társadalmi-gazdasági önellátásra képtelen, városoktól távoli falvakban hiányozhatnak teljesen az ilyen jellegű események. Surányon azonban kivételesen intenzív a közélet, évente számos közösségi programra kerül sor, így ez a terep különösen alkalmasnak bizonyult az elit és a közösségi projektek közötti kapcsolat vizsgálatára. Az elemzésbe a 2. táblázatban látható közösségi projekteket vontam be.

2. táblázat: *Közösségi programok Surányon*

▪ Kórustalálkozó szervezése	▪ Vízhálózat és csatornázás megvalósítása	▪ Falunapok szervezése
▪ Szintársulat vezetése	▪ Gázbevezetés megvalósítása	▪ Iskola felújítása
▪ Fúvószenekar alakítása és vezetése	▪ Művelődési ház felújítása	▪ Közösségi ház létrehozása
▪ Táncsoport alakítása	▪ Önkormányzati működtetésű autóalkatrész-műhely létesítése	▪ PET-program (innovatív szelektív hulladékgyűjtés)
▪ Közművelődési egyesület létrehozása	▪ Teleház létrehozása	▪ Otthoni beteggondozó rendszer létrehozása
▪ Külföldi kirándulás szervezése fiataloknak	▪ A település-fejlesztési egyesület létrehozása	▪ Tanévzáró ünnepély szervezése
▪ Tájékmúzeum létrehozása	▪ Folyóirat-szerkesztés	▪ Anyák napi ünnepély szervezése
▪ Mezőgazdasági társulás létrehozása	▪ A falu honlapjának elkészítése	▪ Iskolamonográfia írása és szerkesztése
▪ Kábeltvé létrehozása	▪ LEADER akciócsoport szervezése	▪ Március 15-i ünnepség szervezése

Az egyes közösségi projektekről egy-egy adatlap készült, amelyeken a közösségi projekt leírása mellett rögzítettem annak szereplőit és célközönségét, különbséget téve fő- és mellékszereplők között, főszereplőnek a programok kezdeményezőit vagy a kivitelezésükben kiemelkedő szerepet játszó személyeket tekintve. Az elitstátuszt ebben a megközelítésben úgy értelmeztem, mint a közéleti szerepekben való aktív részvétel járulékát, amely annál erősebb, minél több közösségi programban töltt be az egyén minél fontosabb szerepet. A közéleti szereplés gyakoriságát azon projektek számával mértem, amelyekben az adott egyén részt vett. Az így kapott adatok alapján a közéleti szereplők – vagyis a „közéleti elit” – három típusa körvonalazódik.

Az első típusba azok tartoznak, akiknek a nevéhez több közösségi projekt is fűződik, azokban fő- és mellékszerepeket egyaránt betöltenek, de inkább a főszerepek jellemzőek rájuk, azaz a projektek kezdeményezése, szervezése, irányítása. Mellékszerepekbe gyakran csak azért kerülnek, mert a sok közéleti szerepvállalás

miatt nem marad idejük mindegyikben főszereplőként jelen lenni. E csoport tagjai szinte kivétel nélkül intézményvezetők. A továbbiakban *közéleti főszereplőknek* nevezem őket.

A közéleti elit egy másik típusát, a *közéleti háttérszereplőket* olyan tagok alkotják, akik, bár néha a programok főszerepeiben is feltűnnek, általában inkább mellékszereplők. Ők az előző csoport tagjaihoz képest lényegesen ritkábban vesznek részt közösségi projektekben. Foglalkozásukat tekintve műszaki végzettségű mérnökök és vállalkozók alkotják a csoportot, azaz két olyan elitcsoport tagjai, amelyekre a közéleti szereplés általában nem jellemző.

A harmadik csoportot fiatal, egyetemi végzettségű személyek alkotják, akiket a továbbiakban *fiatal leadereknek* nevezek. Ezek olyan személyek, akik rendszerint egyetlen, tartósan futó projekthez tartoznak (színjátzó csoport, táncscsoport), abban vezető szerepet töltenek be, de amelyet inkább hobbitevékenységnek tartanak, mintsem közéleti jelentőségű programnak.

Az elit szerkezete az elemzési perspektívák együttes alkalmazása alapján

Az elit különböző szempontok szerinti behatárolása és belső szerkezetének tárgyalása után megkerülhetetlen annak vizsgálata, hogy az egyes kritériumok szerint meghatározott elitcsoportok más kritériumok szerint is az elit részeként határozódnak meg vagy sem. Hisz amennyiben az elit egy adott csoportja két elemzési szempont szerint is elitnek minősül, az valójában egy elitcsoport, amelyre a kétféle elemzési kritérium szerinti jellemzők egyaránt érvényesek lesznek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egy összesített elitszerkezetben az elitre jellemző tulajdonságok szélesebb skáláját hordozzák, ebben az értelemben pedig az elit fontosabb csoportját képezik.

Az eddigiekben tehát megkülönböztettünk egyrészt gazdasági és kulturális elitet a rétegződés két kritériumaként használt gazdasági és kulturális tőke alapján. Ezeket tovább bontottuk, a gazdasági elit három, a kulturális elit négy csoportját különböztetve meg (3. táblázat). A használt kritériumok alapján a rétegződés e két dimenziója szerint behatárolt elitcsoportok között átfedődést egyáltalán nem találtunk.

Intézményszempontú elemzésünkben az intézményi pozíciókkal járó hatalom jellege alapján döntéshozó és hivatali hatalommal rendelkező elitcsoportokat különböztettünk meg, valamint egy különleges helyzetű elitstátuszt, a vétőhatalommal rendelkező titkárt. Összevetve e csoportokat a rétegződés szerinti csoportokkal, a gazdasági elittel minimális átfedődést találunk (a döntéshozói hatalmi elitcsoport egy tagja, a polgármester része a vállalkozói csoportnak is), az átfedődés viszont nagyon erős a kulturális elittel. Egyrészt a döntéshozó elit többi tagja a népművelő kulturális elit-csoportnak is tagja, amely egybeesés arra hívja fel a figyelmet, hogy a népművelő csoportba sorolt személyek többségére az intézményi pozíciókból fakadó döntéshozói hatalom is jellemző, a csoport jelenleg nyugdíjas tagjaira pedig

korábban volt jellemző. E csoport esetében inkább a kulturális tőkéből fakadó elitstátuszt tekintjük meghatározónak, az intézményi pozícióból fakadó elitstátuszt pedig időszakosan azzal együtt járó jellemzőnek. Másrészt teljes egybeesést találunk a kulturális tőke szerint felzárkózó hivatalnokelitnek, intézményi megközelítésben hivatali hatalommal rendelkező elitnek nevezett csoportok között. E két csoport helyett tehát valójában egy csoportról beszélhetünk, amelyről korábban már megállapítottuk, hogy a stabil hivatalnoki pozíciók mellett megszerzett egyetemi végzettség nem változtatott társadalmi pozíciójukon, elitstátuszukat így elsősorban intézményi pozíciójuk határozza meg.

3. táblázat: Az elit szerkezete

Gazdasági elit	Kulturális elit	Intézményi elit	Közéleti elit
Vállalkozók	Népművelő elit	Döntéshozók	Közéleti főszereplők
Sikeres iparosok	Szakértelmiségi elit	Vétóhatalommal rendelkező titkár	Közéleti háttérszereplők
Sikeres vendégfogadók	Felzárkózó hivatalnokelit	Hivatali hatalommal rendelkezők	Fiatal leaderek
	Diplomás fiatalok		

A közösségi projektekben való részvétel alapján megkülönböztetett három elitcsoport közül az elsőben ott találjuk a népművelő kulturális elit tagjainak többségét, de a polgármestert is, vagyis a döntéshozó intézményi elit teljes csoportját. A közéleti főszereplők tehát elsősorban a döntéshozói intézményi elit, illetve a népművelő kulturális elit tagjaiból kerülnek ki.

A közéleti háttérszereplők csoportja két elitcsoporttal fedődik át, az ide soroltak között szakértelmiségieket, valamint vállalkozókat találunk. A szakértelmiségiek közéleti visszafogottságát már korábban is említettük, ők azok, akik elitpozíciójukat nem ideologizálják meg, közéleti szerepeikről pedig mint mellékes dologról beszélnek. Elitpozíciójuk szempontjából így inkább kulturális tőkéjük tűnik a meghatározónak, mintsem közéleti szerepeik. A vállalkozók megjelenése e csoportban különösen figyelemre méltó, a gazdasági elitnek más elitcsoportokhoz való kapcsolódása ugyanis kizárólag itt figyelhető meg. Elitpozíciójukat azonban mindenképpen a gazdasági elithez tartozásuk határozza meg. És végül a közéleti elit harmadik csoportja, a fiatal leaderek, része a fiatal diplomások csoportjának. Utóbbiról korábban kiemeltük, hogy kulturális tőkéjük alapján elitstátuszuk kérdéses, és ugyanez mondható el a közéleti szerepeik alapján beazonosított fiatal leaderekről is.

A fentiek alapján tehát, az egybeesések figyelembevétele és a legfontosabbnak tekintett jellemzők szerinti besorolás megőrzése alapján, a helyi elit hét ténylegesen létező csoportból áll: három gazdaságielit-csoportból (vállalkozóelit, kiemelkedő

iparosok és vendégfogadók), két kulturális elit-csoportból (a népművelő és a szakértelmiségi elit), a hivatalnoki elit és a fiatal leaderek csoportjaiból, valamint három kivételes helyzetű személyből. E csoportok közül gazdasági tőkéjük alapján a vállalkozók, illetve kulturális tőkéjük, intézményi pozíciójuk és közéleti szerepeik alapján a népművelő kulturális elit egyértelműen kiemelkednek a többi közül. Ezek tehát az elit felső részét képezik. A fiatal leaderek csoportjáról ezzel szemben azt emeltük ki több ízben is, hogy az elithez tartozásuk kérdéses, ők tehát inkább egy szubelit⁹ képeznek, és ugyancsak inkább szubelitnek tekinthető a hivatalnokok csoportja is. A szakértelmiségiek és a kiemelkedő vagyonú iparosok és vendégfogadók csoportjai a felső elit és a szubelit közötti középelit képeznek. A kivételes pozíciójú személyek közül a polgármester emelkedik ki. Ezen alá-fölé rendelési viszonyokat is figyelembe véve a helyi elit 4. táblázatban látható hierarchikus szerkezetéhez jutunk.

4. táblázat: Az elit hierarchikus szerkezete

	Csoportok	Kivételes pozíciók
Felső elit	Vállalkozók Népművelő kulturális elit	Polgármester
Középelit	Kiemelkedő iparosok és vendégfogadók Szakértelmiségi kulturális elit	Titkár Közösségfejlesztő
Szubelit	Hivatalnok elit Fiatal leaderek	

Az elemzett helyi elit néhány tagja tehát nem sorolható be a beazonosított csoportokba. A polgármester helyzetét az teszi kivételessé, hogy ő az egyetlen olyan vállalkozó, akinek fontos intézményi pozíciója is van, miközben a tisztség és a vállalkozás összekapcsolása egyáltalán nem jellemző a surányi gazdasági elitre. Mindkét pozícióját közvetlenül a rendszerváltás után szerezte, helyzete tehát nem valamilyen aktuális társadalmi folyamatra utal, hanem a rendszerváltás utáni évek azon jelenségére, amikor a korábbi káderelithez tartozók pozícióikat gazdaságielit-pozíciókra konvertálták. Esete tehát számos más romániai faluban egyáltalán nem volna kivételes, ilyen eseteket magam is bemutattam korábbi elemzéseimben (Kiss 2004a, 2004b). Más szóval

⁹ A szubelit fogalmát Mosca vezeti be, és az elit uralmához szükséges értelmiségi-bürokrata csoportot érti alatta (Mosca 1939). Mi itt a fogalmat az elit alatti, de ahhoz közel álló csoportok megnevezéseként használjuk.

a polgármester esete egy tágabb kontextusban nem a saját, hanem az elemzett falu kivételességét jelzi, ahol ez a stratégia, a már bemutatott okok miatt, ritka.

A titkár pozícióját a korábbiakban már elemeztük. Sajátos helyzete szintén nem új keletű, hisz pozíciója változatlan az utóbbi húsz évben, sőt a rendszerváltáson is meglehetősen változatlanul ívelt át. Mivel a kisszámú helyi román (és a magát románának valló roma) lakosság tagjai a gazdasági- és kulturális elit-csoportokban nem jelennek meg, a titkár a helyi nem magyar kisebbség egyetlen képviselője a helyi elitben. Pozíciója azonban a közösségen kívüli tényezőknek köszönhető. Hasonló elitpozíciók feltehetően más olyan helyzetekben is fellelhetők, amelyekben a helyi társadalom és a nemzeti társadalom közötti viszony egybeesik az etnikai kisebbség/többség viszonyal.

Sajátos és új keletű viszont a közösségfejlesztő helyzete. E személy eredetileg műszaki végzettségű mérnök, aki foglalkozást vált, pályázatíróként-közösségfejlesztőként az önkormányzat alkalmazottjává válik, és fontos közéleti szerepekre is szert tesz. Bár jelenlegi státuszát leginkább az utóbbi jellemzője határozza meg, a közéletben való részvétele a népművelő elit tagjaitól meglehetősen eltérő. Egyrészt pályázatíróként kezdeményezései az elérhető erőforrások (pályázati kiírások) által meghatározottak, ezért nem mindig a közösségben megfogalmazódó igényekre szabottak. Így projektjeinek egy része óhatatlanul kudarcra ítélt, vagy legalábbis nincs látványos eredménye. Másrészt foglalkozás szerinti pályázatíróként a projektekből biztosítania kell a megélhetését is, ami a népművelő kulturális elit erős ellenszenvét váltja ki, az idősebb népművelő értelmiségiek ugyanis közösségi tevékenységeiket nem fizetett munkának fogják fel, hanem hivatásból végzett szolgáltatnak.

Míg a népművelő csoport ellenszenvét forrásvezéreltségével és a megélhetésszerű pályázatírással váltja ki, az önkormányzati vezetők a projektek jellege miatt elégedetlenek a munkájával. Az önkormányzat ugyanis a minél nagyobb népszerűséget eredményező projektekből lenne érdekelt, a lehetőleg minél látványosabb infrastrukturális fejlesztésekben, miközben inkább a kevésbé kézzelfogható eredményekkel járó humántőke-fejlesztési pályázatok a sikeresek. E jellemzőivel a közösségfejlesztő a Kovách és Kucserova (2006) által vázolt projektosztály képviselőjének tűnik, aki alapvetően kulturális tőkéből él, de a régebbi kulturális elit-csoportokkal konfliktusban áll, az őt munkáltató önkormányzat irányába pedig folyamatosan legitimálnia kell magát.

A helyi elit folytonossága

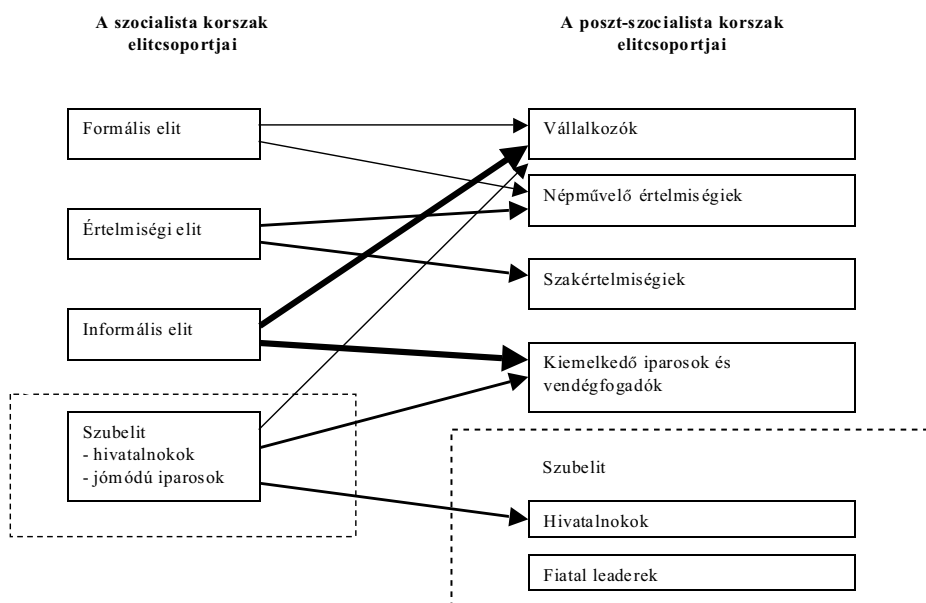
Dolgozatom utolsó részében a helyi elit folytonosságának kérdését vizsgálom. Az elit folytonosságáról az elitpozíciók generációk közötti átörökítése esetén beszélünk, de a kelet-európai kutatásokra jellemző módon azt is vizsgálom, hogy a rendszerváltás előtti és utáni elitpozíciók között milyen mértékű intragenerációs folytonosság valósult meg, vagyis hogy a vizsgált helyi társadalomban a rendszerváltás az elitreprodukció vagy az elitcirkuláció modellje szerint zajlott-e (Szelényi 1996). E kérdés megválaszolásához

a rendszerváltás előtti helyzetre az elit Sampson-féle modelljét használok, amelyben vezető beosztású káderekből álló formális elitet, értelmiségi elitet és a kivételesen jómódú iparosokból álló informális elitet különböztet meg, ezeket kiegészítve a Sampsons által nem használt, hivatalnokok és jómódú iparosok szélesebb köréből álló szubelittel.

A két korszak elitcsoportjai közötti kapcsolatot az 1. ábra szemlélteti. Az ábrán a csoportok vertikális elrendezése nem minden esetben tükröz hierarchikus viszonyt, a nyílak vastagsága viszont a csoportok közötti átlépések gyakoriságát jelzi, nem téve különbséget intra- és intergenerációs folytonosságok között. Mint látható, a mai vállalkozói elit fő rekrutációs csoportja a szocializmus korabeli informális elit, amely, mint mondtuk, elsősorban kiemelkedő vagyont felhalmozó iparosokból állt. Többségük intergenerációs értelemben származik a korábbi informális elitből.

A felső elitbe tartozó népművelő kulturális elitnek egy tagja volt része a korábbi formális elitnek, a ma már nyugdíjas iskolaigazgató, a többiek korábban nem töltöttek be vezető pozíciókat az adminisztratív-bürokratikus rendszerben. A rendszerváltás utáni intézményi pozíciókat (iskola, egyház, RMDSZ) viszont már jellemző módon ők foglalják el. E két csoport között intergenerációs folytonossággal is találkozunk mind a kulturális tőke, mind a pozícióátörökítés tekintetében. A kisszámú szakértelmiségi korábban is az értelmiségi csoportba tartozott. Esetükben tehát az elitstátusz intragenerációs folytonossága töretlen, sőt közéleti háttérszereplésüknek köszönhetően még talán erősödött is. Intergenerációs folytonossága ennek az elitcsoportnak azonban nincs, a fiatal diplomások körében hasonló műszaki végzettségűek nincsenek, akik lehetnének, azok elköltöztek a faluból.

1. ábra: A rendszerváltás előtti és utáni elitcsoportok

A hivatalnokelitet alkotók csoportja a rendszerváltás után részben megújult, de találunk köztük pozíciójukat a rendszerváltás során átmenekítőket is. A csoport megújulása leginkább annak köszönhető, hogy az önkormányzat fölötti hatalom a szocializmus korabeli helyzetéhez képest nagyobb mértékben a helyi elit hatáskörébe került, amelynek így az alkalmazások során módjában állt falubelieket előnyben részesíteni. A csoport jellegében a régi maradt, annak ellenére, hogy tagjai igyekeztek kulturális tőkével megerősíteni intézményi pozícióikat. A fiatal leaderek esetében, mivel életkor szerint szerveződő csoportról van szó, melynek tagjai gyorsan cserélődnek, a folytonosság vizsgálata értelmetlen.

A szocialista évtizedek káderelitje és a jelenlegi elit közötti intragenerációs folytonosság tehát ritka, ám az előforduló néhány esetben a legfontosabb mai elitpozíciókhoz vezet. Az intragenerációs elitreprodukció e hiányát két okra vezethetjük vissza. Egyik a rendszerváltás óta eltelt idő: két évtized eltelte után a rendszerváltás előtti elit tagjai ma már nyugdíjasok, ha egyáltalán életben vannak még. Másik a szocializmus kori káderpolitika etnikai vetületével kapcsolatos: mint azt a helyi társadalom rétegződésének vizsgálata során kifejtettem, az intézményvezetők általában románok, és ennél fogva a község más falvaiban lakók voltak. Más szóval a rendszerváltás előtti községi káderelit körében a surányi elit alulreprezentált volt, aminek következtében a rendszerváltás után alig voltak megőrizhető-reprodukálható káderelit-pozíciók.

Az intragenerációs pozícióátmentésnél az intergenerációs elitreprodukció már lényegesen gyakoribb, elsősorban az adminisztratív pozíciók nélküli tradicionális elit, vagyis a már akkor is gazdaságilag kiemelkedő családok és a mai gazdasági elit között. A szocializmus korából ily módon örökölt előnyök kérdése azonban mára már a helyi társadalomban aktualitását veszítette, a közvéleményt nem foglalkoztatja.

Következtetések és az eredmények általánosíthatósága

Végül elengedhetetlen azt is megvizsgálunk, hogy az elemzett elit e szerkezete milyen mértékben általánosítható az erdélyi falvakra, illetve milyen mértékben vezethető esetleg vissza az elemzett település sajátosságaira.

A vizsgált elit két legfontosabb csoportja tehát egy gazdasági- és egy kulturális elit-csoport. E gazdaságielit-csoport iparos tevékenységekre épül, képződésében tehát a mezőgazdaságnak szinte egyáltalán nincs szerepe. A népművelő kulturális elit sajátos vonása, a „hivatás” gyakorlása, az intenzív közéletnek köszönhető. Utóbbi a maga során részben a lakosság polgárosultságára, részben a kisebbségi helyzetre vezethető vissza, hisz számos kezdeményezés a többséginek tekintett állammal szembeni bizalmatlanságból fakad (fejlesztési programok) vagy az állami törekvések ellensúlyozására születik (kulturális tevékenységek, nemzeti ünnepek megünneplése).

A szakértelmiségi elit jelenléte kivételes, hasonló helyzetű személyek általában nem maradtak falun. Jelenlétük tehát elsősorban a város közelségével magyaráz-

ható. A kiemelkedő iparosok a falu kivételesen fejlett gazdaságának köszönhetően vannak jelen, más esetekben lényegesen kisebb csoportként ők alkotnák az egyetlen gazdaságielit-csoportot. Mindezek alapján tehát hasonló elitszerkezetet leginkább a városokhoz viszonylag közeli, de még nem szuburbán jellegű, polgárosult és intenzív közéletű, rossz mezőgazdasági adottságú illetve magyar többségű falvakban találhatunk.

ABSTRACT: The study describes the structure of the Transylvanian rural elite, namely the elite of villages, in the framework of a case study. The analyzed settlement is representative for villages which are located at a medium distance from the towns, with handicraft tradition and relatively developed local economy. The analyzes is realized with the use of three different definitional strategy of the elite. Using a stratificationist strategy, cultural and economic fractions of the elite are identified, while the application of an institution-based definitional strategy makes possible the identification of different types of power-elite groups. Finally, analyzing the degree of participation in communal life, we have differentiated groups of actors with main-, secondary and backstage-roles. A final, joint structure of the analyzed elite is obtained by the combined use of the three definitional strategies. The last part of the study will focus on the continuity of the elite, emphasizing that the actual structure of the rural elite is equally defined by processes of circulation and recruitment.

Irodalom

- Bell, C. – Newby, H. (1971): *Community Studies: An Introduction to the Sociology of Local Communities*. London: Unwin.
- Bíró A. Z. – Bodó J. – Gagyí J. – Oláh S. – Túros E. (1995): Gazdasági elit a Székelyföldön. *Szociológiai Szemle*, 5 (1): 101–125.
- Borsos E. – György I. (1999): Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In Borsos E. – Csíste A. – Letenyei L. (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. Budapest: Számalk Kiadó.
- Bottomore, T. (1993): *Elites and Society*. New York: Routledge.
- Buttel, F. H. (2001): Some Reflections on the Late Twentieth Century Agrarian Political Economy. *Cadernos de Ciência & Tecnologia, Brasília*, 18(2): 11–36.
- Curtin, C. – Varley, T. (2002): Changing Patterns of Leadership and Local Power in Rural Ireland. In Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (eds.): *Leadership and Local Power in European Rural Development*. USA: Ashgate, Aldershot.
- Erdei F. (1941): *A magyar falu*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (2001): *Capitalism fără capitalişti*. Bucureşti: Editura Omega.
- Gray, I. – Sinclair, P. (2005): Local Leaders in a Global Setting: Dependency and Resistance in Regional New South Wales and Newfoundland. *Sociologia Ruralis*, 45(1/2): 37–52.
- Herbert-Cheshire, L. (2003): Translating Policy: Power and Action in Australia's Country Towns. *Sociologia Ruralis*, 43(4): 454–473.

- Kiss D. (2004a): A falusi elit átalakulása. *WEB*, április.
- Kiss D. (2004b): Elita locala din Capusu Mare. *Studia Universitatis Babeş Bolyai Sociologia*, 1.
- Kovách, I. – Kučerová, E. (2006): The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46(1): 1–21.
- Lazaroiu, S. (1999): Retele de capital social si antreprenori in Comisani. *Sociologie romaneasca*, 2.
- Littlewood, P. (1981): Patrons or Bigshots? Paternalism, Patronage and Clientelist Welfare in Southern Italy. *Sociologia Ruralis*, 21(1): 1–18.
- Mendras, H. (1982): Outline for an Analysis of the French Peasantry. In Mendras, H. – Mihailescu, I. (eds.): *Theories and Methods in Rural Community Studies*. Oxford: Pergamon Press.
- Mosca, G. (1939): *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill.
- Newby, H. (1975): Deference and The Agricultural Worker. *Sociological Review*, 23(1): 51–60.
- Papp Z. A. (2011): Az 1989 utáni romániai, illetve romániai magyar elitek tipológiai és értelmezési. In Kovách I. (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest: MTA-PTI – MTA-ENKI – Argumentum Kiadó.
- Polsby, N. (1963): *Community Power and Political Theory*. New Haven: Yale U. P.
- Sampson, S. (1983): Bureaucracy and Corruption as Anthropological Problem: A Case Study from Romania. *Folk*, 25(1): 64–96.
- Sampson, S. (1984): Elites and Mobilization in Romanian Villages. *Sociologia Ruralis*, 24(1): 30–51.
- Szelényi I. (1990): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi I. – Szelényi Sz. (1996): „Elitcirkuláció vagy elitreprodukció”. *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI.
- Szelényi I. (1998): *A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai – a menedzseri uralom elméletének újragondolása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Takács K. (1998): Az elit szociológiai fogalmáról. *Szociológiai Szemle*, 8(1): 139–148.
- Wilkinson, K. (1970): Phases and Roles in Community Action. *Rural Sociology*, 35(1): 54–68.

A reciprocitás rejtett mintázatai¹

Syi

i@syi.hu

Beérkezés: 2013. 07. 08.

Átdolgozott változat beérkezése: 2013. 09. 28.

Elfogadás: 2013. 10. 07.

ÖSSZEFOGLALÓ: A kooperáció kialakulásában és fennmaradásában fontos szerepet tulajdoníthatunk a reciprocitáson alapuló társadalmi mechanizmusoknak. A direkt reciprocitás esetében négyféle cselekvési szabály, az indirekt reciprocitás esetében négyféle értékelési szabály létezik. A nyolc stabil, kooperációképes stratégia a cselekvés és az értékelés predikátumai, két ágensfogalom és a jóság kategóriája segítségével egyszerűen (ontológiailag laposan) formalizálható. A formális leírások alapján világossá tehető, hogy a cselekvési és értékelési szabályok párokba rendezhetők, melyeknek közös mintázatuk van. Ezt az összetartozást a büntetéshez való hasonló beállítódással magyarázhatjuk. Mivel a büntetés paradoxonából fakadóan a büntetés jelenségéhez szükségszerűen többértelműen viszonyulhatunk, így a tanulmányban elemzett négyfajta reciprocitáselv mindig egyszerre jelen van a különböző közösségekben, szubkulturákban – noha változó társadalmi dinamikával.

KULCSSZAVAK: kooperáció, direkt reciprocitás, indirekt reciprocitás, cselekvési szabály, értékelési szabály, büntetés, másodrendű cselekvés, büntetés paradoxona

Az emberi társadalmak kooperáción alapulnak. Együttműködést persze találhatunk az állatvilágban is, de az ember mind minőségét, mind elterjedtségét tekintve sokkal magasabb szintű kooperációt valósít meg. Fel lehet tenni azt a kérdést, hogy miért is van ez, de még érdekesebb lehet annak megválaszolása, hogy milyen társadalmi mechanizmusok, cselekvési stratégiák képesek kialakítani és fenntartani a kooperációs mintákat olyan egyének között, akik egyébként folyamatosan erős kísértésben vannak a kölcsönös dezertálásra. A játékelmélet talán legismertebb játéktípusával, a fogolydilemmával ugyanis pont azt lehet bemutatni, hogy vannak társadalmi helyzetek, amikor – bár elvileg kívánatos lenne az együttműködés – a felek mégsem kooperálnak. A tényleges társadalmi gyakorlatban azonban olyankor is találkozhatunk kooperációval, amikor az az elmélet szerint nem lenne lehetséges. Az ellentmondás feloldható kétféle helyzet (játéktípus), az egyszeri és az ismételt játékok elkülönítésével. Sokszor kerülünk olyan – egyszeri – társadalmi helyzetekbe, amikor valóban működik a fogoly-

¹ A cikk végleges változatának kialakításában nagyon sokat segített az egyik anonim bírálónak a szöveg formalizmusát érintő kritikája. Még többet köszönhetek Péli Gábornak, aki önzetlenül, nagy szakértelemmel segített a formulák szintaktikai hibáinak kijavításában. A cikk az OTKA K83887 sz. kutatása keretén belül született.

dilemma kölcsönös dezertálási logikája, de ha az ilyen helyzetek ismétlőd(het)nek, akkor már megjelen(het)nek a kooperációs minták is a felek között.

Az ilyen társadalmi helyzeteket – a játékelmélet eszközeire támaszkodva – az ismételt fogolydilemma-játékkal modellezhetjük (Axelrod 1984). Ezzel a játéktípussal a játékelméleten belül a *reciprocitás* jelenségét ragadhatjuk meg. A reciprocitás kategóriája a társadalomtudományok több ágában (szociológiában, antropológiában) már régóta kiemelt fogalomnak számít (Mauss 2004; Malinowski 1972; Sahlins 1973; Gouldner 1960), aztán a hetvenes évektől kezdve használni kezdték az evolúcióbiológia területén is (Trivers 1971; Alexander 1987). A nyolcvanas években fedezte fel magának a játékelmélet ezt a fogalmát, és azóta az evolúciós játékelmélet kutatói ontják magukból a különböző modelleket, szimulációkat (Sigmund 2010).

Trivers volt az, aki bevezette a *direkt reciprocitás* (DR) fogalmát, mint azt a mechanizmust, amely képes kialakítani és fenntartani a kooperációt két egymást ismerő ember (játékos) között. Ez utóbbi feltételt, hogy ti. ismerjék egymást az egymással társadalmi kapcsolatba került emberek, erős feltételnek kell minősítenünk, mert ez csak szűk körben, kis létszám esetén teljesül. A kooperáció létrejöttének magyarázatához a *cselekvési szabály* (*action rule* – ACR) fogalmát kell használnunk,² és arra a kérdésre, hogy milyen cselekvési szabályok lesznek sikeresek (kooperációképesek), a választ az *ismétlés* (*repetition*) mozzanatában találhatjuk meg (Sigmund 2010).

Alexander javasolta, hogy amikor már túl nagy a csoport, a társadalom mérete, és így a tagok már nem ismerik, nem ismerhetik egymást, az ilyen feltételek között kialakuló széles körű (*large-scale*) kooperáció jelenségére alkalmazzuk az *indirekt reciprocitás* (IR) fogalmát (Alexander 1987). Néhány korai kezdeményezés (Boyd – Richerson 1989) után a Sigmund–Nowak szerzőpáros volt az, aki megalkotta az indirekt reciprocitás – máig használt – formális játékelméleti modelljét (Sigmund – Nowak 1998; Nowak – Sigmund 1998). Az indirekt reciprocitás magyarázatához már nem elégséges a cselekvési szabály fogalma, szükség van felvenni mellé az *értékelési szabály* (*assessment rule* – ASR) kategóriáját is. Az értékelési szabályok segítségével lehet a társadalom, a csoport tagjainak *reputációját* megállapítani, változtatni. Mivel a tagok (játékosok) már nem ismerik egymást, nem tudhatják, ki hogyan viselkedett a korábbiakban, ezért, amikor dönteniük kell arról, hogy kooperáljanak-e a partnerükkel vagy sem, csak a reputációkra vonatkozó információ adhat fogódzót a döntéseikhez.

Mindkét reciprocitás modellezése esetén fontos feltétel, hogy a cselekvőknek csak kétféle cselekvési lehetőség adott: vagy kooperálnak, vagy dezertálnak (vagyis nem kooperálnak), amikor a kooperálás valami jót, a dezertálás valami rosszat jelent. Sahlins óta *pozitív reciprocitásról* beszélünk, ha valaki jóra jóval, vagyis kooperációval válaszol, míg *negatív reciprocitás* esetén valaki rosszra rosszal, vagyis dezertálással felel (Sahlins 1973).

² A szabály és a stratégia terminusait itt egymással felcserélhető módon használom.

Direkt reciprocitás

A tanulmányban bemutatandó formulákhoz egy elsőrendű nyelvet használok (Ruzsa 2000), amire érvényes a predikátumkalkulus. Az L nyelv az alábbiakból áll:

$L = \{\wedge, \rightarrow, \neg, \leftrightarrow, =, \neq, \text{VALUE}, \text{DO}, \text{Good}, \text{agent}, \text{Ego}, \text{Alter}, \text{ACR}, \text{ASR}, \text{G}, \text{B}, \text{C}, \text{D}, \text{TFT}, \text{CTFT}, \text{PAVLOV}, \text{GT}, \text{IS}, \text{SS}, \text{SJ}, \text{SH}\}$,

ahol:

\wedge	konjunkció logikai művelet (és)
\rightarrow	kondicionális logikai művelet (ha, ... akkor)
\neg	logikai tagadás művelet
\leftrightarrow	bikondicionális logikai művelet (akkor és csak akkor)
$=$	egyenlőség (kétargumentumú predikátum)
\neq	egyenlőtlenség (kétargumentumú predikátum)
$\text{VALUE}(x, t_i)$	értékelés (kétargumentumú, kétértékű függvény): x értéke t_i időpontban
$\text{DO}(\text{agent}, a, t_i)$	ágens cselekvése (háromargumentumú predikátum): agent a -t cselekszi t_i időpontban
<i>Good</i>	az értékelési függvény pozitív értéke
<i>agent</i>	változó a cselekvőkre (ágensekre)
<i>Ego</i>	a „fokális” ágens (tulajdonnév)
<i>Alter</i>	a „másik” ágens (tulajdonnév)
$\text{ACR}(n, \text{agent}, t_i)$	cselekvési szabály (háromargumentumú predikátum): az n cselekvési szabály vonatkozik agent -re t_i időpontban
$\text{ASR}(n, \text{agent}, t_i)$	értékelési szabály (háromargumentumú predikátum): az n értékelési szabály vonatkozik agent -re t_i időpontban
$\text{G}(x, t_i)$	jó (kétargumentumú predikátum): x „jó” t_i időpontban
$\text{B}(x, t_i)$	rossz (kétargumentumú predikátum): x „rossz” t_i időpontban
$\text{C}(\text{agent}, t_i)$	agent kooperál t_i időpontban
$\text{D}(\text{agent}, t_i)$	agent dezertál t_i időpontban
TFT	Tit-for-tat cselekvési szabály (tulajdonnév)
CTFT	Bűnbánó tit-for-tat cselekvési szabály (tulajdonnév)
PAVLOV	Pavlov cselekvési szabály (tulajdonnév)
GT	Haragtartó cselekvési szabály (tulajdonnév)
IS	Image Scoring értékelési szabály (tulajdonnév)
SS	Simple Standing értékelési szabály (tulajdonnév)
SJ	Stern Judging értékelési szabály (tulajdonnév)
SH	Shunning értékelési szabály (tulajdonnév)

Ahhoz, hogy formalizálni tudjuk a legfontosabb cselekvési szabályokat, szükségünk lesz egy predikátumra, amivel a *cselekvés*³ fogalmát ragadhatjuk meg:

$$\text{DO}(\text{agent}, a, t_i)$$

Itt elegendő számunkra, ha a cselekvés fogalmát három paraméterrel írjuk le. Egyfe-

3 A cselekvés fogalmát G. H. von Wright, S. Kanger, valamint N. Belnap és M. Perloff írásai alapján lehet jól leírni (von Wright 1963; Kanger – Kanger 1966; Belnap et al. 2001), de ezeket az elméleteket itt nem mutatom be.

lól meg kell adni a cselekvés ágensét. A jelen kontextusban a modellünkbe elegendő két ágensípust felvenni (*Ego* és *Alter*).⁴ Ezeket írhatjuk be a cselekvéspredikátum első változójába. Jeleznünk kell azt is, hogy a cselekvésnek mindig van valamilyen *a* tartalma, de arra egyáltalán nem lesz szükség, hogy kifejezzük a cselekvés tényleges tartalmát. Végül a harmadik paraméterrel utalhatunk arra, hogy melyik fordulónál tartunk a játéksorozatban.⁵ Egy *cselekvési szabály* (ACR) mindig azt határozza meg, hogy egy ágensnek hogyan kell döntenie a játéksorozat valamely pontján.⁶

A kooperálás/dezertálás kettősség leírása végett be kell vezetni még egy kétértékű függvényt is, amivel az *értékelés* tevékenységét ragadhatjuk meg. A függvény két változójából az első paraméterrel azt a „dolgot” jelezhetjük, amire vonatkozóan az értékelést elvégezzük, a második változóval pedig az értékelés időpontját (a játéksorozat éppen adott fordulóját) fejezhetjük ki. Van tehát egy értékelésfüggvényünk:

$$\text{VALUE}(x, t_i)$$

Az értékelési tevékenység modellezését megint csak érdemes leegyszerűsíteni. Mondhatjuk azt, hogy egy végletekig egyszerű, fekete-fehér világot feltételezünk, ahol az értékelések minősége csak kétféle lehet: vagy *jó* (*Good*) vagy *rossz* (*Bad*). Ha a *jó* fogalmát definiálatlan függvényértékként vesszük fel a leíró logikai nyelvünkbe, akkor a $\text{VALUE}(x, t_i)$ értékelési függvény segítségével mind a *jó*, mind a *rossz* predikátumát – $G(x, t_i)$ -t, illetve $B(x, t_i)$ -t – definiálhatjuk a nyelven belül. Ezt úgy tehetjük meg, hogy kihasználjuk az értékelés dichotóm jellegét:

$$\begin{aligned} G(x, t_i) &\leftrightarrow \text{VALUE}(x, t_i) = \textit{Good} \\ B(x, t_i) &\leftrightarrow \neg(\text{VALUE}(x, t_i) = \textit{Good}) \end{aligned}$$

A természetes nyelvérzékünkhöz közelebb hozhatjuk a formális nyelvünket, ha az értékelő függvényünk számára felvesszünk egy másik állandó függvényértéket is, hogy egyszerűbben is kifejezhessük a *rossz* értéket:

$$\neg(\text{VALUE}(x, t_i) = \textit{Good}) \leftrightarrow \text{VALUE}(x, t_i) = \textit{Bad}$$

Az eddigiekből már következik, hogy a fekete-fehér (dichotóm) világunkra igaz alábbi összefüggés:

$$B(x, t_i) \leftrightarrow \neg G(x, t_i)$$

Amennyiben az értékelési függvényünket alkalmazzuk a cselekvésekre, akkor a reciprocitáselméletek világán belül előforduló két lehetséges cselekvésminősítést

4 Nagyon szigorú tárgyalásmód esetén fel kellene még venni egy harmadik ágensípust is, mégpedig egy kollektív ágenset, aki a közösségi értékelést végzi, de a kezelhetőség érdekében ettől itt eltekintek.

5 Az első fordulót t_1 -gyel, az i fordulót t_i -vel, az i fordulót közvetlenül megelőző fordulót t_{i-1} -gyel jelöljük.

6 Az ismételt játékok összekötnek n darab játékot valamilyen játéktípusból, és a játékosoknak le kell játszaniuk az összes játékot egymás után. Az egyes játékokban elért eredményeket összegezve derül ki, hogy mely stratégiák gyűjtik össze a legtöbb pontot a játéksorozat végére. A sorozat egyes elemeire hivatkozhatunk a lépés, a forduló, a menet, a játék, a kör terminusokkal, a játékosok egyes játékokban meghozott döntéseire pedig utalhatunk a lépés vagy a cselekvés szavakkal is. A társadalmi emlékezet modellezésében addig megyünk el, hogy mindig csak a korábbi forduló adataira emlékeznek a játékosok, messzebbre nem látnak vissza a múltba. A korábbi, az előző terminusok tehát mindig csak az egy lépéssel korábbi játékra vonatkoznak.

már könnyen formalizálhatjuk. A dichotóm világban a cselekvésekre is áll az, hogy azok értékelése nem lehet más, mint *jó* vagy *rossz*.

$$DO(agent, a, t_i) \rightarrow (VALUE(a, t_i) = \text{Good} \leftrightarrow \neg(VALUE(a, t_i) = \text{Bad}))$$

Ha az *agent* cselekvő a t_i időpontban *a*-t cselekszi, akkor az a cselekvés értékelése t_i -kor 'jó', akkor és csak akkor, ha az *a* értékelése t_i -kor nem 'rossz'. Ugyanezt a már bevezetett $G(x, t_i)$ és $B(x, t_i)$ predikátumokkal is kifejezhetjük:

$$DO(agent, a, t_i) \rightarrow (G(a, t_i) \leftrightarrow \neg B(a, t_i))$$

Mondhatjuk ezt úgy is, hogy ebben a világban az *a* cselekvés vagy jó vagy rossz lehet, semmi más. A kétféle lehetséges cselekvésértékelés alapján már értelmezhetjük a kooperálás és dezertálás fogalmát is. A $C(agent, t_i)$ kooperálás a pozitívan, a $D(agent, t_i)$ dezertálás a negatívan értékelt cselekvést írja le:

$$C(agent, t_i) \leftrightarrow DO(agent, a, t_i) \wedge VALUE(a, t_i) = \text{Good}$$

$$D(agent, t_i) \leftrightarrow DO(agent, a, t_i) \wedge VALUE(a, t_i) = \text{Bad}$$

Az eddigiekből nyilvánvalóan következik az, hogy a két predikátum egymás tagadásának felel meg:

$$D(agent, t_i) \leftrightarrow \neg C(agent, t_i)$$

Innentől fogva már belekezdhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásába, hogy ti. milyen kooperációképes cselekvési stratégiák vannak. Első lépésben érdemes rögzíteni, hogy vannak *feltételes* és *feltétel nélküli* cselekvési szabályok. A feltétel nélküli szabály két legnyilvánvalóbb példája a mindig kooperáló *AllC*, illetve a mindig dezertáló *AllD* stratégia. A játékelméleti szimulációk során az az – egyébként nem meglepő – eredmény adódott, hogy az *AllC* szabály sosem képes jó eredményeket elérni egy játéksorozatban, ezért a kooperációs mintát sem képes elterjeszteni a közösségen belül. Az *AllD* szabály lényegéből fakadóan kooperációellenes, amivel kapcsolatban inkább az a kérdés, hogy egyáltalán vannak-e olyan cselekvési szabályok, amelyek pont az *AllD* stratégiával szemben képesek a kooperációt kialakítani. Ez a kérdés azért megalapozott, mert a reciprocitáselméletek központjában az ismételt fogolydilemma-játékok állnak, és az ezzel kapcsolatos szimulációk nagy kérdése mindig az, hogy meg lehet-e haladni az egyszerű fogolydilemma-játékoknak azt a fontos tanulságát, miszerint az ilyen helyzetekben a kölcsönös dezertálás a domináns magatartás. A feltételes stratégiák esetén a feltételek – a jelen kontextusban – mindig valamely előző fordulóbeli eseményre, cselekvésre vonatkozhatnak. Ez két dolgot jelent. Egyfelől a feltétel fogalmát nagyon szűk értelemben használjuk, másfelől a feltételes stratégiák mindig másodrendű fogalmakkal ragadhatók meg. A cselekvési stratégiák tárgyalásához az elsőrendű logika mellett deontikus logikára is szükség van (von Wrigth 1963), hogy jelezni tudjuk a szabályokban tetten érhető kötelezés mozzanatát. Ezt a nyelvet nem emelem be a leírásba, elégnek tartom itt jelezni, hogy a cselekvési szabályok leírásához a deontikus

logika nyelvéből használnunk kell a kötelezőséget kifejező 'O' deontikus operátort. Az alábbi formulával azt fejezhetjük ki, hogy az adott ágens számára az a cselekvést írja elő (a t_i időpontban) az adott cselekvési szabály (O: obligatory – kötelező).

$$\mathbf{ODO}(agent, a, t_i)$$

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy melyek a kooperációképes feltételes stratégiák, a szimulációs számítások során négyféle cselekvési szabályt neveztek meg az idők során. Vegyük sorba mindegyiket!

(i) A leghíresebb kísérlet az a Robert Axelrod nevéhez fűződő számítógépes torna (Axelrod 1984), amelynek során egymással játszottak különböző cselekvési stratégiákat szimuláló programokat egy ismételt fogolydilemma-játéksorozatban. Ezen a tornán tűnt fel az Anatol Rapoport által benevezett stratégia, a *Tit-for-tat* (*tft*) szabály. A tornát megnyerő stratégia, amely tehát képes volt a kooperáció kialakítására, fenntartására és elterjesztésére, nagyon egyszerű, két részsabállyal leírható: ez első lépésben kooperálást ír elő, a többiben pedig az ellenfél előző fordulóbeli lépésének ismétlését. Ez a stratégia a direkt reciprocitás prototipikus szabálya abban az értelemben, hogy a többi stratégia is ezt a szabályt variálja valamilyen módon. A *Tit-for-tat* szabály ősrégi, bárhova nézünk a történelemben, minden kultúrában és szinte minden időben megtalálhatjuk ezt a cselekvési mintát. A „szemet szemért, fogat fogért” vagy az „aki bottal köszön, annak doronggal felelnek” mondások a negatív reciprocitásra, a „jöttet helyébe jót várj” a pozitív reciprocitásra, míg a „kölcson kenyér visszajár” vagy az „amilyen az adjonisten, olyan lesz a fogadjisten” mondások a reciprocitás mindkét ágára ráhúzhatók. Axelrod értékelése szerint ez a stratégia barátságos (mert jóindulatúan, kooperálással kezd), megtorló (mert a dezertálást azonnal megbünteti), megbocsátó (mert az első kooperálásra azonnal kooperálással felel, tehát „elfelejt” minden rosszat a múltból) és nem irigy (a tornák során egyetlen játékban sem kapott soha több pontot, mint az éppen adott ellenfele – mégis megnyerte a tornát). A stratégiát leírhatnánk egy összetett formulával (két kondicionális konjunkciójával), de érdemes kettéválasztani a két komponenst, mert az első összetevőt olyan félsabállynak minősíthetjük, amely az összes, később vizsgált cselekvési szabályra is alkalmazható. Ha felhasználjuk a korábban bevezetett predikátumokat, és a stratégiát *Ego* szemszögéből fogalmazzuk meg, akkor az első fordulóra a következő „állandó” szabályt vonatkoztathatjuk:

$$\text{ACR}(n, \text{Ego}, t_1) \leftrightarrow \mathbf{OC}(\text{Ego}, t_1)$$

A formula azt írja le, hogy az n nevű ACR cselekvési szabály a t_1 első fordulóban az *Ego* számára kötelezően előírja a kooperálást: $\mathbf{OC}(\text{Ego}, t_1)$. Ezt kivételsabályként is felfoghatjuk, hiszen erre „csak azért van szükség”, mert az első fordulóban a főszabályt még

nem lehet alkalmazni. Azért nem, mert az első fordulóban nincs „előző forduló”. Ezt viszont minden cselekvési szabály esetén érvényesítenünk kell, tehát bármit is ír-nánk be az n változó helyébe, mindig ugyanezt a kivételszabályt kéne alkalmaznunk az első fordulókra. Ezért a továbbiakban ezzel nem is kell foglalkoznunk, hiszen ez nem ad hozzá semmi különöset a cselekvési szabályok jellemzéséhez. A különbségek az első forduló után alkalmazandó szabálykomponensekben keresendők. Ezt a TFT nevű cselekvési szabály esetében *Ego* számára a következő módon írhatjuk le:

$$ACR(TFT, Ego, t_i) \leftrightarrow ((D(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}D(Ego, t_i)) \wedge (C(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}C(Ego, t_i)))$$

A szabály szerint, ha az előző t_{i-1} menetben az *Alter* dezertált (D), akkor a vizsgált t_i fordulóban *Ego* számára a dezertálás van előírva ($\mathbf{O}D(Ego, t_i)$), míg *Alter* kooperálása (C) esetén *Ego*-nak is kooperálnia kell ($\mathbf{O}C(Ego, t_i)$). Ezt a leírást érdemes redundáns módon kibővíteni azért, hogy a későbbiekben jobban összevethetővé váljék a még bemutatandó további szabályok formuláival.

$$ACR(TFT, Ego, t_i) \leftrightarrow (C(Ego, t_{i-1}) \rightarrow (D(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}D(Ego, t_i) \wedge C(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}C(Ego, t_i))) \wedge (D(Ego, t_{i-1}) \rightarrow (D(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}D(Ego, t_i) \wedge C(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}C(Ego, t_i)))$$

Ezzel a hosszabb formulával ugyanazt a cselekvési tartalmat írjuk elő, mint az előbb, csak felvettünk ide egy redundáns feltételt. A kibővített képlet azért redundáns az előző alakjához képest, mert ugyanazt a cselekvést írja elő arra a két esetre, amikor az *Ego* az előző fordulóban kooperált, illetve dezertált, ami miatt fölösleges lenne ezt a feltételt figyelembe venni, ha az összehasonlíthatósági szempontokra nem figyelnénk.

(ii) R. Sugden javasolta a *Tit-for-tat* módosított változatát (Sugden 1986), amire ő T_1 szabályként hivatkozott. A későbbiekben az indirekt reciprocitás jelenségét elemezve *Standing* stratégiának nevezték el Sugden szabályát, majd Boyd ráakasztotta a *bűnbánó TFT* címkét (Boyd 1989; Panchanathan – Boyd 2003), illetve megint mások a *szigorú, de igazságos (Firm-But-Fair – FBF)* nevet húzták rá (Freen 1994; Hauert – Schuster 1998). Az utóbbi bizonyos szempontból nagyon találó, ráadásul széles körben használt kifejezés, ám én mégis a *bűnbánó TFT* (CTFT) megnevezést fogom alkalmazni rá, mert a bűnbánás mozzanata ragadja meg leginkább a stratégia legfontosabb vonását (Boerlijst et al. 1997). A szabály ugyanis azt írja elő, hogy ha az előző fordulóban az *Ego* kooperált (tehát jó volt), akkor a partner előző lépését kell tükrözni, ám ha *Ego* dezertált az előző menetben, akkor utána mindenképpen kooperálnia kell. A rosszat meg kell bánni, a rosszat ki kell javítani – ezt mondja a szabály. A hozzá rendelhető formula pedig így néz ki:

$$ACR(CTFT, Ego, t_i) \leftrightarrow (C(Ego, t_{i-1}) \rightarrow (D(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}D(Ego, t_i) \wedge C(Alter, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}C(Ego, t_i))) \wedge (D(Ego, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{O}C(Ego, t_i))$$

Csak az egyes lépésekre figyelve ez a legkooperatívabb stratégia, hiszen három alkalommal írja elő a kooperálást (a lehetséges négyből).⁸ A bűnbánásról szóló narratívák

8 Ez a szabályok táblázatos formájú reprezentációjából derül ki igazán, amit a tanulmány későbbi részében mutatok be.

hátterében vélhetőleg mindig ez a stratégia áll. Jézus híres mondásából, az „aki közületek nem bűnös, az vesse rá először a követ” (Jn. 8,7) felszólításból is ez a stratégia bontható ki: aki bűnös (mert korábban dezertált, tehát vétkezett), az most ne ítélkezzen, legyen bűnbánó, és kooperáljon.

(iii) Még a reciprocitáselméletek felfutása előtt, tehát azoktól még részben függetlenül vezették be a *Pavlov* (PAVLOV) -stratégia fogalmát (Kraines – Kraines 1989, 1993), amit később Rapoport *Együgyű (Simpleton)* szabálynak nevezett (Ridley 1997), aztán voltak, akik a *perfekt TFT* címkét használták rá (Imhofa et al. 2007), végül szélesebb körben elterjedt a *győztes csapaton ne változtass (Win-Stay-Lose-Shift – WSLS)* szabálynév erre a stratégiára (Nowak – Sigmund 1993; Imhofa et al. 2007). Ez a szabály egyfajta tanulási stratégiaként is értelmezhető, és a szimulációs számítások nagy része szerint ez rendelkezik a legjobb kooperációképességgel (Nowak – Sigmund 1993). A szabály formulája a következő:

$$\text{ACR}(\text{PAVLOV}, \text{Ego}, t_i) \leftrightarrow (C(\text{Ego}, t_{i-1}) \rightarrow (D(\text{Alter}, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{OD}(\text{Ego}, t_i) \wedge C(\text{Alter}, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{OC}(\text{Ego}, t_i))) \wedge (D(\text{Ego}, t_{i-1}) \rightarrow (D(\text{Alter}, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{OC}(\text{Ego}, t_i) \wedge C(\text{Alter}, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{OD}(\text{Ego}, t_i))))$$

A formula mutatja, hogy ez a legkomplexebb stratégia, mert a konjunkció mindkét tagjában a partner előző lépéséhez igazítja a saját, soron következő cselekvését. Arra az esetre, amikor *Ego* kooperált az előző fordulóban, ugyanazt írja elő, mint az előző két szabály (a partner lépésének tükrözését), ám ha az *Ego* rossz volt korábban, vagyis dezertált az előző lépésben, akkor a második részszabály a partner előző lépésének az ellentétét követeli meg. Ez a szabály „csavar” egyet a reciprok viszonyuláson, ennyiben eltér az egyszerű *TFT* stratégiától. A *Pavlov* szabály vélhetőleg ennek a mozzanatnak köszönheti a sikerességét. Míg a *TFT* csak a partnere korábbi lépését veszi figyelembe, addig a *Pavlov* szabály már figyelembe veszi saját cselekvését is.

(iv) A negyedik cselekvési szabály a *Grim Trigger* (GT) -stratégia (Friedman 1971). Ez a szabály nem megbocsátó, sőt inkább bosszúálló, *haragtartó* stratégia (néha hivatkoznak rá Friedman- vagy állandóan megtorló szabályként is). Miért? A szabály addig kooperál, amíg a partnere is ezt teszi, azonban az ellenfél első dezertálására azonnal és visszavonhatatlanul vég nélküli dezertálásra vált át. Elég egy hiba, egy dezertálás, és nincs visszaút, nincs megbocsátás. A formulája:

$$\text{ACR}(\text{GT}, \text{Ego}, t_i) \leftrightarrow (C(\text{Ego}, t_{i-1}) \rightarrow (D(\text{Alter}, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{OD}(\text{Ego}, t_i) \wedge C(\text{Alter}, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{OC}(\text{Ego}, t_i))) \wedge (D(\text{Ego}, t_{i-1}) \rightarrow \mathbf{OD}(\text{Ego}, t_i)))$$

Nincs olyan ismert és használt közmondás, amely ezt a szabályt foglalná magába, de a 'haragtartó személyiség' kifejezés azt a beállítódást írja le, amely e stratégia mögött áll. Bár a tényleges társadalmi gyakorlatokban a 'nincs kegyelem' elvét fellelhetjük, ezt az elvet nem vagy csak nagyon ritkán emelték fel a követendő szabály rangjára. A játékelméleti szerzők között mégis voltak, akik a haragtartó stratégiát erősen kooperációképesnek gondolták azon az alapon, hogy nagy benne a fenyegetési potenciál: „Az ismételt játékokra vonatkozó úgynevezett hétköznapi teóriák

szerint, ha a következő fordulók valószínűsége elég magas, a kooperáció fenntartható az úgynevezett Trigger-stratégiákkal, amelyek azonnal vég nélküli dezertálásba csapnak át, ha a partnerük egyszer dezertál” (Nowak – Sigmund 2005). A későbbi szimulációk azonban ezt az elvárást nem támasztották alá.

(v) Az itt bemutatott négy cselekvési szabály került az elemzések fókuszába a direkt reciprocitás jelenségének modellezésekor. Ezek a stratégiák – bizonyos feltételek mentén, kisebb-nagyobb mértékben – képesek voltak a kooperációs minták kialakítására és fenntartására. Ha egy közös táblázatba rendezzük a négy stratégia jellemzőit, akkor érdekes hasonlóságokat és eltéréseket vehetünk észre. A formulákba foglalt szabályokat a táblázatos formában másként kell kifejeznünk. A két ágensnek minden egyes fordulóban két-két cselekvési lehetősége van (*C* vagy *D*), ebből következően négyféle világgállapothoz lehet hozzárendelni a cselekvési stratégiák részszabályait: létezik a kölcsönös kooperáció (*CC*) és a kölcsönös dezertálás (*DD*), illetve van kétféle kevert eset (*CD*, illetve *DC*). Az egyes szabályokat jellemző feltételes cselekvésvértékeket úgy írhatjuk be a döntési mátrixba, hogy jelezzük, melyik világgállapothoz milyen cselekvést (*C*-t vagy *D*-t) ír elő a szabály (1. táblázat).

1. táblázat: A négy cselekvési szabály mintázata

ACR ↓	$\text{Do}(Ego, a, t_{i-1}) \rightarrow$	C		D	
	$\text{Do}(Alter, a, t_{i-1}) \rightarrow$	C	D	C	D
Simple Tit-for-tat		C	D	C	D
Contribute Tit-for-tat	$\text{Do}(Ego, a, t_i) \rightarrow$	C	D	C	C
Pavlov		C	D	D	C
Grim Tigger		C	D	D	D

A négy stratégia közös vonása, hogy ha az *Ego* kooperált az előző fordulóban, akkor mindegyik szabály a partner korábbi lépését ismételteti meg. A különbség abban van, hogy mit írnak elő arra az esetre, amikor *Ego* előzőleg dezertált. Elméletileg négyféle ilyen eset létezhet, és az itt vizsgált négy cselekvési szabály pontosan ennek az elméletileg adott négyféle lehetőségnek feleltethető meg. Ez azt is jelenti, hogy a direkt reciprocitás kooperációképes cselekvési szabályait keresve nem találhatunk mást, mint a most bemutatott négy stratégiát.⁹

Indirekt reciprocitás

Az *indirekt reciprocitás* (IR) a széles körű kooperáció mechanizmusa, amikor a társadalom, a csoport mérete már akkorára nő, hogy a tagok (játékosok) nem ismerhetik valamennyien egymást. Sigmund és Nowak dolgozták ki az első formális modellt erre

9 Természetesen csak a modellezésnek ezen a szintjén. Ha bővítjük a modellünket, akkor – elméletileg – tér nyílna új stratégiák számára.

a jelenségre (Sigmund – Nowak 1998; Nowak – Sigmund 1998). Az új modellben szükségessé válik a stratégia fogalmának bővítése. Míg DR környezetben a stratégia fogalma egyet jelentett a cselekvési szabály (ACR) fogalmával, addig az IR kontextusban a cselekvési szabály mellé fel kell venni egy új kategóriát, az *értékelési szabály* (*assessment rule* – ASR) fogalmát.¹⁰ Egy ASR határozza meg a játékosok *reputációját*, amely azért szükséges, mert ha a játékosok nem ismerik egymást, tehát nem tudják, ki hogyan viselkedett korábban, attól még valahogyan dönteniük kell arról, hogy kooperálnak-e vagy sem az éppen adott fordulóban.¹¹ A reputáció fogalma olyan értékfogalom, amelynek az általános $VALUE(x, t_i)$ függvénynél jóval szűkebb az értelmezési tartománya, hiszen csak ágensekre vonatkoztatható. Ebben az esetben is igaz viszont, hogy a reputációnak kétféle értéke lehet (jó vagy rossz ágens), amit úgy fejezhetünk ki, hogy a $G(x, t_i)$ „jó” és a $B(x, t_i)$ „rossz” predikátumok esetében az x változóba az *agent* valamelyik értékét, tehát vagy az *Ego*-t vagy az *Alter*-t helyettesítjük.

Az értékelési szabály fogalmát megint csak célszerű valamilyen modális logikával megragadni. Az egyszerűség kedvéért azt mondom, hogy az értékelési tevékenységet értelmezzük kollektív cselekvésként, amit az adott fordulóban a *Donor* cselekvése alapján (és után) végez el a közösség, és az értékelési tevékenység eredményét (az új reputációt) rendeljük hozzá a Donorhoz, és jelöljük mindezt az '**A**' operátor bevezetésével az alábbi módon:

$$\mathbf{A}\{VALUE(agent, t_i) = Good\}$$

Az új **A** szimbólumnak a deontikus logika nyelvén azt az értelmezést adhatjuk, hogy a közösség számára az adott ágensre vonatkozó adott értékelést ír elő (a t_i időpontban) az adott értékelési szabály.¹² Meg kell még jegyeznem, hogy az értékelési szabály argumentumaként megadott ágens passzív szerepben van (rá vonatkozik az értékelés), míg a cselekvési szabály esetében az ágens aktív szerepet visz (a szabály az ő cselekvését írja elő). Bár fentebb azt jeleztem, hogy az indirekt reciprocitás leírásához két összetevőre kell bontani a stratégia fogalmát, a továbbiakban mégsem kell mindkét összetevővel foglalkoznunk. Az indirekt reciprocitás jellemzése során – a jelen elemzési szempontok szerint – elhagyhatjuk a cselekvési szabályokat, mondanivalónk kifejtéséhez elegendő csak az értékelési szabályokkal foglalkoznunk.¹³ A kulcskérdés itt az, hogy miként lehet a reputációt meghatározni, mikor és hogyan lehet változtatni az ágensek minősítésén. Az értékelési szabályok úgy működnek, hogy – az ágensek cselekvését az egyes fordulóknak figyelve – meghatározzák, hogy az *Ego* (IR-kontextusban a *Donor*)

10 Az értékelési szabály fogalmára használhatjuk még az értékelési stratégia, a mechanizmus és a módszertan kifejezéseket is.

11 Az indirekt reciprocitás körülményei közt a kooperálás segítségnyújtásnak, donációnak felel meg, míg dezertálásnak a segítségnyújtás megtagadása számít.

12 Ahogy már jeleztem, egy egzaktabb tárgyalás során szükségünk lenne valamilyen kollektív ágens fogalomra, de ezt most itt elhagyhatjuk.

13 Az elméletileg lehetséges sokféle cselekvési szabály közül a most bemutatandó kooperációkész stratégiákban mindig kétféle cselekvési szabály fordulhat csak elő, az ún. 'CO' (diszkriminatív kooperáló) és az 'OR' stratégia. Az indirekt reciprocitás jelenségének megértéséhez keveset ad a cselekvési szabály fogalma. Ezeket korábban máshol alaposabban bemutattam (Syi 2008).

reputációja hogyan változzon az alapján, hogy az *Ego* (*Donor*) kooperált vagy dezertált az *Alter*-rel (IR-kontextusban: a *Recipiens*-sel) szemben.

(i) Az első IR-modellben Sigmund és Nowak bemutatták az Image Scoring (IS) értékelési szabályt, amit magyarul „kép-mutató” (kép-pontozó) szabálynak mondhatnánk (Sigmund – Nowak 1998). A stratégia nagyon egyszerű (a *Tit-for-tat* cselekvési szabályhoz hasonlóan ez is elsőrendű szabály). A stratégia előírja, hogy induláskor a játékban (tehát az első fordulóban) mindenki jó (*G*) minősítést kap:

$$\text{VALUE}(\text{agent}, t_1) = \text{Good}$$

Ezután minden fordulóban értékelni kell a játékosok cselekvését. *Ego* reputációja jó (*G*) lesz, ha kooperált, rossz (*B*), ha dezertált. Ha formalizálni akarjuk ezt a szabályt, akkor az első lépésben ugyanúgy járhatunk el, mint ahogy azt a cselekvési szabályok leírásakor tettük. Elhagyhatjuk az első fordulóra vonatkozó fenti részszabályt (mindenki jó), hiszen ez mindegyik értékelési mechanizmusra érvényes lesz, valamint elhagyhatjuk a további fordulókat jelző feltételt is a formulákból. A kérdés az, hogy hogyan tudjuk megragadni azt, hogy az *Image Scoring* módszertan az *i*. fordulóban *Ego* cselekvése ($\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i)$) alapján új reputációt ($\text{VALUE}(\text{Ego}, t_i)$) rendel *Ego*-hoz. Nos, azt a tényt, hogy ez a szabály a kooperáláshoz (*C*) jó (*G*), a dezertáláshoz (*D*) rossz (*B*) minősítést rendel, azzal fejezhetjük ki, hogy kijelentjük, a cselekvés és az ágens értékminősítése megegyezik:

$$\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i) \rightarrow \text{VALUE}(\text{Ego}, t_i) = \text{VALUE}(a, t_i)$$

Ezt az összefüggést beemelhetjük az értékelési szabály leírásába úgy, hogy erre vonatkoztatjuk az értékelés szabály jellegét kifejező **A** értékelési operátort. Az így kapott formula ugyanúgy elsőrendű, mint a *Tit-for-tat* szabály formulája volt, és a további értékelési szabályokkal való összehasonlíthatóság kedvéért ezt is érdemes redundáns módon kibővíteni (csak épp itt a bővítést azáltal érhetjük el, ha aszerint képzünk – itt fölösleges – feltételt, hogy az *Alter* jó volt-e (*G*) vagy rossz (*B*) akkor, amikor az *Ego* cselekvését figyeltük):

$$\text{ASR}(\text{IS}, \text{Ego}, t_i) \leftrightarrow (\text{G}(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i) \rightarrow \text{VALUE}(\text{Ego}, t_i) = \text{VALUE}(a, t_i)\}) \wedge (\text{B}(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i) \rightarrow \text{VALUE}(\text{Ego}, t_i) = \text{VALUE}(a, t_i)\})$$

A formula értelmezése: ha *Alter* jó ($\text{G}(\text{Alter}, t_i)$), akkor *Ego*-nak olyan $\text{VALUE}(\text{Ego}, t_i)$ reputációs minősítést kell kapnia a közösségtől (**A**), aminek értéke megegyezik saját cselekvésének az értékével, és a formula második konjunktív összetevője ugyanezt a tartalmat írja le arra az esetre, amikor az *Alter* rossz ($\text{B}(\text{Alter}, t_i)$). A formula (főleg a rövid alakjában) felfedi az *Image Scoring* módszertan néhány fontos vonását. Az új minősítés kiadásakor nincs szükség semmilyen információra a másikkal (*Alter*-rel, *Recipiens*-sel) kapcsolatban, de nem kell figyelembe venni az *Ego* reputációját sem. Ez nagyon egyszerűvé, egyszerűen követhetővé teszi ezt a szabályt. Csak *Ego* cselekvését kell megfigyelni, semmi mást. Ráadásul első pillanatra nagyon is intuitívnak tűnhet, hiszen a kooperációt

jutalmazza, a dezertálást bünteti. Még az a kérdés is feltehető, hogy egyáltalán szükség van-e más szabályra, nem mindig és mindenáron kellene-e a kooperációt ilyen módon, e szabály alkalmazásával bátorítani. Nos, a válasz: nem mindig és nem mindenkinek lehet jó ez a szabály. Ha ezt az egyszerű szabályt írjuk elő, akkor ez arra ösztönözheti az embereket, hogy csak a látszatra figyeljenek, és így a szabály alkalmazása könnyen hipokrizishez, álszentséghez vezethet. Nem véletlen, hogy Jézus a Hegyi beszédben olyan sokat támadja a hipokrita magatartást: „Mikor imádkoztok, akkor se legyetek olyanok, mint a képmutatók, mert ezeknek az kedves, ha a zsinagógákban és a piacok szegletein állva úgy imádkozhatnak, hogy az emberek látják őket. Én azonban azt mondom, elveszítik jutalmukat” (Mt. 6,5). Az *Image Scoring* szabály többet ad a látszatra, mint kéne.

(ii) Az *Image Scoring* módszertannal szemben azt a kérdést lehet feltenni, hogy miért is kéne kooperálni egy rossz (*B*) partnerrel szemben. Ha a rossz személlyel szembeni kooperálást jónak tartjuk, akkor ezzel – lehet, hogy akaratlanul – azt is kifejezzük egyben, hogy nem baj, hogy ő rossz, és mivel nyilván azért lett rossz, mert nem kooperált korábban, az sem baj, ha nem kooperált. Ezzel pedig – még ha csak akaratlanul is, de – a dezertálást bátorítjuk. Éppen ezért mondhatjuk, hogy ha egy rossz partnert büntetünk azzal, hogy nem segítjük őt (vagyis dezertálunk), akkor ezt a büntetést igazoltnak tekinthetjük, és ezért utána jónak (*G*) minősíthetjük az így cselekvő személyt. Ez a megfontolás adja a következő értékelési szabály, a *Simple Standing* (*SS*) módszertan lényegét (magyarul *egyszerű hírnévápoló* szabálynak nevezhetnénk). Ez a stratégia a jó partnerrel szemben ugyanazt az értékelést tartalmazza, mint az *Image Scoring* szabály, ám a rossz (*B*) *Recipiens*-sel kapcsolatba került *Ego* dezertálását (*D*) jónak (*G*) minősíti. Mindezt a következő módon fejezhetjük ki:

$$\text{ASR}(\text{SS}, \text{Ego}, t_i) \leftrightarrow (G(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i) \rightarrow \text{VALUE}(\text{Ego}, t_i) = \text{VALUE}(a, t_i)\}) \wedge (B(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{g(\text{Ego}, t_i)\})$$

A képletből látható, hogy ez a módszertan az *Ego* cselekvése mellett már figyelembe veszi a *Recipiens* reputációját is. Ahogy már jeleztem, ez a szabály az igazolt büntetés ideológiájaként (gyakorlati indokaként) értelmezhető. Amikor a gyerekeinknek meséket mondunk, nagyon sokszor zárjuk a történetet, hogy „a rossz elnyerte méltó büntetését”. Történelmi tapasztalataink és az új keletű játékelméleti szimulációk egyaránt az elv igazát bizonyítják, „ha rossz voltál, meg kell büntetni”, vagy, ami ugyanaz: meg kell dicsérni azt, aki a rosszat tevőt megbünteti. Erről szól a *Simple Standing* módszere (Ohtsuki – Iwasa 2004, 2006, 2007).

(iii) De ezzel még nincs vége. Az igazolt büntetés intézményének elfogadása után még egyet léphetünk tovább. Lehetünk még szigorúbbak a büntetésben. Ha a rosszat minden formában büntetni akarjuk, mert hiszünk abban, hogy így gátat vethetünk a terjedésének, akkor feltehetjük a kérdést magunknak: „Jó dolog-e kooperálni egy rossz személlyel, szabad-e segítenünk a rosszat?” A *Simple Standing* szabály szerint megengedhető, ám a *Stern Judging* (*SJ*) -módszertan szerint ez elfogadhatatlan (Pacheco 2006; Brandt – Sigmund 2004). Ezt az új mechanizmust nevezték még *Kandori*-szabálynak

(Kandori 1992), és bár a szakirodalomban sok hivatkozás van e módszertanra az utóbbi néven, én maradok az előbbinél. A *Stern Judging* szabály lényege:

$$\text{ASR}(\text{SJ}, \text{Ego}, t_i) \leftrightarrow ((\text{G}(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i) \rightarrow \text{VALUE}(\text{Ego}, t_i) = \text{VALUE}(a, t_i)\}) \wedge (\text{B}(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i) \rightarrow \text{VALUE}(\text{Ego}, t_i) \neq \text{VALUE}(a, t_i)\}))$$

Jó *Recipiens* esetében megint csak ugyanazok a szabályok érvényesek, mint az előző két esetben. A rossz partnerrel szemben viszont pont az ellenkezőjét kell csinálni annak, mint amit az *Image Scoring* módszertana írt elő. Ez a szabály kérélnthetetlen a rossz emberekkel szemben, ami abban nyilvánul meg, hogy amennyiben a *Donor* kooperál a rossz *Recipiens*-sel szemben, tehát segíti őt, akkor a szabály ezt a segítséget rossz minősítéssel bünteti. Rosszakkal nem lehet együttműködni azáltal, hogy nem büntetjük őket, mert: „vétkesek közt cinkos, aki néma”. Egy teljesen hétköznapi példával élve: amikor egy babaszúr után a mama felfedezi, hogy a csokitortát a méregdrága perzsaszőnyegbe pacskolták a gyerekek, és a saját gyerekét kérdőre vonva („Miért tettétek ezt?”) azt a választ kapja, hogy „Nem én voltam, hanem a Józsi”, akkor az anya azonnal rávágja, „De hát miért nem szóltál rá!?”. Ez a *Stern Judging* logikája: büntetni azt, aki nem büntet. Ez a szigorúság nem rontja le a módszertan azon képességét, hogy hatékonyan tudja promotálni a kooperációt.

(iv) A büntetési logikát lehet még tovább szigorítani, de ez már a kooperáció kialakulásának útjában áll. A legerősebben büntető értékelési szabály a *Shunning* (SH) módszertan (olykor nevezik szigorú diszkriminátorszabálynak is). Ez a szabály már három esetben is bünteti a cselekvőt azzal, hogy rossznak minősíti (Ohtsuki – Iwasa 2007; Panchanathan – Boyd 2004; Nowak 2006). A stratégiát leíró formula így néz ki:

$$\text{ASR}(\text{SH}, \text{Ego}, t_i) \leftrightarrow (\text{G}(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{\text{DO}(\text{Ego}, a, t_i) \rightarrow \text{VALUE}(\text{Ego}, t_i) = \text{VALUE}(a, t_i)\}) \wedge (\text{B}(\text{Alter}, t_i) \rightarrow \mathbf{A}\{\text{B}(\text{Ego}, t_i)\})$$

Bizonyos szempontból hasonlít a *Simple Standing* módszertanra, hiszen ez is feltétel nélküli szabályt ír elő a rossz *Recipiens*-sel szemben, csak épp itt a *Donor* reputációja feltétel nélkül rossz lesz (míg a *Simple Standing* a jó minősítést osztja ki feltétel nélkül). A *Shunning* módszertan azt „üzeni” a cselekvőnek, hogy „tehetsz bármit, ha rosszal kerülsz szembe, te is rosszá válsz”. Ezt fejezi ki a mondás: „Aki korpa közé kerül, megesszik a disznók”. A játékelméleti szimulációk tanúsága szerint ez az értékelési szabály nem (vagy csak ritkán, különös helyzetekben) támogatja a kooperációt. Nem véletlen: a *Shunning* módszertan a szegregáció logikája. Arra ösztönöz, hogy elkerüljük a rossz(nak minősített) emberek társaságát, hogy kirekesszük őket.

(v) Ahogy megmutattuk a négy DR szabályt egy összefoglaló táblában, úgy most megtesszük ugyanezt az IR-mechanizmusokkal is (2. táblázat).

2. táblázat: A négy értékelési szabály mintázata

ASR ↓	VALUE(<i>A/ter</i> , <i>t</i>) →	G		B	
	DO(<i>Ego</i> , <i>a</i> , <i>t</i>) →	C	D	C	D
Image Scoring		G	B	G	B
Simple Standing	$A\{VALUE(Ego, t_1)=x\} \supset$	G	B	G	G
Stern Judging		G	B	B	G
Shunning		G	B	B	B

A négy szabály ugyanúgy értékeli a jó *Recipiens*-sel szembeni cselekvést: a jó partnert támogatni kell, a rosszat büntetni (a támogatás megvonásával). A különbség a rossz *Recipiens*-sel kapcsolatos szabályokban van (Rosas 2010). A büntetés erőssége mentén haladó érvelést már bemutattam, de azt a kérdést még nem tettem fel, hogy egyáltalán miért van szükségünk többféle értékelési rendszerre.

Korábban már említettem az igazolt büntetés intézményét, most újból előveszem ezt a kategóriát. Ez a fogalom ugyanis egy furcsa paradoxon okozója. Hogy ezt belássuk, szükségünk van a John Searle konstitutív szabályát megalapozó 'counts as' szabály felidézésére (Searle 1969). Gondoljunk bele, mit is jelent megbüntetni valakit. Valakivel szemben valami rosszat tenni (vagyis dezertálni), és azt mondani rá, hogy „ez a rosszat tevés most büntetésnek számít”. Amikor persze ezt tesszük, akkor egyben ugyanarra a cselekvésre vonatkozóan kétféle interpretációs lehetőséget is konstituálunk. Az értékelési szabályaink pedig ezt a kétértelmű – mert kétféle minősítésű – cselekvést kell, hogy megítéeljék. Mielőtt továbblépnék, két megjegyzést kell itt tennem. (i) A büntetés mindig egy másik cselekvésre vonatkozik, ezért másodrendű fogalom. Ebből vezethető le az a tény, hogy ha felvesszük a büntetés intézményét a játékelmélet modelljébe, akkor szükségszerűen meg fog jelenni a másodrendű fogolydilemma jelensége is (Oliver 1980; Boyd – Richerson 1992). (ii) A büntetés mint olyan szükségképpen mindig kétféle módon interpretálható, értékelhető. Amikor büntetünk, mindig megteszünk valami rosszat vagy tartózkodunk valami jó megtételétől (például pénzbüntetést szabunk ki vagy nem nyújtunk segítséget). Ilyenkor mindig azt mondjuk, hogy amit ilyenkor cselekszünk, az büntetésnek számít – a searle-i értelemben vett intézményi szinten. De ez – mint minden jóra való másodrendű fogalom esetében – paradoxonhoz vezet. Nézzük meg, miért.¹⁴

Ahogy jeleztem, a másodrendű fogolydilemma akkor keletkezik, amikor a játékok világába beemeljük a büntetés intézményét. De miért is alakul ez ki? Azért, mert a büntetésnek mindig van költsége, viszont a büntetés olyan kollektív jószág, aminek a létrejöttéhez, fenntartásához nem kell mindenkinek hozzájárulnia. Elegendő, ha a közösségből csak néhányan büntetik a dezertáló személyeket. Ekkor viszont az lesz a kérdés, hogy ki vállalja magára a büntetés költségeit, és mivel mindenki erős kísértést érezhet arra, hogy a másiktól várja ezt el, ezen az új szinten egy má-

14 Ezt a paradoxont korábban már megírtam máshol (Syi 2009).

sodrendű fogolydilemma alakul ki. Feltételezhetjük, hogy az elsőrendű alapjátékban a kooperálás támogatást, segítséget jelent, míg a dezertálás ennek megtagadását. A másodrendben viszont minden a fordítottja lesz ennek: a kooperációt ott az jelenti, hogy valaki büntet (vagyis megvonja a támogatást), míg a büntetés elhagyása ott dezertálásnak számít. Ha ezt a két szintet egy táblázatban jelenítjük meg, akkor láthatóvá válik az ellentmondás (3. táblázat).

3. táblázat: A büntetés paradoxona

	másodrendű kooperálás = büntetni = nem segíteni	másodrendű dezertálás = nem büntetni = segíteni
elsőrendű kooperáció = segíteni	ellentmondás	segíteni
elsőrendű dezertálás = nem segíteni	nem segíteni	ellentmondás

A büntetés paradoxona nyilvánvaló: ha segítünk, akkor kooperálunk az elsőrendű értékelés alapján, de dezertálunk a másodrendű interpretáció szerint, és ugyanezt a kettős értelmezési lehetőséget kapjuk a nem segítség esetén is. Mindig választanunk kell az értelmezési lehetőségek közül, sosem lesz egyértelmű a helyzet. Ezért van szükségünk több értékelési rendszerre. Az *Image Scoring* bünteti a büntetést magát, a *Simple Standing* jutalmazza a büntetést, a *Stern Judging* bünteti a nem büntetést, vagyis jutalmazza a másodrendű büntetést, a *Shunning* pedig bünteti a cselekvőt magát (nem pedig a cselekvést).

(vi) Az eddigi négy értékelési rendszerünk másodrendű volt abban az értelemben, hogy két paramétert használt fel: az *Ego* cselekvését és az *Alter* reputációját. Úgy lehet finomítani az indirekt reciprocitás modelljén, hogy harmadrendű értékelési szabályokat is engedünk felvenni. A harmadrendű szabályok már figyelembe veszik az *Ego* reputációját is. Ebben az esetben elméletileg 4096 stratégia képzelhető el, de ezek közül – a szimulációs számítások szerint – csak nyolc olyan stratégia van, amely kooperációképesnek mondható (Ohtsuki – Iwasa 2006, 2007). Talán még fontosabb az a tény, hogy az ez ebbe a nyolc stabil, kooperációkész stratégiába tartozó nyolc darab harmadrendű értékelési rendszer dekomponálható a már ismert négyféle másodrendű értékelési szabály segítségével. Mindennek belátásához csak annyit kell tennünk, hogy a harmadrendű értékelési rendszereket felbontjuk, aszerint, hogy a jó vagy a rossz *Ego* esetén milyen szabályokat írnak elő (4. táblázat).

4. táblázat: A nyolc harmadrendű értékelési szabály dekomponálása

ASR ↓	Good Ego	Bad Ego
Standing	Simple Standing	Image Scoring
Simple Standing	Simple Standing	Simple Standing
ASR ₁	Simple Standing	Stern Judging
Strict Standing	Simple Standing	Shunning
ASR ₂	Stern Judging	Image Scoring
ASR ₃	Stern Judging	Simple Standing
Stern Judging	Stern Judging	Stern Judging
Judging	Stern Judging	Shunning

Az első oszlop mutatja a harmadrendű szabályok nevét. Van, ami ismerős, van, ami nem. A *Standing* vagy a *Judging* szabályok a *Simple Standing*, illetve a *Stern Judging* módszertanok harmadrendű változatai (Sugden 1986). Látható, hogy van pár szabály, aminek még nevet sem adtak a szakirodalomban (ASR_i). Tudjuk, hogy léteznek, de még nem találtunk megfelelő leírást hozzájuk. Ami azonban igazán fontos, az az, hogy a nyolc harmadrendű szabály felbontható olyan módon, hogy a jó *Ego*-ra vonatkozóan négy-négy esetben a *Simple Standing*, illetve a *Stern Judging* módszertant alkalmazhatjuk csak, és ezután mindkét csoportban „kioszthatjuk” a négy másodrendű szabályt a rossz *Ego* esetében. Mindez azt jelenti, hogy a harmadik logikai szinten nincs szükségünk további szabályok felvételére, nem kell további ontológiai elköteleződések tennünk, másodrendű fogalmakkal le tudunk írni mindent. Ez a tény tovább növeli a már bemutatott négyféle másodrendű értékelési szabály jelentőségét, hiszen segítségükkel modellezhetjük az IR világ egész jelenségét.

A kétféle reciprocitás közös mintázata

Ha a kétféle reciprocitáshoz tartozó kooperációképes stratégiák szabályszerűségeit általánosabb formában reprezentáljuk, érdekes közös mintázatokat fedezhetünk fel. A DR cselekvési szabályokat összegző táblázatban *Ego* cselekvéseit írtuk le (a C és D szimbólumok segítségével), az IR értékelési szabályok pedig a reputációs értékelésekből álltak (amiket *G* és *B* szimbólumokkal jeleztünk). Mivel mind a cselekvéseket, mind a reputációs minősítéseket egy fekete-fehér világképen alapuló dichotóm logika szerint értékeljük, a C, illetve D, valamint a G, illetve B értékek ugyanazt jelentik. Ezt kifejezhetjük azzal is, hogy 1, illetve 0 értékekkel helyettesítjük őket. Ekkor egyetlen táblázatban foglalhatjuk össze a kétféle reciprocitás szabályait (5. táblázat).

5. táblázat: A négy stratégiapáros közös mintázata

ACR ↓	C		D		← DO(<i>Ego</i> , <i>a</i> , <i>t</i> ₋₁)
	C	D	C	D	← DO(<i>Alter</i> , <i>a</i> , <i>t</i> ₋₁)
Simple Tit-for-tat	1	0	1	0	Image Scoring
Contrite Tit-for-tat	1	0	1	1	Simple Standing
Pavlov	1	0	0	1	Stern Judging
Grim Tigger	1	0	0	0	Shunning
DO(<i>Ego</i> , <i>a</i> , <i>t</i>) →	C	D	C	D	
VALUE(<i>Alter</i> , <i>t</i>) →	G		B		↑ ASR

A nyolc DR és IR stratégia között felfedezhetünk négy összetartozó kettőst. A *Simple TFT* és az *Image Scoring*, a *Contrite TFT* és a *Simple Standing*, a *Pavlov* és a *Stern Judging*, valamint a *Grim Trigger* és a *Shunning* szabályok azonos mintázatokat mutatnak (Rosas 2010). Ez az alaki hasonlóság tartalmilag a büntetéshez való viszonyban nyilvánul meg.

Mind az *Image Scoring*, mind a *TFT* elsődrendű szabály, és a reciprocitás dinamikájában betöltött szerepük is hasonló: „Úgy véljük, hogy a Scoring szerepe az indirekt reciprocitás-ban hasonló, mint a Tit-for-tat szabályé a direkt reciprocitáson belül. Egyik stratégia sem evolucionárisan stabil, de az a képességük, hogy katalizálják a kooperáció kialakulását kedvezőtlen körülmények között, valamint az egyszerűségük, jelentőséget kölcsönöz nekik” (Nowak 2006). Mindkét szabály ellenzi a büntetést – igaz, hipokrita módon. Közös elvük: büntesd, aki büntet, amit mondhatunk úgy is, hogy 'ne büntess'.

Amikor Sugden javasolta a T_1 (*Standing*) stratégiát (Sugden 1986), nem beszélt reputációról, de ahhoz nagyon közeli fogalmat használt: 'standing'. Később a *Standing* (*Simple Standing*) mint értékelési szabály az IR elemzések fontos részévé vált. Aztán amikor Boyd újracímkezte (*Bűnbánó TFT*) Sugden kategóriáját (Boyd 1989), akkor ő már cselekvési szabályként hivatkozott rá. Terminológiazavarnak kell tekintenünk, hogy hol cselekvési, hol értékelési szabályként hivatkoznak erre a stratégiára? Nem. Szerintem inkább a két fogalom közös vonásaira utal ez az „összekeverhetőség”. Amikor Frean bevezette a szigorú, de igazságos (*Firm-but-Fair*) stratégia fogalmát, a következő indoklást adta: „...»szigorú«, mert dezertálással torolja meg, ha az előző menetben szívott (ő kooperált, a partnere dezertált). Viszont »igazságos«, mert nem torolja meg a partner dezertálását, ha vele együtt ő is dezertált korábban, és nem folytatja tovább a partnere kizsákmányolását akkor, ha az előző menetben egyszer már kihasználta őt” (Frean 1994). Ez a gondolatmenet nagyon hasonló ahhoz, amit a *Bűnbánó TFT* szabály bemutatásakor vázoltam fel, bár az érvelés hangsúlya „eltolódott” a büntetés irányába. *Ego* úgy értékeli *Alter* előző fordulóbeli dezertálását, mint ami igazolt büntetés volt (*Ego* előző fordulóbeli dezertálásával szemben), és mivel *Ego* egyetért az igazolt büntetés intézményével, és egyben igazságos (nem részrehajló), így *Ego* kooperál. A két stratégia közös jelszava: 'ne büntesd, aki büntet'.

A korai jellemzések hangsúlyozták a *Pavlov* szabály tanulási képességét. Rosas hízelgő, alázatos stratégiaként jellemezte a *Pavlov/Stern Judging* kettőst (Rosas 2010). A két szabály közös vonását a büntetéshez fűződő viszonyulásukban találhatjuk meg. A *Pavlov*

stratégia megegyezik abban a *Stern Judging* szabállyal, hogy *Ego* úgy értékelheti az *Alter* előző fordulóbeli kooperálását, miközben *Ego* ekkor dezertált, hogy *Alter* tartózkodott a büntetéstől. Ez pedig elfogadhatatlan – még akkor is, ha maga az *Ego* volt az, aki dezertált, és akit emiatt büntetni kellett volna. A két stratégia hasonlít egymásra abban, hogy helyteleníti a büntetéstől való tartózkodást. Jelszavuk: 'büntesd, aki nem büntet'.

A haragtartó (*Grim Trigger*) és a *Shunning* stratégiák közös vonása az, hogy könnyen kivezetnek a kooperációból. Ellenzik a cselekvés mindkét formáját, büntetik mind a büntetés végrehajtását, mind a büntetéstől való tartózkodást. A túlzott szigor azonban megöli az együttműködést, könnyen a kapcsolatok teljes felszámolásához vezet. Az elv, ami falat emel közénk: 'büntesd, bármit tesz'.

A négy alapelv tehát, amiből választhatunk, a következő: a 'ne büntess/büntesd a büntetést', a 'ne büntesd a büntetést', a 'büntesd a nem büntetést', valamint a 'büntess mindent'. Az elvek hátterét adó érvelési logikát bemutattam. Lehetne azzal az erkölcsi tanulsággal zárni, hogy rajtunk áll, melyik elvet követjük, és azok vagyunk, amit választunk, de szociológiailag nem ez az igazán fontos. Az persze igaz, hogy sokat elmond a személyiségünkről, hogy éppen melyik elvet tartjuk követendőnek. De egyfelől ezek az elvek inkább a közösségi érzületek jellemzésekor fontosak, másfelől pedig az változhat időben, illetve kontextusról kontextusra, hogy egy adott közösség (személy) éppen melyik elv szerint ítélkezik a tényleges társadalmi gyakorlatában. Valamelyik elv adott pillanatban domináns lehet egy közösségen belül, ám idővel felválthatja azt egy másik. A közösségek történelmét vélhetőleg folytonos hullámvázis jellemzi, amely az enyhébb büntetési „politika” felől halad az egyre erősebb felé, majd vissza. A két „végpontot” a *TFT/Image Scoring*, illetve a *Grim Trigger/Shunning* stratégiáktól jelenti. Az előbbi a mindenáron kooperálás, az utóbbi a mindenáron büntetés hipokriziséhez vezethet. Köztük vannak a mérsékelt büntetés elvét követő párok (a *Contrite TFT/Simple-Standing*, illetve a *Pavlov/Stern Judging*), amelyek egyébként a legsikeresebbek a kooperáció hosszú távú fenntartásában. Az a tény, hogy a gyerekeinknek elmondott első mesétől kezdve életünk végéig rengeteg narratívába belefoglaljuk a „rossz elnyeri méltó büntetését” tanulságot (tehát a *Simple Standing* logikát érvényesítjük), azt jelzi, hogy ezt az elvet minden társadalom, minden közösség fontosnak tartotta, tartja. „Békés, nyugodtabb” időszakokban ez az elv elégséges lehet a kooperáció megfelelő szintjének fenntartásához. Amikor mégsem, akkor egyre erősödik a büntetés iránti elvárás, ami a büntetés elmulasztásának számonkérésében testesül meg (ami a *Stern Judging* elve). Amíg ez az elvárás nem széles körű, még nem veszélyezteti a kooperáció fennmaradását, ám minél több emberre érvényesítik, annál inkább és egyre erősebben a szegregációs (*Shunning*) logikát erősítik. Miután pedig kiderül, hogy ez nem oldja meg a kooperációs problémákat, az inga elindul a másik irányba, vagyis a közösség elkezd lazítani a büntetés szigorán. Természetesen az effajta társadalmi dinamika nem annyira a társadalom egészét, mint inkább a kisebb-nagyobb közösségeket, szubkultúrákat jellemzi, és egy adott pillanatban a bemutatott elvek egymásba fonódó, kusza egymás mellett élését tapasztalhatjuk – sokféle mozgás, sokféle irány, sokféle intenzitás mentén. E dinamikák

felderítése érzékeny terepmunkát kívánna meg. Tanulmányomban csak azt akartam megírni, hogy ennek során milyen elveket, milyen mintákat lenne érdemes keresni.

ABSTRACT: Reciprocity can help the evolution of cooperation. We use the concept of strategy to model the two types of reciprocity (direct and indirect). In the case of direct reciprocity there are four second-order action rules (Simple Tit-for-tat, Contrite Tit-for-tat, Pavlov, and Grim Trigger), which are able to promote cooperation. In the case of indirect reciprocity the key component of the cooperation is the assessment rule. There are, again, four elementary second-order assessment rules (Image Scoring, Simple Standing, Stern Judging, and Shunning). The eight concepts can be formalized with the help of only two operators (action and value), two agent concepts, and the notion of goodness. The formalism helps us to discover that the action and assessment rules can be paired, and they show the same patterns. The logic of these patterns can be interpreted with the concept of punishment that has an inherent paradoxical nature.

Irodalom

- Alexander, R. D. (1987): *The Biology of Moral Systems*. Aldine de Gruyter.
- Axelrod, R. (1984): *The Evolution of Cooperation*. Basic Books.
- Belnap, N. – Perloff, M. – Xu, M. (2001): *Facing the Future*. Oxford Univ. Press.
- Boerlijst, M. C. – Nowak, M. A. – Sigmund, K. (1997): The Logic of Contrition. *Journal of Theoretical Biology*, 185(3): 281–293.
- Boyd, R. (1989): Mistakes Allow Evolutionary Stability in the Repeated Prisoner's Dilemma Game. *Journal of Theoretical Biology*, 136(1): 47–56.
- Boyd, R. – Richerson, P. J. (1989): The Evolution of Indirect Reciprocity. *Social Networks*, 11: 213–236.
- Boyd, R. – Richerson, P. J. (1992): Punishment Allows the Evolution of Cooperation (or Anything Else) in Sizable Groups. *Ethology and Sociobiology*, 13(3): 171–195.
- Brandt, H. – Sigmund, S. (2004): The Logic of Reprobation: Assessment and Action Rules for Indirect Reciprocation. *Journal of Theoretical Biology*, 231(4): 475–486.
- Frean, M. R. (1994): The Prisoner's Dilemma Without Synchrony. *Proceeding of the Royal Society Biological Sciences*, 257(1348): 75–79.
- Friedman, J. W. (1971): A Non-cooperative Equilibrium for Supergames. *Review of Economic Studies*, 38(1): 1–12.
- Gouldner, Alvin W. (1960): The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement. *American Sociological Review*, 25(2): 161–178.
- Hauert, Ch. – Schuster, H. G. (1998): Extending the Iterated Prisoner's Dilemma without Synchrony. *Journal of Theoretical Biology*, 192(2): 155–166.
- Imhof, L. A. – Fudenberg, D. – Nowak, M. A. (2007): Tit-for-tat or Win-stay, Lose-shift? *Journal of Theoretical Biology*, 247(3): 574–580.
- Kandori, M. (1992): Social Norms and Community Enforcement. *The Review of Economic Studies*, 59(1): 63–80.
- Kanger, S. – Kanger, H. (1966): Rights and Parliamentarism. *Theoria*, 32(2): 85–115.

- Kraines, D. – Kraines, V. (1989): Pavlov and the Prisoner's Dilemma. *Theory and Decision*, 26(1): 47–79.
- Kraines, D. – Kraines, V. (1993): Learning to Cooperate with Pavlov an Adaptive Strategy for the Iterated Prisoner's Dilemma with Noise. *Theory and Decision*, 35(2): 107–150.
- Malinowski, B. (1972): *Baloma*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Mauss, M. (2004): *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Nowak, M. A. – Sigmund, K. (1993): A Strategy of Win-stay Lose-shift that outperforms Tit-for-tat in the Prisoner's Dilemma Game. *Nature*, 364: 56–58.
- Nowak, M. A. (2006): Evolutionary Dynamics of Cooperation. *Proceedings of the International Congress of Mathematicians*, 3(3): 1523–1540.
- Nowak, M. A. – Sigmund, K. (1998): The Dynamics of Indirect Reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 194(4): 561–574.
- Nowak, M. A. – Sigmund, K. (2005): Evolution of Indirect Reciprocity. *Nature*, 437(7056): 1291–1298.
- Ohtsuki, H. – Iwasa, Y. (2004): How Should we Define Goodness? – Reputation Dynamics in Indirect Reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 231(1): 107–120.
- Ohtsuki, H. – Iwasa, Y. (2006): The Leading Eight: Social Norms that can Maintain Cooperation by Indirect Reciprocity. *J. Theor. Biol.*, 239(4): 435–444.
- Ohtsuki, H. – Iwasa, Y. (2007): Global Analyses of Evolutionary Dynamics and Exhaustive Search for Social Norms that Maintain Cooperation by Reputation. *Journal of Theoretical Biology*, 244(3): 518–531.
- Oliver, P. (1980): Rewards and Punishments as Selective Incentives for Collective Action: Theoretical Investigations. *American Journal of Sociology*, 85(6): 1356–1375.
- Pacheco, J. M. – Santos, F. C. – Chalub, F. A. C. C. (2006): Stern Judging: a Simple, Successful Norm which Promotes Cooperation under Indirect Reciprocity. *PLoS Computational Biology*, 2(12): 1634–1638.
- Panchanathan, K. – Boyd, R. (2003): A Tale of Two Defectors: the Importance of Standing for Evolution of Indirect Reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 224(1): 115–126.
- Panchanathan, K. – Boyd, R. (2004): Indirect Reciprocity can Stabilize Cooperation without the Second-order Free Rider Problem. *Nature*, 432(7016): 499–5024.
- Ridley, M. (1997): *The Origins of Virtue*. London: Viking Press.
- Rosas, A. (2010): Evolutionary Game Theory Meets Social Science: Is there a Unifying Rule. *Journal of Theoretical Biology*, 264(2): 450–456.
- Ruzsa I. (2000): *Bevezetés a modern logikába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sahlins, M. D. (1973): Törzsek. *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest: Kossuth Kiadó, 135–315.
- Searle, J. (1969): *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Sigmund, K. (2010): *The Calculus of Selfishness*. Princeton: Princeton University Press.
- Sigmund, K. – Nowak, M. A. (1998): Evolution of Indirect Reciprocity by Image Scoring. *Nature*, 393(6968): 573–577.
- Sugden, R. (1986): *The Economics of Rights, Co-operation and Welfare*. Oxford: Basil Blackwell.
- Syi (2008): *Cselekvésemélet dióhéjban*. Budapest: Typotex.
- Syi (2009): Önzetlenségelméletek. *BUKSZ*, 21(3): 226–233.
- Syi (2012): Feléd fordítom, újra. Bajnok A. – Korpics M. – Milován A. – Pólya T. – Szabó L. (szerk.) *A kommunikatív állapot: Diszciplináris rekonstrukciók*. Budapest: Typotex, 122–134.
- Takahashi, N. – Mashima, R. (2003): *The Emergence of Indirect Reciprocity: Is the Standing Strategy the Answer?* Hokkaido Univ. WP no.29. (<http://lynx.let.hokudai.ac.jp/COE21/pdf/029.zip>)
- Trivers, R. (1971): The Evolution of Reciprocal Altruism. *The Quarterly Review of Biology*, 46(1): 35–57.
- Von Wright, G. H. (1963): *Norm and Action*. London: Routledge and Kegan Paul.

Miért is olyan félelmetes a társadalmak számára az, ha az emberek tovább élnek?

(Az időskori egyenlőtlenségekről és a legnagyobb egyenlőtlenségi tényezőről: a halálról...)

Krémer Balázs

kremer.balazs@arts.unideb.hu

Beérkezés: 2012. 09. 29.

Átdolgozott kézirat beérkezése: 2012. 12. 10.

Elfogadás: 2012. 12. 17.

ÖSSZEFOGLALÓ: 2012, az idősök nemzetközi éve alkalmából számos tanulmány jelent meg az idősödés szociológiai és társadalompolitikai kérdéseiről, ezen belül is a két legjelentősebb közpolitikai rendszerről, a nyugdíjak és a tartós ápolás-gondozás (*Long-Term Care*) kérdéséről. Magyarországon az idősödés ügye nem vált vezető témává sem a tudományos, sem a szélesebb körű nyilvánosság előtt – noha a nyugdíjreformok ügye folyamatosan vezető politikai kérdés volt az elmúlt évtizedben. A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy a hazai nyugdíjak kérdését részben a jövedelemegyenlőtlenségekre gyakorolt hatásuk alapján értékelje, figyelembe véve némely nemzetközi adatokat is. Módszertani újdonságként a tanulmány vizsgálja a halálozási (és az abból számolt várható élettartam-) adatokat is, és e tényezők figyelembevételével kísérletet tesz annak kimutatására és megmagyarázására, hogy a nyugdíjak – a szokásos vélekedésekkel ellentétben – miképpen járulnak hozzá a háztartások jövedelemegyenlőtlenségeinek növeléséhez.

KULCSSZAVAK: idősödés, nyugdíj, várható élettartam, nyugdíj- és háztartásjövedelem-egyenlőtlenség, jövedelemátcsoportosítás

Ez az írás egy hosszabb tanulmány részének átdolgozása, amely tanulmány részletebben tekinti át mindazt, ami a címben jelzett szorongások mögött állhat. Teller Ede atomfizikus mondta a radioaktivitással kapcsolatban azt, hogy az emberek leginkább attól félnek, amit nem ismernek. (A 19. század embere éppúgy félt az elektromosságtól, mint ahogyan a 20. századé a radioaktivitástól...) Az időskortól leginkább azért félünk, mert nem tudjuk, nem ismerjük a hatásait, következményeit.

Ennél talán rosszabb is a helyzet: azt sem tudjuk, amit éppen ismerhetnénk, ha nem munkálkodnának erős társadalmi érdekek az ismeretek elfojtása érdekében. Ebben az írásban tehát az elfojtott, ámde elvileg ismerhető hatásokról, az időskor társadalmi egyenlőtlenségeiről és ezen egyenlőtlenségek okai között azok legjelentősebbjéről, a halál társadalmi egyenlőtlenségeiről lesz szó. Igyekezni fogok bemutatni, hogy ezek az egyenlőtlenségek lényegesen nagyobbak annál, mint amit feltételezni szokás róluk. Az egyenlőtlenségek érzékelését nehezíti azok „paradox természete”: az időskori jövedelmi egyenlőtlenségek pl. igen kicsik, miközben az abban kimutatható

különbségek, hogy az emberek mennyi pénzt kapnak életük során nyugdíjként, igen nagyok. Ugyancsak meglepően nagy a nyugdíjak hozzájárulása az átfogó jövedelmi egyenlőtlenséghez – miközben kicsik a nyugdíjak egyenlőtlenségei.

Előre jelezni kell: az elfojtottság azt is jelenti, hogy számos adat nem ismert vagy legalábbis nem publikált e körben, és alig állnak rendelkezésre nemzetközi összehasonlításra alkalmas adatok. Emiatt elsősorban magyar adatokkal fogunk dolgozni, amelyek olykor nem a legfrissebbek, olykor nemzetközi adatközlésből visszszámolt becslések, és elsősorban a jövedelmek egyenlőtlenségéről, azaz a nyugdíjrendszer egyenlőtlenségéről szólnak. (Azaz itt most nem elemezzük az idősellátás más rendszereinek, pl. a tartós ápolás és gondozás rendszereinek társadalmi egyenlőtlenségeit.) Mindez azt is jelenti, hogy eljárásaink leginkább sejtéseket fejtenek ki, amelyek igazolására részletesebb adatokra és azok részletesebb statisztikai elemzésére is szükség lenne. E helyről tehát a felszólítás az olvasónak: tessék állításaimat kétellyel fogadni, és azoknak megpróbálni utánajárni.

Az idősök nemzetközi éve

2012 elvileg az idősök nemzetközi éve. Ebből az alkalomból a jelentősebb nemzetközi szervezetek (így az ENSZ és szervezetei, az EU, az OECD) adatokban igen gazdag elemzéseket tettek közzé az idősödés demográfiai trendjeiről és a demográfiai folyamatok eddigi és várható hatásairól.

Az öregedés, vagyis – a politikailag korrekt fogalmat használva – az „idősödés” kérdése csak a ’90-es évek elejétől vált a társadalomtudományi és közpolitikai elemzések és stratégiák kiemelt témájává. Ebben elsősorban az alább vázolt demográfiai tendenciák némiképp kétségbeesett felismerése volt a meghatározó. Az azóta eltelt időszak könyvtárnyi irodalommal gazdagította a téma szakirodalmát, amelyek közül nehéz csupán néhányat kiemelni.

A későbbiekben elsősorban a nemzetközi szervezetek (OECD, EU, Világbank) elemzéseit és publikációit fogom használni, amelyek megszövegezésében, politikai egyeztetésében jelentős szerepük volt a kérdés legismertebb tudományos tekintélyeinek is.

Az idősödés, ha úgy tetszik, a gerontológia átfogó egészségügyi, szociológiai, politológiai és közgazdasági elemzésének talán a legfontosabb „központi alakja” Európában Alain Walker, a Sheffieldi Egyetem professzora, aki tudományos publikációi mellett tanácsadóként és az Unió kutatási programjának (European Research Area of Ageing, ERA-AGE) 2008-ig igazgatójaként is részben katalizálja, részben szintetizálja a témában született tudományos eredményeket (Walker 2005, 2006, 2012).

Az idősödés kérdésének az elmúlt 120 évben a nyugdíjrendszer volt a legmeghatározóbb közéleti, közpolitikai, szociálpolitikai „rendszere”, és így nem meglepő, hogy e legnagyobb, legköltésesebb rendszer elemzései, reformstratégiái kerültek az elmúlt két évtizedben is a kérdés fókuszába. A nyugdíjra vonatkozó szakiroda-

lom alapvetően biztosításmatematikai, közgazdasági-matematikai irodalom úgy a nagyvilágban, ahogy nálunk is.¹ A hagyományos nyugdíjkockázati és -finanszírozási fenntarthatósági elemzések a '90-es évek nyugdíjreformjai óta nem kis részben a különféle nyugdíjkonstrukciókat a múltra vonatkozó összehasonlító és a jövőre előrejelzéseket tevő szakértői ténykedéssé váltak, leginkább országok, nyugdíjrendszerek makroszintű összehasonlítása révén. Ennek a rendszerszerű összehasonlító-elemző, közgazdasági dominanciájú szakértői munkának Európában a központi alakja Nicholas Barr, a London School of Economics professzora, aki magyarul is megjelent könyve óta (*The Economics of Welfare State – A jóléti állam gazdaságtana*) a jóléti rendszerek és államok gazdasági elemzéseinek elismerten nagy tudósa. Barr tehát az elmúlt években számos tanulmányában, előadásában a nyugdíjrendszerek olykor egymással konfliktusban álló funkcionális összehasonlításának² legfontosabb központi figurája (Barr – Diamond 2009, 2010; Barr 2010).

A legutóbbi időkig az idősödés és a nyugdíjrendszerek problémái, összehasonlító elemzései szinte kizárólag országok, országos rendszerek és országos szintű makroadatokat szintjén zajlottak. (Az alábbiakban én is nagyrészt ilyen, országos összehasonlító adatokkal fogok operálni.) A nyugdíjrendszerek belső egyenlőtlenségeinek kérdései csak az elmúlt évben váltak érdeklődésre méltó kérdéssé. Leginkább az Egyesült Államokban, ahol a sajátos (tőkefedezeti, kötelező magán-) nyugdíjrendszerben a nyugdíjvagyon egyenlőtlenségei, illetve a válságnak az egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásai váltak fontos témákká (Rosnick – Baker 2012). Európában leginkább a brit szakirodalomban jelent meg a nyugdíj-egyenlőtlenségek ügye részben átfogó egyenlőtlenségi problémaként (Thane 2012), részben a politikákat „bizonyítékalapúan” megalapozni képes statisztikai kérdésként (ONS-UK 2012), részben kimondott politikai stratégiákat érintő kérdésként (Harrop 2011).³

A dolgozatomban perdöntő egyenlőtlenségi tényezőként kiemelt halál, halálozás (és az ebből számolt várható élettartam) hosszú ideig leginkább demográfiai kérdésként merült fel, még akkor is, ha a demográfiai eltérések társadalmi egyenlőtlenségi kontextusban is elemzésre kerültek.⁴ Be kell valljam, a halál egyenlőtlenségeinek mint közpolitikai, szociálpolitikai problémának, így a nyugdíjrendszerek egyenlőtlenségeit befolyásoló kérdésnek a tárgyalásával legfeljebb különböző fejlettségű országok összehasonlításai során találkoztam a szakirodalomban. Ez tulajdonképpen érthető is: a jövedelmi egyenlőtlenségeknél vagy a közpolitikáknak a jövedelmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásának a vizsgálata értelemszerűen az élő emberek jövedelmeinek vizsgálatát jelenti. A halál, az „exit” szinte csak a demográfia számára

1 Puztán a hazai irodalom ismertebb szakértőinek és szerzőinek nevét jelezve: Augusztinovics Mária, Banyár József, Máté Levente, Mészáros József, Réti János, Simonovits András.

2 Már ti. hogy a nyugdíjrendszereknek egyszerre kell szolgálniuk az időskori jövedelembiztonságot, de ugyanakkor, főképp finanszírozási értelemben, fenntarthatóknak kell lenniük.

3 Érdekes lehet felhívni a figyelmet arra, hogy az idősödés és a nyugdíjrendszerek egyenlőtlenségeit politikai ügyként napirendre tűző szereplő az a nem marxista, angolosan szocialista Fábianus Társaság, amely a London School of Economics alapítója, és amely egyetem prominens személyiségei között mindmáig igen erősek a fábianus kötődések (elég talán az LSU erősen fábianus igazgatóinak személyére utalni: S. Webb, Beveridge, Dahrendorf vagy Giddens..., lásd: Harrop 2011).

4 A hazai szakirodalomban elsősorban Klinger András, Józán Péter, Havasi Éva és Bukodi Erzsébet munkáira kell felhívni a figyelmet.

jelent vizsgálati tárgyat – általában épp, mint a történetek vége, a kiszállás népesedési eseményei. (Módszertanilag az lehet e dolgozat újdonsága, hogy a halálozási – és az abból kalkulált várható élettartam – adatokat az élők közötti jövedelemelosztásba és az élőkre irányuló közpolitikai elemzésbe is bekapcsoljuk.) Ennél, tehát hogy hasonló nemzetközi adatokra nem leltünk, némiképp furcsább a helyzet, hiszen az interneten, különféle blogokban több helyen is nagy érdeklődéssel konferálják fel Göran Therborn 2013 őszi megjelenő könyvét az egészségről és a halálról – mint a legsúlyosabb társadalmi egyenlőtlenségi tényezőről.⁵

Az általam vizsgált probléma tárgyalásához nem a meglehetősen új, és már csak emiatt is „csapongó” szakirodalmi forrásokat, hanem a következetesen és fegyelmezetten szervezett és szerkesztett, szintén igen friss nemzetközi szervezeti összefoglalókat fogom használni az alábbiakban.

Ha igazán őszintén szeretnénk jellemezni a nemzetközi dokumentumok üzeneteit, akkor a belőlük kirajzolódó kép mind tartalmában, mind hangulatában igen csak lehangoló. Tartalmukban a nemzetközi szervezetek dokumentumai afféle vészkiáltások: ha a demográfiai trendekre „ráültetjük” a közpolitikai, mindenekelőtt a közfinanszírozási adatainkat, akkor ebből az összeomlás rémképe rajzolódik ki. Ha úgy működtetik az országok az időskorral összefüggő közintézményeiket, mint eddig, és ha annyit költenek az öregekre, mint eddig, akkor a létszámukban jelentősen megugró időskori lakosság ellátása minden tekintetben, de elsősorban szervezeti és finanszírozási értelemben, fenntarthatatlanná válik az elkövetkező évtizedekben.

Az öregedés kérdése tehát nem is annyira demográfiai kérdésként, hanem inkább a közgondolkodásban gyakran öröknek hitt demográfiai egyensúlyok felborulása nyomán kialakuló közpolitikai, közfinanszírozási válság miatt vált kitüntetett társadalmi problémává.

A 19. század közepén a mai fejlett országokban a 60 év feletti lakosság aránya alig haladta meg az 5%-ot, és még a második világháború után is 10% körüli volt. A 60 éves ember ritka volt, és e „ritka szép kort megélt embert” öregnek, idősnek is tartották. (Olykor még e „hagyomány” ma is él.) A 15 év alatti gyerekek aránya a 19. század közepén egyharmada volt a teljes lakosságnak, és még a II. világháború idején is a lakosság egynegyede gyerek volt.⁶ Mindezek az adatok még mérsékelt változásnak tűnnek ahhoz képest, hogy a 2010 és 2060 közötti időszakra vonatkozó előrejelzések a 65+ generáció arányának további megduplázódását (16,0%–29,3%) vetítik előre, ami a függőségi ráta vonatkozásában még markánsabb, több mint kétszeres arányromlást vetít előre (23,6%–52,4%) (Világbank 1994: 8).

A függőségi ráta hosszabb időtartamra vetítve még drámaibb változást mutat:

5 Efféle izgalommal könyvet felkonferálni eddig csak a Harry Potter-történetek legújabb kötete esetén láttam. Hogy egy különleges bejegyzésre hivatkozzak: az LSE honlapja is jó előre mintegy reklámozza a sok szempontból konkurens, Cambridgeben tanító svéd tudós könyvét: *The biggest injustice in modern society is not economic inequality, but inequality of life expectancy* (LSE 2013).

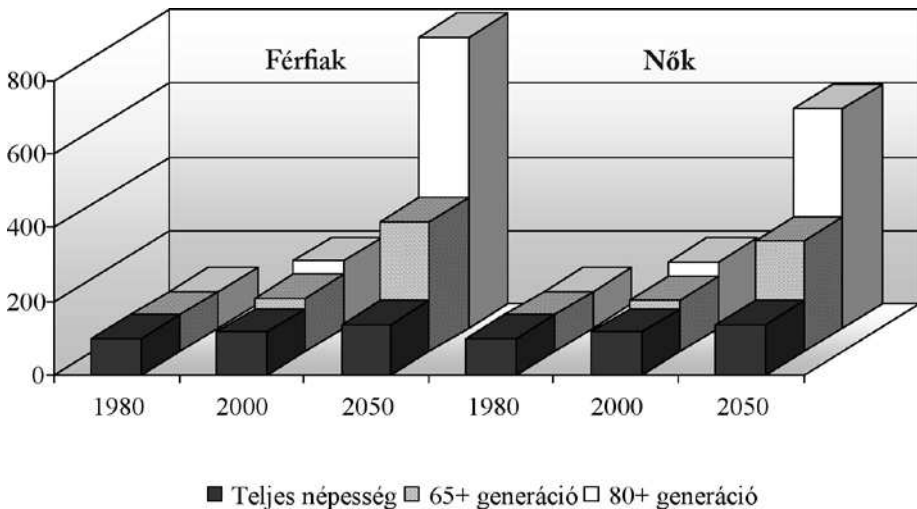
6 Lásd pl. a Világbanknak az idősödés válságát először politikai fókuszba állító tanulmányát (1994) és annak technikai mellékleteit, függelékeit.

amíg 1950-ben még az OECD-országok aktív korú lakosságának létszáma csaknem tizenkétszer nagyobb volt, mint a 65 év feletti lakosságé, addig ez az arány alig több mint kétszeresre fog összezsugorodni 2050-re (OECD 2011).

A generációk közötti arányok drámai változását jól szemlélteti az, ha az átfogó demográfiai trendeket összevetjük az idős lakosság arányának növekedési ütemével.

Az OECD aktuális előrejelzései szerint 2050-ig jelentős átrendeződések várhatók a korfa szerkezetében (OECD 2011). Az angol nyelvben mindmáig „korporamiznak” nevezett korfa egyre kevésbé piramis és egyre inkább „koporsó formájú”, amelyben az egyes generációknak a népességen belüli aránya folyamatosan kiegyenlítődik.⁷ Ennek a kiegyenlítődési folyamatnak a lényege az idősek létszámának és arányának megdöbbentő növekedése. Az OECD által közölt adatok továbbszámolása során azt kapjuk, hogy míg 1980 és 2050 között az OECD-tagországokban a népesség kevesebb mint másfélszeres növekedése várható, addig a 65+ generáció létszámnövekedése 3–4-szeres, a 80+ generáció növekedése pedig 6–8-szoros ugyanebben az időszakban az előrejelzések szerint (1. ábra).

1. ábra: A teljes, a 65+ és a 80+ generáció növekedési üteme nemenként az OECD-tagországokban (1980 = 100%)

Forrás: OECD (2012) adatai alapján saját számítás

Az, ami az időseknek a társadalom egészében vett növekvő arányában kifejezhető, az kifejezhető az egyes egyének várható életkilátásaiban is. Napjainkra az Európai Unió országaiban a nők születéskor várható élettartama 82,6 évre, a férfiaké 76,9 évre növekedett.⁸

⁷ http://www.oecd.org/topicstatsportal/0,3398,en_2825_494553_1_1_1_1_1,00.html

⁸ Eurostat honlap, a 2012. és 2010. évre szóló adatokat lásd: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/download.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00025>

Ám még a születéskor várható élettartamnál is gyorsabban nőtt a 60 vagy 65 éves korban várható élettartam – úgy, hogy közben a férfiak és nők közötti hagyományos különbségek enyhén csökkennek. Ez a trend köszön vissza abban, hogy a 80+ kohorszok növekedési üteme gyorsabb, mint a 60 vagy 65 feletti korcsoportoké (1. táblázat).

1. táblázat: Idősebb generációk várható élettartama az Európai Unió tagországaiban

	2002		2009	
	férfiak	nők	férfiak	nők
60 éves korban várható élettartam	19,5	23,7	21,1	25,1
65 éves korban várható élettartam	15,9	19,5	17,3	20,9

Forrás: Eurostat honlap, 2012

Az idősödés miatti általános aggodalomnak a szintetikus matematikai szimbóluma az időskori függőségi ráta (Old Age Dependency Ratio – OADR – a 65+ lakosság a 15–64 arányában) alakulása, amely a gyerekszám – és ennek következtében az aktív generációk létszámának – csökkenése miatt még a 65+ lakosság arányának növekedésénél is kedvezőtlenebb képet mutat, sőt a babyboom generáció öregedésével az elmúlt évek alacsony szintű stagnálása után még további arányromlást vetít előre.

Az EU országokban az adatok az OECD-országokhoz igen hasonlóan változtak. 1960 és 2010 között a 65 év feletti lakosság aránya másfélszeresére emelkedett (9,6%–16,0%), és ez az aránynövekedés leképeződött a 65 feletti lakosságnak a 15–64 közötti lakossághoz viszonyított arányára, az időskori függőségi ráta másfélszeres növekedésére is (15,0%–23,6%) (Lanzieri 2011).

Hangulatokban mindez tulajdonképpen a társadalmak, a nemzetközi közösség szintjén is éppúgy jelenik meg, ahogyan a magánemberek rezignált és melankolikus szorongásai az öregkorral kapcsolatban. Nem tudjuk, mi lesz, nem tudjuk, mi jön – de bízunk benne, majd csak lesz valahogyan.

Az idősek jövedelmi egyenlőtlenségei

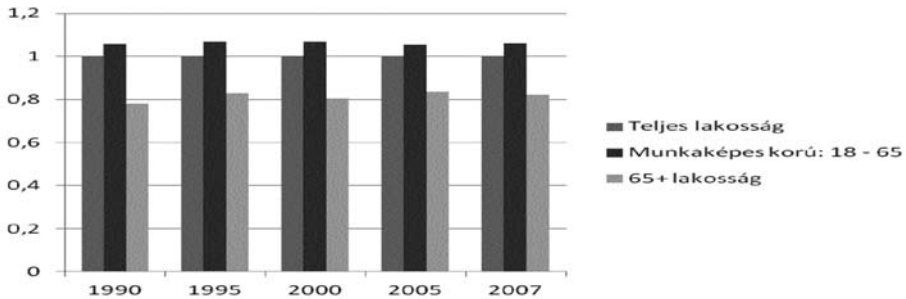
Az „idilli” egyenlőség

A magyar időskorú lakosság jövedelmi helyzetét mind a nemzetközi,⁹ mind a hazai statisztikák kimondottan kedvezőnek írják le. Az idősek jövedelmei a nemzetközi átlagokhoz képest kevésbé maradnak el az egész társadalom jövedelmi átlagaitól, és ugyancsak magasak az idősek jövedelmét a korábbi, aktív korú jövedelmeikkel összehasonlító „helyettesítési ráták” is. A szokásosan használt, a szociális transferek előtti és utáni egyenlőtlenségeket

9 Az OECD Income-Distribution Database adatait ismerteti: OECD (2008), lásd pl.: 5.1; 5.3; 5.6 ábrák.

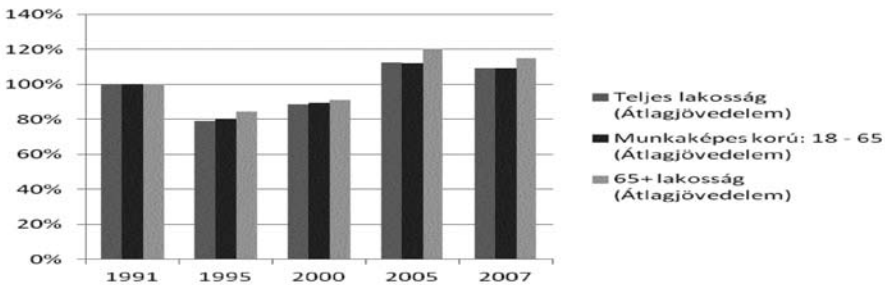
összevető mutatókban a nyugdíjak nélkül mindenhol, így Magyarországon is nagyobbak lennének a jövedelmi egyenlőtlen-ségek, mint a nyugdíjakkal együtt számolt egyenlőtlen-ségek (OECD 2008). Sőt az idősek jövedelmi viszonyai az átfogó jövedelmi viszonyokhoz képest folyamatosan javuló, „felzárkózó” tendenciát mutatnak.

2. ábra: Az aktív korú és a 65+ lakosság jövedelmének változása a teljes lakosság átlagjövedelmének arányában (1990–2007)

Forrás: Tóth (2010)

3. ábra: A munkaképes korú, a 65+ és a teljes lakosság átlagjövedelmének alakulása a vonatkozó csoportok 1990-es jövedelmének arányában, reálértéken (1990–2007)

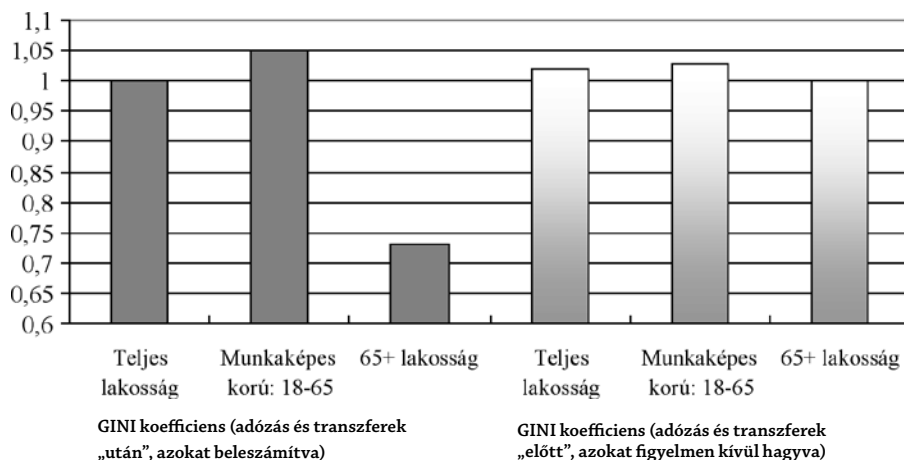

Forrás: Tóth (2010)

Az idősek jövedelmei nemcsak a fiatalabb korosztályokkal összevetve mutatnak kisebb eltéréseket a nemzetközi átlagoktól, hanem „önmagukban”; az idősek közötti jövedelemegyenlőtlen-ség is (minden belső „ugrálás” ellenére) kicsinek tűnik (2. és 3. ábrák) (Tóth 2010).

Ugyancsak megerősíti a nyugdíjak erős jövedelemkiegyenlítő hatását az, ha összevetjük a szociális transferek nélkül („előtt”) és az azokkal együtt („után”) számolt Gini-együtthatók egymáshoz viszonyított arányát. Értelemszerűen, az idős lakosság jövedelmi egyenlőtlen-sége látványosan kisebb a nyugdíjak figyelembevételével, mint anélkül (4. ábra).

4. ábra: A Gini-koefficiensek aránya a transferek „után” és azok „előtt” a teljes lakosságra számolt Gini arányában (2007)

Forrás: Medgyesi – Tóth (2010)

Mindezen adatok tükrében egyáltalán nem meglepő, hogy az idősek között a szegények aránya kicsi, a szegénységi ráta igen alacsony – egyre csökkenő mértékben az idős nők, és tartósan alacsonyan, de ezen belül is csökkenő mértékben a férfiak körében (2. táblázat) (Gábos – Szívós 2010).

2. táblázat: A szegénységi ráta alakulása korcsoportonként és nemenként

		1996	2000	2003	2005	2007	2009
0-15	Férfi	23,5	16,7	18,3	16,6	16,0	18,4
	Nő	15,2	16,3	19,2	12,4	14,6	22,7
	Összesen	19,5	16,5	18,7	14,6	15,3	20,7
16-24	Férfi	18,8	16,4	13,9	15,2	17,4	19,3
	Nő	16,4	17,7	17,8	18,8	15,8	19,9
	Összesen	17,7	17,1	15,6	16,9	16,7	19,6
25-49	Férfi	12,9	13,1	11,4	12,7	13,9	13,6
	Nő	13,0	10,9	14,1	11,9	10,5	15,1
	Összesen	13,0	11,9	12,8	12,3	12,2	14,3
50-64	Férfi	9,7	14,1	11,7	11,2	11,6	16,5
	Nő	9,0	11,9	10,8	10,0	11,8	10,4
	Összesen	9,4	12,9	11,1	10,5	11,7	13,2
65+	Férfi	3,9	4,1	5,1	3,7	5,4	1,6
	Nő	16,4	9,8	11,7	9,3	9,8	5,3
	Összesen	11,9	7,7	9,2	7,0	8,2	3,8
Összesen	Férfi	14,7	13,3	12,4	12,3	13,3	14,1
	Nő	13,7	12,5	14,3	11,8	12,0	13,9
	Összesen	14,2	12,9	13,4	12,0	12,6	14,0

Forrás: Gábos – Szívós (2010)

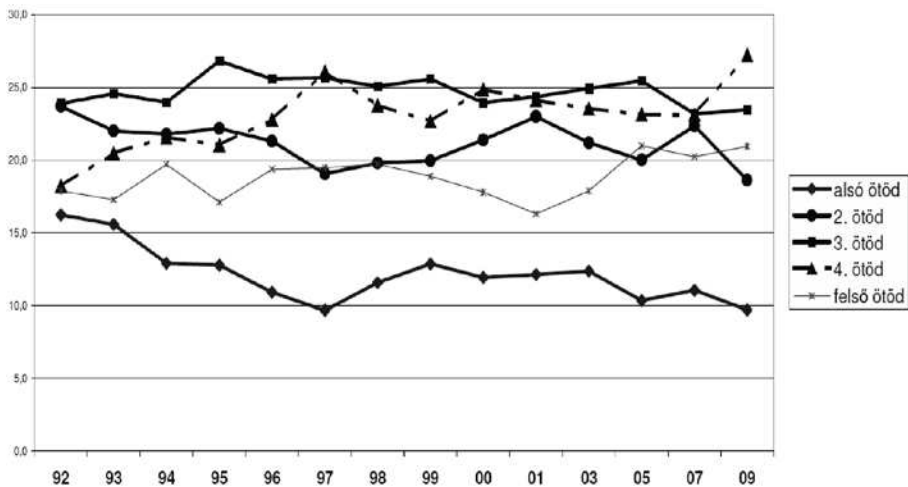
Az adatok alapján nincs okunk arra gondolni, hogy az idősek jövedelmi egyenlőtlensége bármilyen problémát jelentene – általában a fejlett világban, de különösen Magyarországon.

Gyanús: a nyugdíjak növelik az egyenlőtlenségeket...

A nyugdíjnak a jövedelemmegoszlásban lényegesen nagyobb eltérését tapasztaljuk akkor, ha nem az egyes emberek, hanem a háztartások közötti jövedelemegyenlőtlenségekből indulunk ki, és azt nézzük meg, hogy a nyugdíjak „mennyivel járulnak hozzá” a háztartások jövedelmi egyenlőtlenségéhez.

Az OECD által használt fogyasztási egységekkel a TÁRKI 2010-ben egyértelműen kimutatta, hogy tartósan csupán a nyugdíjak kis hányada jut el a társadalom legszegényebb egyötödéhez, míg a többi ötöd között intenzíven változva, legnagyobb arányban a 3. és 4. ötödhöz – „középre és a felső középre” – nyújt jövedelmet a nyugdírendszer (5. ábra).

5. ábra: Az egyes jövedelmi ötödek részesedése az összes nyugdíjból (1992–2009)

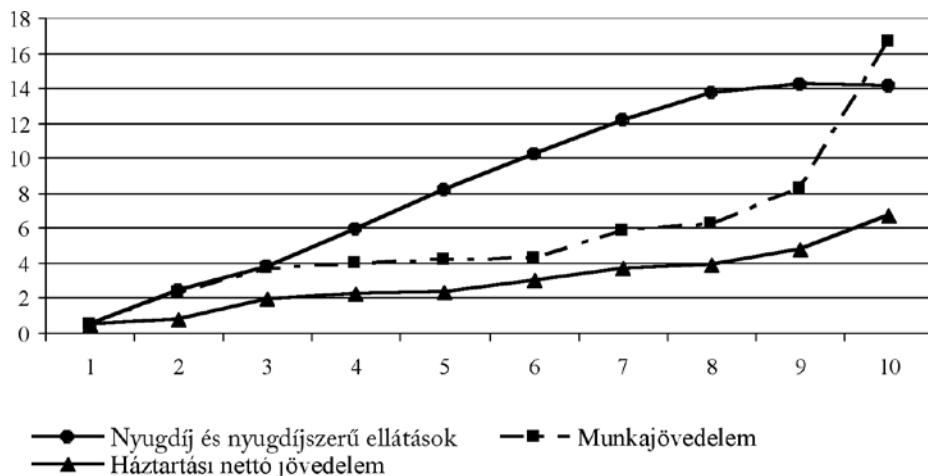

Forrás: Tóth (2010)

A KSH 2011-ben publikált (azaz: a korábbi éveknél átfogóan jóval nagyobb jövedelmi egyenlőtlenséget mutató 2010. évre szóló adatokat feldolgozó) adatai alapján azt a számítást végeztük el, hogy a legalsó decilisbe tartozó háztartások munkajövedelmét, nyugdíját és összes jövedelmét egységnek („1-nek”) tekintve kiszámoltuk azt, hogy az egyes decilisbe jutó háztartások megfelelő jövedelmei hányszor akkorák, mint a legalsó decilis megfelelő jövedelmei. (A legalsó decilisbe tartozó háztartások éves teljes, egy főre jutó nettó jövedelme 302 893 Ft, ebből munkajövedelme 134 109 Ft, nyugdíjjövedelme 33 089 Ft volt.)¹⁰ E jövedelmek arányai a következőképpen alakultak az egyes decilisbe tartozó háztartások között (6. ábra).

¹⁰ KSH – A háztartások jövedelmei (2011) http://portal.ksh.hu/docs/hun/xtabla/jovhelyzet/tabljh10_01a.html

6. ábra: A háztartások egy főre jutó jövedelme a legelső decilis megfelelő jövedelmének arányában, decilisenként (2010)

Forrás: KSH – A háztartások jövedelmei (2011) alapján saját számítás

Vagyis az egy főre jutó jövedelmeket figyelembe véve azt látjuk, hogy a nyugdíjak hozzájárulása a háztartások egy főre számolt egyenlőtlenségéhez (a görbe alatti területet összehasonlítva) messze felülmúlja nemcsak a nettó háztartási jövedelmek egyenlőtlenségét, hanem (a legfelső decilistől eltekintve) a munkajövedelmeknél is nagyobb arányú a hozzájárulásuk a jövedelmi egyenlőtlenséghez.

Itt muszáj némi kitérőt tennünk, és kiegészítő magyarázatokat fűznünk az igen meglepő adatunkhoz. Egyrészt az egy főre számolt háztartási jövedelmek mindig, minden más kalkulációnál (így a háztartás teljes jövedelménél vagy az egy fogyasztási egységre kalkulált jövedelemnél) szegényebbnek fogják kimutatni azokat a háztartásokat, amelyekben több a saját jövedelemmel a háztartás jövedelméhez nem hozzájáruló eltartott, jellemzően több a gyerek, mint a kisebb háztartásokat, ahol kevesebb az eltartott, a gyerek. Így a fenti táblázat adatai is úgy keletkeznek, hogy az alsó decilishez tartozó háztartások átlagos mérete 4,0 fő, innen az átlagos háztartásméret, a háztartások tagjainak átlagos létszáma folyamatosan csökken, és a legmagasabb jövedelmi decilisben már „csak” 1,9 fő. Az a sajátosság, hogy 1 főre számolt jövedelmek esetén a többgyerekesek, nagycsaládosok eleve „szegényebbek” a más módon elvégzett háztartási jövedelmi kalkulációknál nyert elhelyezkedésüknél – míg az eltartott nélküli háztartások gazdagabbak –, a tényleges jövedelmi viszonyoktól függetlenül a matematikai apparátusok „produktuma”.

Ebből a szempontból lehet dicsérni a KSH adatközlését, mert egyszerű, átlátható, világos apparátust használ, és lehet kritizálni, mert a nemzetközi szakirodalomban használt összehasonlító statisztikáktól (ahol főleg az OECD két „ekvivalens”, fogyasztói egységgel való kalkulusa a bevett gyakorlat) eltérő apparátust használ – de ezek az adatok azok, amik hozzáférhetők.

Másrészt ugyancsak félrevezető lehet az, hogy a KSH is és a TÁRKI is összevontan közli a nyugdíj- és nyugdíj jellegű jövedelmeket, amelyekbe beletartoznak az öregségi nyugdíjakon kívül a rokkantsági vagy özvegyi nyugdíjak is. Ezt figyelembe véve egészen bizonyos, hogy a nyugdíjtípusok sajátosságai is hozzájárulnak a nyert képhez. Azaz, mivel a rokkantsági, az özvegyi és árvasági nyugdíjak lényegesen alacsonyabbak, mint a „teljes” öregségi nyugdíjak, ezért nagy valószínűséggel ezek hozzájárulása erőteljesebb az alacsony jövedelmű háztartások jövedelméhez és gyengébb a magasabb jövedelműekéhez. (Ez tükröződik vissza pl. abban, hogy az idősek aránya igen kicsi a szegények között.) A fenti okfejtésből viszont az is következik, hogy az idősek jövedelmei, amelyek jellemzően az időskori nyugdíjak,¹¹ még a grafikonon ábrázoltnál is erőteljesebben növelik a háztartások egy főre kimutatott jövedelmei közötti egyenlőtlenségeket.

Azaz azt a paradoxont láthatjuk, hogy miközben az idősek jövedelmi egyenlőtlenségei kicsik, aközben az idősek jövedelmei – legalábbis az egy főre jutó háztartási jövedelmekben mérve – igen jelentősen növelik a társadalom egészének jövedelmi egyenlőtlenségeit.

Ennek a paradoxonnak a felfejtésére teszünk kísérletet – legalábbis a rendelkezésre álló adatok segítségével megpróbálunk sejtéseket felvetni és becsléseket tenni a paradoxon feloldására.

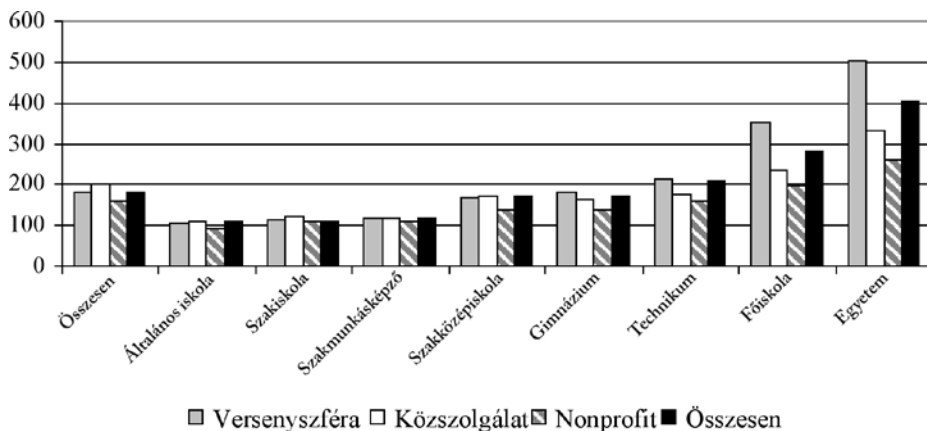
A legnagyobb egyenlőtlenség: a halál, amely mindnyájunkat utolér teljesen egyenlően...

Noha elvileg ismerhetnénk a jövedelmek és a halálozás összefüggéseit is,¹² mégis csak igen korlátozott és közvetett eszközünk van az összefüggések becslésére. Nevezetesen a jövedelmekkel viszonylag erős összefüggést mutató iskolai végzettség és a halálozás összefüggéseit tudjuk kimutatni. Az iskolai végzettség messze nem „hozza” a munkajövedelmek egyenlőtlenségeit, de a jövedelmekhez képest más, a halálozást befolyásoló tényezőket is jelez; pl. feltételezhető az, hogy a magasabb iskolai végzettségűek egészségtudatosabban étkeznek és élnek, vagy egészségi állapotukhoz adekvátabb módon fogyasztják az egészségügyi szolgáltatásokat, mint az alacsonyabban iskolázottak. Az iskolai végzettség és a jövedelmek közötti összefüggést a 7. *ábra* mutatja be.

11 Nem nagy tévedés a hazai idősek jövedelmét általánosságban a nyugdíjakkal azonosítani – az idősek tőkejövedelmei nemzetközi összehasonlításban igen kicsik, és ugyancsak elhanyagolhatóak a segély jellegű jövedelmek is –, bár viszonylag sok idős ember kap segélyt, de igen-igen kicsi összegben.

12 Hiszen elvileg a nyugdíjakról is és a halálozásról is teljes körű hivatalos adatforrások állnak rendelkezésre, sőt a társadalombiztosításnál nyilvánvalóan mindkét adat rendelkezésre áll... (és, noha tettünk ilyen adatok megszerzésére kísérleteket, a TB „kegyeleti okokra” hivatkozva megtagadta az adatok anonimizált kiadását is).

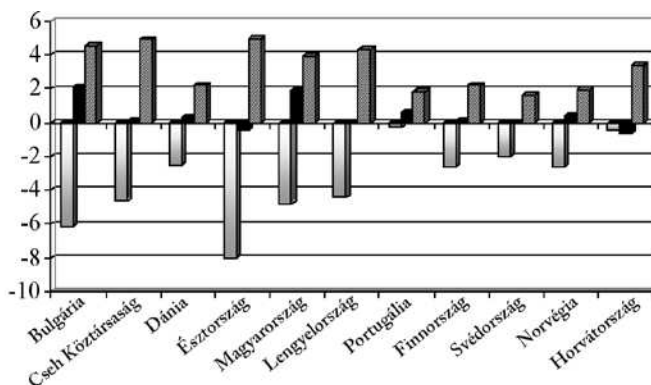
7. ábra: Bruttó átlagkereset iskolai végzettség és gazdasági forma szerint (ezer Ft, 2007)

Forrás: KSH STADAT

Az iskolai végzettség különbségei szerint mindenhol eltéréseket tapasztalhatunk a várható élettartamokban, de különböző országokban különböző mértékben. A gazdagabb, fejlettebb országokban a várható élettartamok is lényegesen magasabbak, de a különböző iskolai végzettségűek életkilátásai is sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint a szegényebb, fejletlenebb országok hasonló mutatói. Különösen jelentősek a volt szocialista országok különböző végzettségű lakossága között kimutatható, a várható élettartamban jelentkező egyenlőtlenségek (8. ábra).¹³

8. ábra: A 30 éves korban várható élettartam eltérései az átlagosan várható élettartamtól iskolai végzettség szerint (2007)

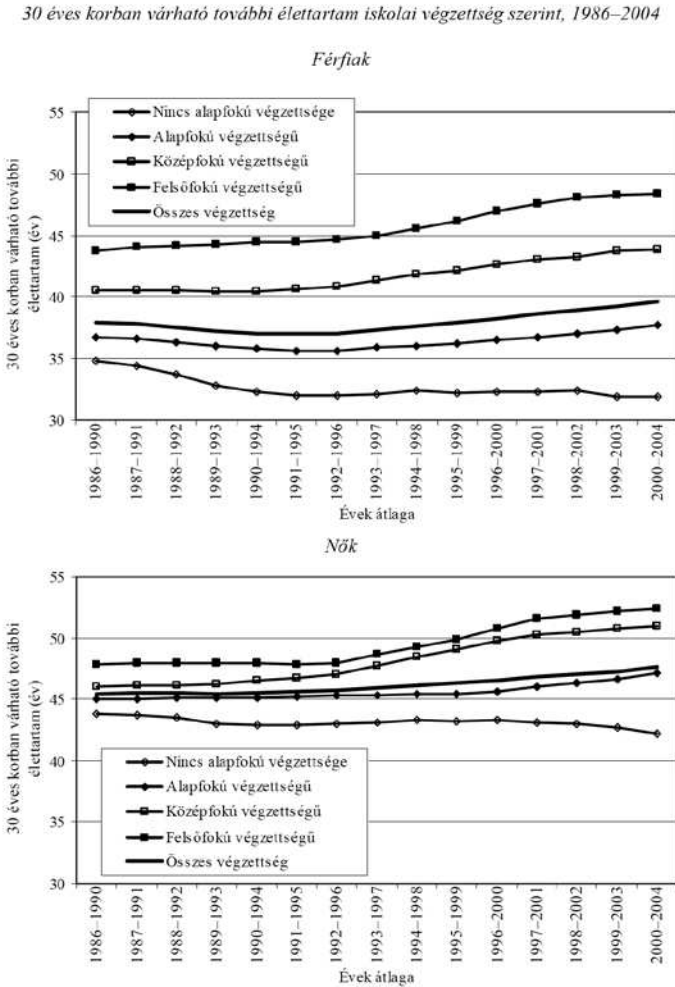
□ Általános iskola (ISCED 0-2) ■ Középfokú (ISCED 3-4) ▨ Felsőfokú (ISCED 5-6)

Forrás: EUROSTAT (2010)

13 Lásd az Eurostat 2010-ben publikált adatait, amelyeket többek között idézi Corsini (2010: 2).

Az iskolai különbségeket hazai viszonyok között finomabb bontásban elemző Hablicsek László és Kovács Katalin (2007) ennél még jelentősebb különbségeket mutattak ki a várható élettartam alakulásában (9. ábra). Elemzéseik rámutatnak arra is, hogy a halálozási olló tartósan és folyamatosan nyílik, a különbségek egyre markánsabbak.¹⁴

9. ábra: 30 éves korban várható élettartam iskolai végzettség szerint, nemenként (1986–2004)

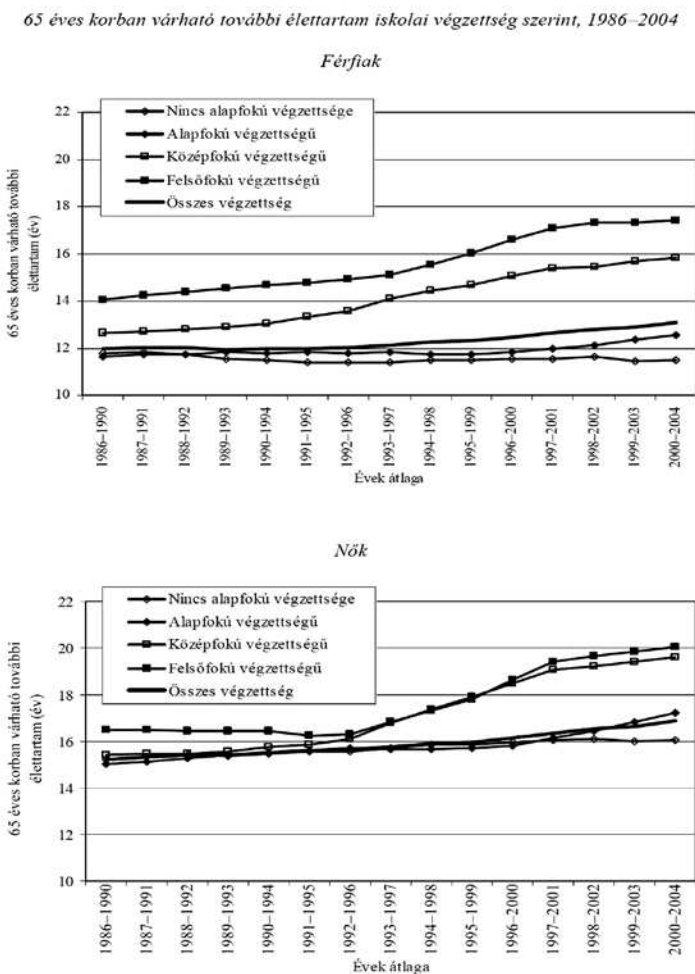

Forrás: Hablicsek – Kovács (2007)

14 Hablicsek – Kovács (2007). A 30 éves korban várható élettartamok közlésével egyrészt kiiktatódnak részben a csecsemőhalandóságból adódó eltérések az életkilátásokban, másrészt, ha azzal a feltételezéssel élünk, hogy 30 éves korára mindenki, vagy legalábbis a túlnyomó többség befejezi iskolai karrierjét, akkor ezzel kiiktatódnak azok a korai elhalálozásból adódó hatások, amelyek abból fakadhatnak, hogy valaki korai elhalálozása miatt nem fejezhetné be a megkezdett iskolát.

Években mérve kisebbek, de arányaiban még jelentősebbek a 65 éves korban várható élettartam különbségei az iskolai végzettség szerint (10. ábra).

10. ábra: 65 éves korban várható további élettartam iskolai végzettség szerint, nemenként (1986–2004)

Forrás: Hablicsek – Kovács (2007)

Annak, hogy a 65 éves korban várható élettartam különbségei években kisebbek, mint a 30 éves korban kimutatható különbségek, az az egyszerű oka, hogy az alacsonyabb végzettségűek sokkal jelentősebb arányban nem érik meg a 65. életévüket, mint a magasabban iskolázottak. Így az alacsony végzettséggel sem rendelkező férfiak 56,6%-a, az alacsony végzettséggel rendelkező férfiak 41,2%-a hal meg 65 éves kora előtt. A nők korai elhalálzásának esélye lényegesen kisebb, ám esetük-

ben is „fennmarad” az alacsony végzettségűek háromszoros korai elhalálozási esélye a diplomásokkal szemben.

A nyugdíjak egyenlőtlenségei: nyugdíjrendszer, kereset, szolgálati idő – és a halál...

A nyugdíjak, ha úgy tetszik, a nyugdíjrendszerek által konstruált jövedelemegyenlőtlenségek elemzéséhez – ismét a megfelelő hazai adatok elérésének kudarcai nyomán, jobb híján – az OECD adatközléseiből, azok továbbkalkulálásához, tovább-becsléséhez kell nyúlnunk. Az OECD adatainak¹⁵ két fontos sajátosságát kell jeleznünk. Egyrészt, az adatok elsősorban a nyugdíjrendszerek működésének, jövedelmi hatásainak nemzetközi összevetésére lettek összeállítva. Másrészt, ezt az összehasonlítást alapvetően úgy képesek megtenni, hogy tényleges előfordulási gyakoriságoktól függetlenül különféle spekulatíván meghatározott – de épp a spekuláció révén az egyes országok nyugdíjrendszerei közötti összehasonlítást lehetővé tevő – „sztenderd” egyéni helyzeteket vetnek össze. Tehát mintegy „elképzelnék” különféle keresetű, szolgálati idejű, életkorú embereket, és azt próbálják meg összehasonlítani, hogy a különböző OECD-tagországok különféle nyugdíjrendszerei milyen nyugdíjakat adnak ezeknek a – bár spekulatíván kitalált, de – hasonló élethelyzetű embereknek.

Tehát hangsúlyoznunk kell azt, hogy e spekulatív modellezés annyiban hipotetikus és teoretikus, hogy sehol nem nézzük azt, hányan esnek az egyes kategóriákba, sőt esetleg még az is előfordulhat, hogy az alább kreált kategóriák valamelyikébe senki sem kerül. Ezzel együtt ez a „0 adatmodellezés” is rávilágít a nyugdíjrendszerek számos sajátos karakterére.

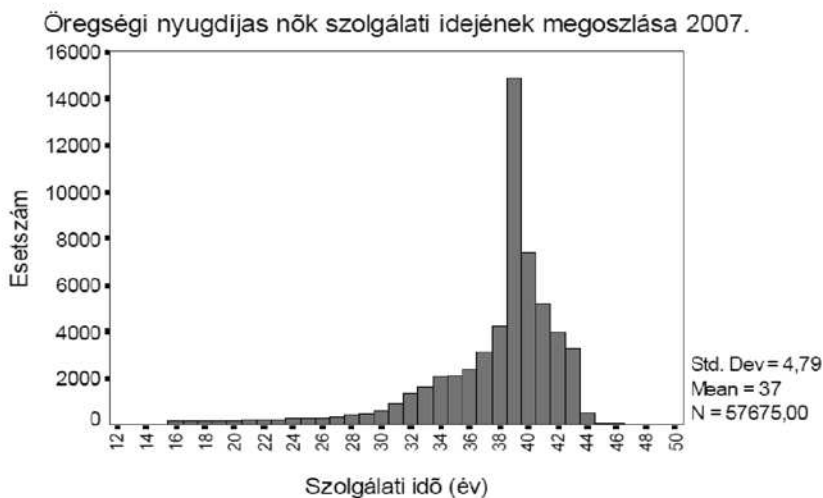
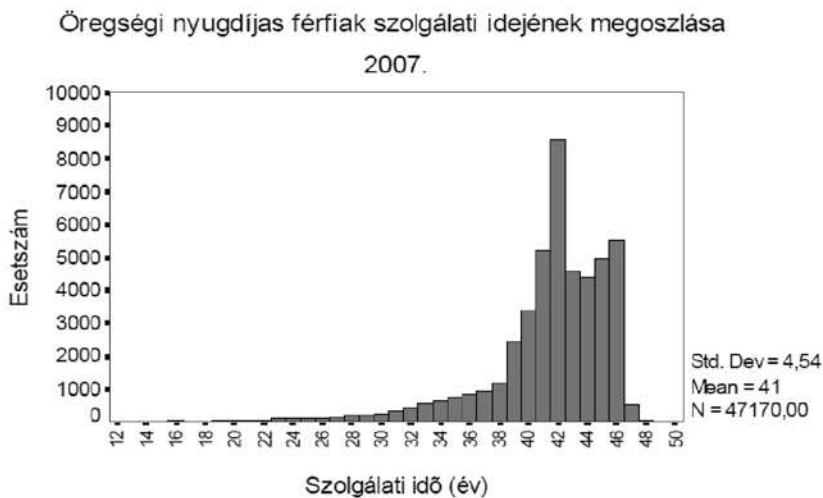
Az OECD modelljének kiindulásai alapja az a fiktív „átlagos munkás”, aki megkreálására a nemzetközi összehasonlításhoz a gazdasági és foglalkoztatási szerkezetekben meglévő különbségek kiszűrésére volt szüksége a szervezetnek. Ennek az igen bonyolultan megkreált átlagos munkásnak a legfőbb tulajdonsága a keresete, a magyar átlagos munkás keresete némiképp magasabb az átlagkeresetnél.

Mindezek után az OECD előbb azt számolja ki, hogy a különböző tagországokban azonos időtartamnyi szolgálati időt (35, illetve 45 év) feltételezve ez a nemzetközi összehasonlítások alapjául szolgáló „átlagos munkás” a keresetének mekkora hányadát kaphatja meg nyugdíjként.

A 35, illetve 45 év szolgálati idő bármennyire is spekulatív, nem idegen a hazai nyugdíjrendszer sajátosságától, hiszen a nyugdíjasok többsége e két szolgálati időtartam közötti szolgálati idővel megy nyugdíjba (a férfiak tipikus szolgálati időintervalluma ennél kicsit „feljebb”, a nők „lejjebb” van) (lásd 11. ábra).

¹⁵ Mindenekelőtt a Pension at a Glance rendszeresen frissített adatbázisai, illetve ennek függelékeként egy „Pension Calculator” néven elérhető, az adatok továbbvezetését szolgáló programkiegészítés, amelyek nyilvánosan elérhetők az OECD honlapján (OECD 2012).

11. ábra: Öregségi nyugdíjasok szolgálati idejének megoszlása nemenként (2007)

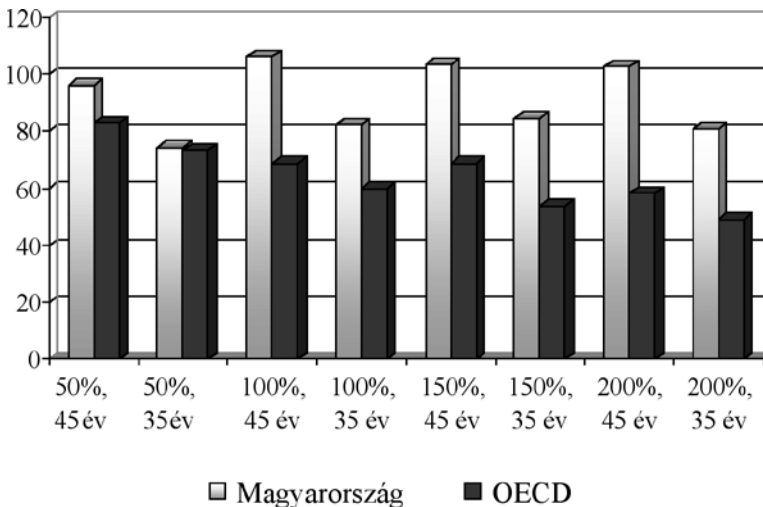
Forrás: ONYF (2009)

Visszatérve a nyugdíjrendszerek összehasonlítására, a szabályok alapján kalkulált nyugdíj és az átlagmunkás spekulatív keresetének hányadosát tekinti az OECD „nyugdíj-behelyettesítési rátának”. (Természetesen e kalkulációk elvégezhetőek az adózást figyelmen kívül hagyó bruttó adatokra is, és az adózás után „maradó” kereseti és nyugdíjadatakra is – a következőkben a nettó adatokat fogjuk ismertetni.) Mindezen „alap” után hasonló kalkulációkat el lehet végezni az „átlagmunkás ke-

resetének” felére, másfélszeresére vagy kétszeresére is, tehát meg lehet nézni azt, hogy e különböző keresetek alapján mennyi a kalkulált nyugdíj, és e nyugdíj hogyan viszonyul a kiszámítása alapjául vett keresetekhez. Ez az eljárás tehát nem vesz figyelembe létszámokat, ezért függetlenül attól, hogy hány embernek van ilyen keresete, meg lehet nézni azt, hogy a nyugdíjrendszer működése az adott kereseti skálához (az átlagmunkás keresetének 0,5; 1,0; 1,5; 2,0 szorzatához) az adott kereset mekkora arányában rendeli hozzá a nyugdíjakat.

Nos, a magyar behelyettesítési ráták – azon túl, hogy a legmagasabb ráták közé tartoznak a tagországok között – a jövedelmeket eltérítő hatásaikban is elég jelentősen eltérnek az OECD rátáitól (12. ábra).¹⁶

12. ábra: Nettó behelyettesítési ráták az „OECD átlagmunkás” keresetéhez képest, 35 és 45 év szolgálati idő alapján (2008)

Forrás: OECD (2012) alapján saját számítások

Abban hasonlóak az OECD és a magyar helyettesítési ráták adatai, hogy jutalmazzák a hosszabb szolgálati időt. Bár az, hogy 45 év szolgálati idő mellett a nettó jövedelmek szerint magasabb jövedelmet lehet realizálni, és jobban megéri nem dolgozni és nyugdíjba vonulni, mint tovább dolgozva bért keresni – tehát hogy az átlagmunkás kereseténél magasabb keresetknél meghaladja a 100%-ot a nettó helyettesítési ráta –, egy ritka specialitása a magyar nyugdíjrendszernek.

Amiben igazán jelentős az OECD átlaga és a magyar helyettesítési ráták „arcuata” között az eltérés, az az, hogy míg az OECD-országok átlagában az alacsonyabb

¹⁶ Az alábbi adatok forrása az OECD honlapjáról elérhető, a 2008-as adatok paramétereivel interaktívan működő nyugdíjkalkulátorral való „játsszadózásokból” nyert adatok: Pensions at a Glance: Pension Calculator, 2012. http://www.oecd.org/document/12/0,3746,en_2649_34752_43024076_1_1_1,00.html

kereseteket azok magasabb helyettesítési rátájú nyugdíjával szokás „kompenzálni”, addig a magyar nyugdíjrendszer úgy működik, hogy a magasabb keresetek után a korábbi munkajövedelem magasabb arányban állapítja meg a nyugdíjakat.¹⁷

Mindezt ismét furcsállhatjuk a hazai közvélekedések tükrében. A '90-es évek közepétől felizzó nyugdíjreform-viták kizárólag e helyettesítési ráták egymáshoz való viszonyát tették meg „igazságossági vizsgálódásaik” alapjává, és megállapították, hogy a jövedelembeszámítás degressziós kulcsai fentről, a járulékbefizetéssel nem megalapozottan elismert szolgálati idők pedig alulról igazságtalanul összenyomják a nyugdíjak havi összegének skáláit. A skálák széthúzására részben a hosszabb szolgálati idő megkövetelésével (és ezáltal a rövidebb szolgálati idővel bíró, aktív életükben hosszasan nem dolgozóknak a nyugdíjrendszerből való kirekesztésével), valamint erőteljesebb jövedelemfüggő nyugdíjszámítási formulák alkalmazási javaslatával kísérleteztek. E törekvések adekvát „rendszeres reformkereteit” nyújtotta a Világbank akkoriban (Chile azóta kétesnek minősült példáját propagálva) divattá tett, a tőkefedezeti rendszerekre való részleges átállást támogató reformjavaslat vagy e javaslatok hazai reforminterpretációja is. Az adatok alapján olybá tűnik, hogy a „biztosítási elv fokozott érvényesítésének” becézett, valójában a magasabb jövedelmi csoportokat preferáló elv Magyarországon sokkal sikeresebben beépült a nyugdíjrendszerbe, mint az OECD más országaiban.¹⁸

A hazai nyugdíjrendszer egyenlőtlenségeket növelő hatása még látványosabban megmutatkozik, ha az OECD további spekulációit is követjük. Ha figyelembe vesszük azt, hogy az egyes országokban mekkora a 65 éves korban várható élettartam, akkor ezen időtartam és a nyugdíjösszeg, valamint a reálkamatok figyelembevételével tudunk képezni egy virtuális tőkét, egy virtuális „nyugdíjvagyon”.

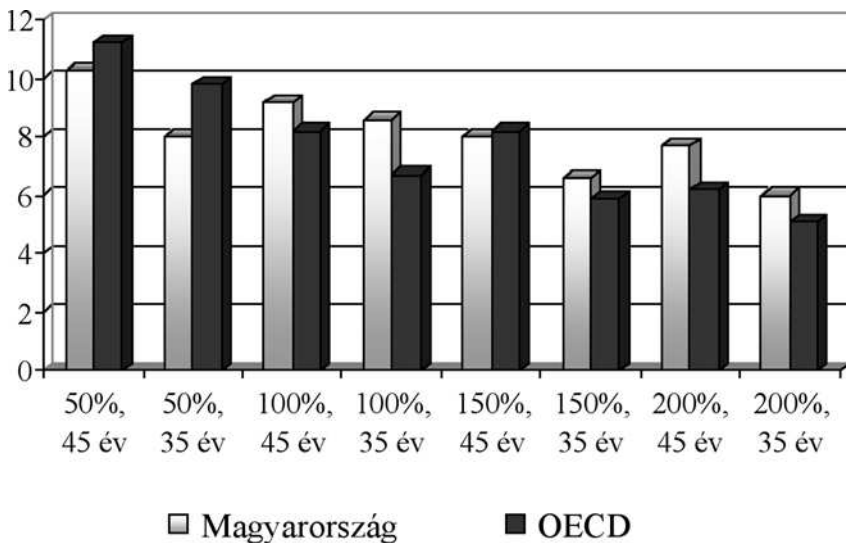
Ez a virtuális vagyon annyi, mint amennyi jelenkori vagyomból és hozamából a várható élettartamig a helyettesítési rátáknak megfelelő nyugdíjakat ki lehetne fizetni, ha úgy tetszik, a nyugdíjas évek alatt megkapott nyugdíj jelenértékének becslése. Ahogyan a nyugdíjrendszer várható kiadásai – amelyeket gyakran tekintenek „implicit államadósságnak”, s azok, bár később kifizetendőek, de – nem valódi adósságok, úgy e fogalomnak majdhogynem spekulatív mérlegellentétele a virtuális nyugdíjvagyon: az embereknek a felhalmozott nyugdíjjogosultságaiból járadékuk, hozamuk képződik, mintha a jog tőke lenne, de mindez a nyugdíjvagyon csak egy elképzelt, virtuális tőke. Ezt a „tőkét” abban a relatív mennyiségben szokás kifejezni, hogy hány év megfelelő átlagkeresete teremtené meg azt a vagyon, amelynek hozama az élet végéig fedezné a nyugdíjakat. (Természetesen itt is lehet bruttóban és nettóban is számolni – mi itt megmaradunk a nettó számoknál.) Az OECD a számításai

17 Az OECD adataiból az itt jelzett trendek olvashatók ki. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy hasonló trendet csak bizonyos országokra (pl. Nagy-Britannia, Csehország), és nem általános összefüggésként állapít meg Simonovits András (Simonovits 2003: 55, 4.7. táblázat).

18 Ezt sokan politikailag tudatosnak, vállalandónak tartják: „ösztönző hatásként” azt remélik ettől az összefüggéstől, hogy a nyugdíjváromány növekedése a jövedelmek bejelentésére ösztönöz, illetve hogy ellenöztönző hatást fejt ki a bejelentetlen, fekete- és szürkejövedelmek keletkezésére. A vélelmezett hatást ismereteink szerint empirikusan nem igazolták.

során az egyes országokban várható élettartamot egyformának tekinti a különböző szolgálati idejű és keresetű csoportokra, és így hasonlítja össze különféle országok nyugdíjrendszereit. A 13. ábra azt mutatja be, hogy különböző szolgálati idővel rendelkező (35, 45 év), különböző keresetű (az „átlagmunkás” jövedelmének 50, 100, 150, 200%-a) emberek az érvényben levő nyugdíjszabályok és fixnek tekintett reálkamatok mellett hány évnyi keresetüket „halmozták fel” nyugdíjjogosultságukban. Azaz, az adat arra vonatkozó becslésnek tekinthető, hogy hány évnyi keresetüket kapják majd meg a különböző helyzetű emberek nyugdíjasként nyugdíjként.¹⁹

13. ábra: Nettó „nyugdíjvagyon” keresetek szerint (2008)

Forrás: OECD (2012) alapján saját számítások

A virtuális nyugdíjvagyon – azonos életkilátásokat feltételezve – már a magyar nyugdíjrendszerben is magasabb az alacsonyabb jövedelműek körében, mint a magasabb jövedelműek esetében, viszont az OECD-országokkal összehasonlítva még látványosabb a szisztematikus különbség. Míg az OECD-országokban az alacsony keresetűeknek a keresetükhöz mért relatív nyugdíjvagyona egyértelműen magasabb a magyar alacsony keresetűek nyugdíjvagyonánál, addig az átlagmunkásnál magasabb jövedelműek esetében szigorúan felcserélődnek a sorrendek: a saját korábbi

¹⁹ A nyugdíjas évek hossza és a várható életkor közötti összefüggéssel az általunk ismert szakirodalom nem, illetve alig foglalkozik. Eső, Simonovits és Tóth (2011: 61, 2011: 3–32) azt elemzik, hogy a magyar nyugdíjrendszerben mekkora nyugdíj-többlet hozam keletkezik abból, hogy a hosszabb szolgálati idő után később nyugdíjba menők várhatóan tovább is élnek. Az elemzések pusztán az időtartamok szerint keresik az összefüggéseket, a nyugdíjasok státuszát, iskolai végzettségét nem vonják be az elemzésbe. Sejtésünk szerint a jelenség oka ugyanaz, mint amit mi is elemzünk: a szellemi munkakörben dolgozó diplomások kevésbé „használnak el” munkájuk során, tovább dolgoznak – tehát később mennek nyugdíjba –, ám még így is hosszabb ideig élvezik a nyugdíjukat, tekintettel arra, hogy tovább élnek.

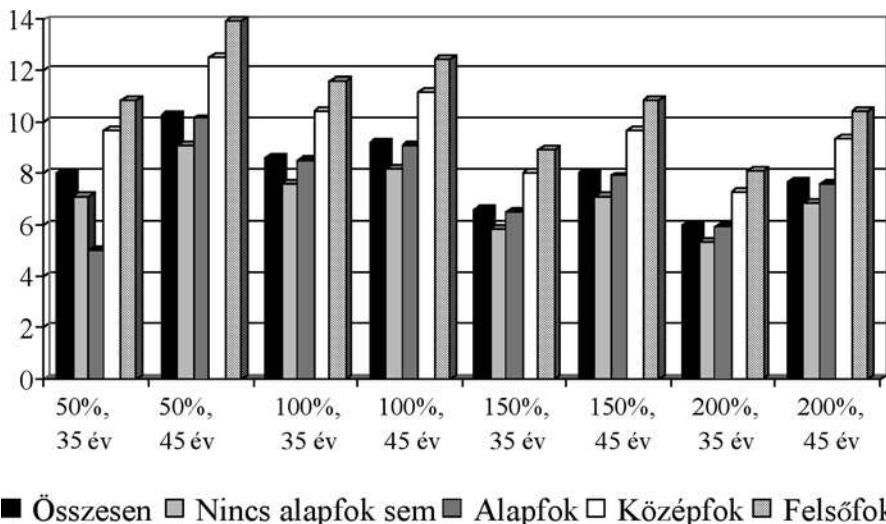
keresetek arányában kifejezett magyar nyugdíjvagyon a nagyobb jövedelműek körében magasabb, mint az OECD-országok megfelelő adata.

A nyugdíjvagyon kiszámításának az az alapja, hogy tudjuk, mekkora az egyes országokban a 65 éves korban várható élettartam, és addig az emberek a helyettesítési rátáknak megfelelő nyugdíjat kell, hogy kapják. Magyarországon belül azonban tudjuk azt, hogy mekkora a 65 éves életkorban várható élettartam a különböző iskolai végzettségű csoportok esetében (Hablicsek – Kovács 2007), tehát egyszerű arányosítással meg tudjuk becsülni azt, hogy a nyugdíjrendszer 2008-ban mekkora, hány évnyi keresetnek megfelelő virtuális nyugdíjvagyont rendelt az egyes kereseti osztályokba tartozó különböző iskolai végzettségű csoportokhoz.

A grafikon a nettó nyugdíjvagyon szélső értékei között több mint kétszeres különbségeket mutat, de egyértelműen jelzi azt, hogy a saját keresetek arányában kimutatott nyugdíjvagyon eltérései lényegesen jobban összefüggenek az iskolázottsággal, azaz a várható élettartammal (azaz azzal, hogy várhatóan ki mennyi ideig fog nyugdíjat kapni), mint azzal, hogy kinek mekkora a keresete.

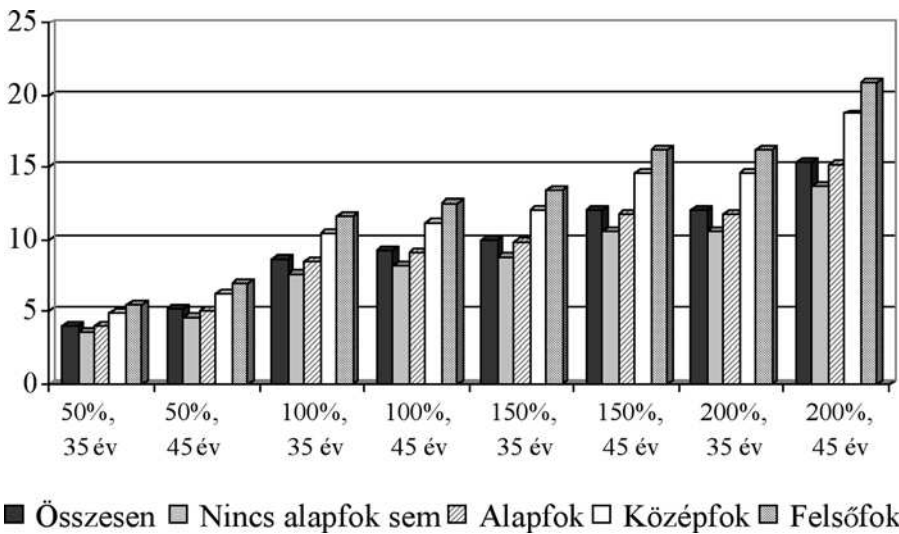
Ha azzal a nem megalapozatlan feltételezéssel élünk, hogy az alacsony keresetűek között meghatározó az alacsony végzettségűek aránya, és a magasabb végzettségűek között a diplomásoké, akkor azt becsülhetjük, hogy a saját kereset arányában kifejezett nyugdíjvagyon a jobb életkilátású magasabb iskolai végzettségűek esetében másfélszerese az alacsonyabb jövedelmű, alacsony keresetűek nyugdíjvagyonának (14. ábra). (Természetesen, mivel itt csak csoportátlagok eltéréseit tudjuk bemutatni, a tényleges különbségek ennél vélelmezhetően jóval nagyobbak.)

14. ábra: Nyugdíjvagyon a saját kereset arányában (2008)

A fentebb bemutatott táblázatokban a nyugdíjak mértékét és a nyugdíjvagyonot a keresetek arányában mutattuk ki. Érdeemes azonban a nyugdíj-egyenlőtlenségeket úgy is szemrevételezni, hogy mekkorák a rendszer által generált virtuális nyugdíjvagyon egyenlőtlenségei egy fix összeg, az átlagmunkás éves keresete arányában (15. ábra).

15. ábra: Nyugdíjvagyon az átlagmunkás éves keresetének arányában (2008)

Forrás: OECD (2012); Hablicsek – Kovács (2007) alapján saját számítások

Ez a diagram már több mint hatszoros különbségeket mutat ki a különböző keresetű és iskolázottságú csoportok között abban, hogy a nyugdíjrendszer mekkora virtuális vagyonnal ruházza fel őket nyugdíjba vonulásukkor. A csoportátlagok közötti hatszoros eltérés mögött azonban itt is lényegesen nagyobbak lehetnek a tisztán a jövedelem alapján kimutatható eltérések.

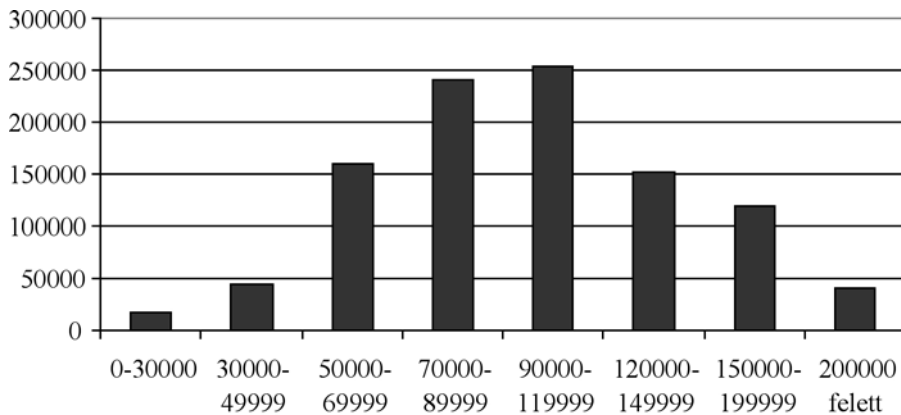
Hipotézis a paradoxon feloldására: hogyan lehetnek egyszerre igen nagyok az egyéni különbségek úgy, hogy közben kicsi az időskorúak jövedelmi egyenlőtlensége?

Fenti elemzéseink azt a paradoxont mutatták be, hogy miközben az időskori jövedelmi egyenlőtlenségek markánsan kicsik, aközben az iskolai végzettség szerinti egyéni nyugdíjváromány különbségei igen nagyok. Hogy miközben a spekulatíván kalkulált nettó nyugdíjak egyenlőtlenségei nem térnek el a keresetek egyenlőtlenségeitől, aközben a nyugdíjak egyenlőtlensége lényegesen kisebb, mint a munkakereseteké. Ez így lehetetlenségnek tűnik.

Némi magyarázatra lehetünk abban, hogy a legrosszabb helyzetű, legalacsonyabb iskolai végzettségű, és így vélelmezhetően a legalacsonyabb keresetűek, különösen a férfiak jelentős arányban nem vesznek igénybe nyugdíjat, mert egyszerűen meghalnak, mielőtt nyugdíjasok lennének, lehetnének. Ez kétségkívül kiiktatja a nyugdíjak lefelé történő egyenlőtlenégi széthúzásának jelentős részét.²⁰ Azonban ez a hatás legfeljebb a paradoxon csak kis részét magyarázza.

A magyarázathoz érdemes egy pillantást vetnünk a nyugdíjak – igen egyenlő – megoszlására. Ha a nyugdíjak mértékének megoszlását nézzük a teljes nyugdíjas állományon belül, akkor meglepően szép, normális eloszlást mutató Gauss-harangok körvonalait nyerjük (16. ábra).

16. ábra: A saját jogú férfi nyugdíjasok létszáma a teljes havi ellátás összege szerint (2011)

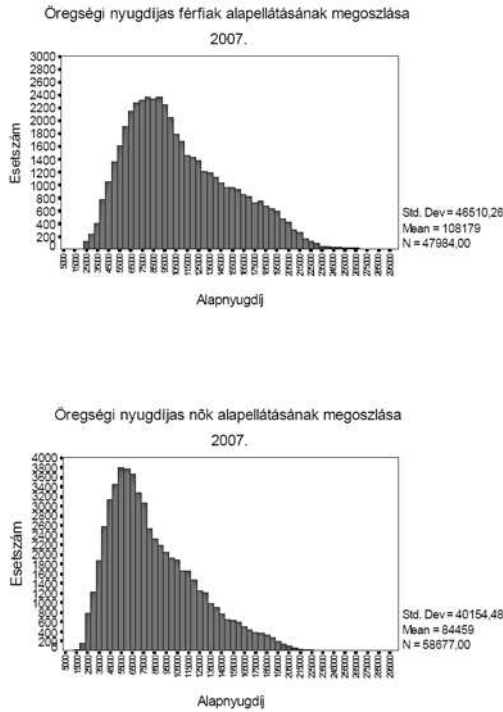

Forrás: KSH STADAT (2012)

Ám ha az egyazon évben nyugdíjba vonultak nyugdíjainak megoszlásait nézzük, akkor sokkal egyenlőtlenebb, a kisebb nyugdíjak felé, „balra eltolt” megoszlást mutatnak a nyugdíjak (17. ábra).

²⁰ Nem szokás felhívni a figyelmet erre, de az általános vélekedéssel szemben ők a nyugdíjrendszer legnagyobb vesztesei: lehet, hogy sokáig voltak munkanélküliek, alacsony bérért dolgoztak, rövid a szolgálati idejük – de nem, vagy alig vettek igénybe nyugdíjat, és így leginkább ők „szponzorálták” a többiek nyugdíját.

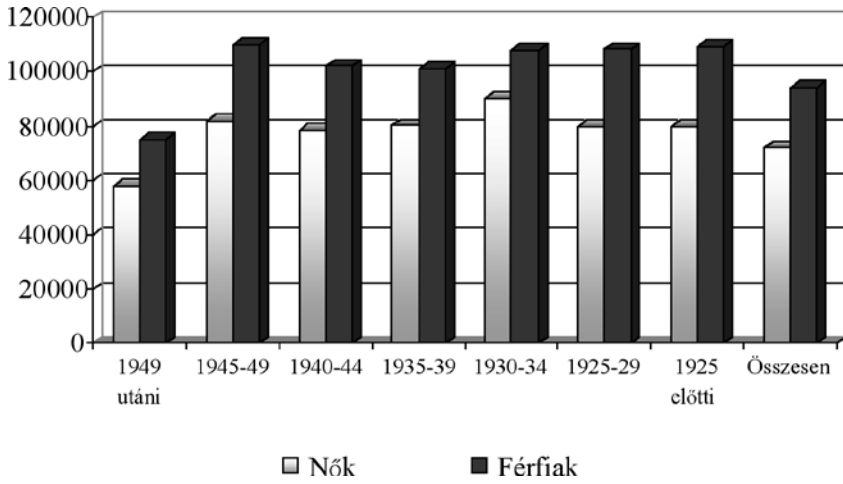
17. ábra: Öregségi nyugdíjasok alapellátásának megoszlása, nemenként (2007)

Forrás: ONYF (2009)

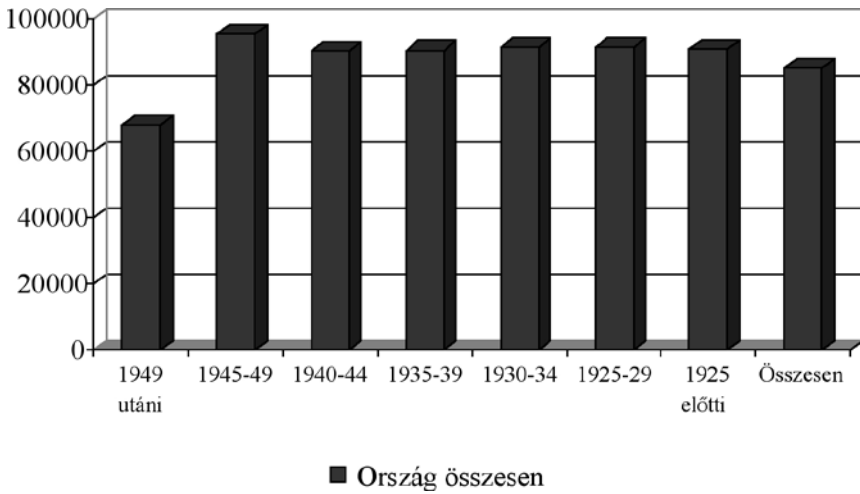
A helyzet még furcsább. Bár a frissen nyugdíjba vonultak adatai néhány évvel korábbiak, mint a teljes nyugdíjasállomány adatai, azonban mégis, a nagyobb egyenlőtlenség mellett is feltűnő az, hogy a harang csúcsain a mediányugdíjak alacsonyabbak a frissen nyugdíjba vonultak, mint a teljes állomány esetében. Mindezt alátámasztja a teljes állomány jövedelmének megoszlása életkor, illetve a nyugdíjazás éve szerint (18., 19. és 20. ábrák).

18. ábra: Nyugdíjak, nyugdíjszerű ellátások összege a születési év szerint, nemenként (2011)

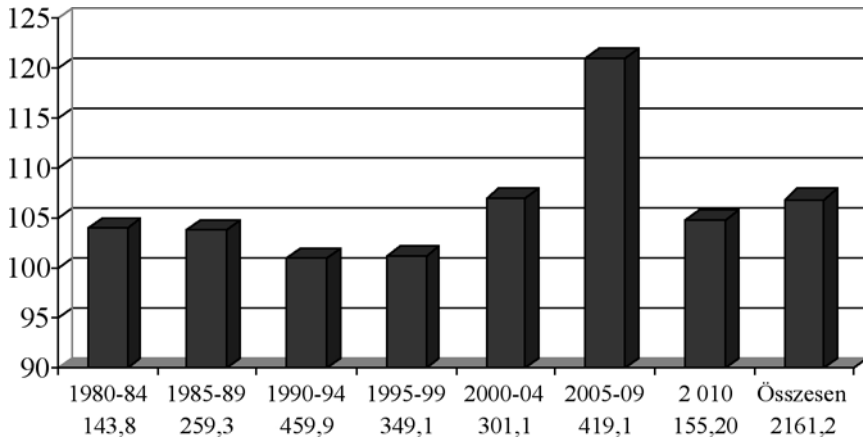
Forrás: KSH STADAT (2012)

19. ábra: Nyugdíjak, nyugdíjszerű ellátások összege születési év szerint (2011)

Forrás: KSH STADAT (2012)

20. ábra: Az átlag nyugdíj összegének időbeli alakulása (1980–2010)

A nyugdíjazás időszaka az adott időszakban nyugdíjazott létszámadatokkal (ezer fő)

Forrás: ONYF (2012)

Ha figyelembe vesszük azt, hogy az elmúlt évtizedekben a nyugdíjrendszer folyamatosan alulindexált volt, hogy tehát a nyugdíjak növekedési üteménél gyorsabb reálbér-növekedés mellett is a frissen nyugdíjba vonulók nyugdíja alacsonyabb (vagy legalábbis nem magasabb), mint a régebben nyugdíjba vonultaké,²¹ akkor közel jutunk a paradoxon feloldásához. A nyugdíjrendszer egyszerűen azért mutat nagyfokú jövedelmi egyenlőséget az időskorú lakosság körében, mert az alacsony jövedelmű és alacsony nyugdíjú képzetlen lakosság vagy meg sem jelenik a nyugdíjrendszerben, vagy igen hamar elhalálozik (nem „húzza szét” lefelé tartósan a nyugdíjak egyenlőtlenségét), a magasabb jövedelmű, magas végzettségű csoportok hosszú ideig élnek, sokáig kapnak egyre romló összegű nyugdíjakat (azaz, az alulindexelés miatt nem húzzák tartósan felfelé a nyugdíjak egyenlőtlenségét).

Mindebből nemcsak az következik, hogy igen jelentős társadalmi egyenlőtlenségek ellenére is „egyenlőnek tűnik” az idősök jövedelemmegoszlása, hanem az is, hogy a nyugdíjakkal mindenki csak elégedetlen lehet. Ki azért, mert nem tudja kellően hosszan élvezni jól megszolgált nyugdíja békés öregkorát (mert korán meghal); ki meg azért, mert hosszú és békés öregkora alatt folyamatosan romló jövedelmi helyzettel kell megküzdenie.

De, visszatérve az eredeti paradoxonunkhoz, amely egyfelől a nyugdíjak igen egyenlő eloszlása, másfelől a nyugdíjaknak az egy főre jutó háztartási jövedelmek

²¹ A 2000 utáni évtizedben, különösen a 2005 után nyugdíjba mentek kiugró adatait a nyugdíj-megállapítási szabályok sajátos változásaiban kell keresnünk – itt most a „jöléti rendszerváltás” népszerűsége hajhászó osztogatásainak elemzésére nem térünk ki részletekben. Amint az az ábrákból látható, a feltűnően magas nyugdíjak a jó időben megválasztott nyugdíjba vonuláshoz, és nem életkorokhoz kapcsolódnak.

egyenlőtlenségét erőteljesen széthúzó természete között feszül, három egyszerre és egymás melletti „igazság” adhat magyarázatot ezen látszólagos ellentmondásra. Ezek a következők:

1. Maga a „matematikai apparátus” állítja elő az ellentmondást azzal, hogy az egy főre kalkulált háztartási jövedelmek szerint a nagyobb, több gyereket eltartó háztartások mindig „szegényebbek”, mint amennyire pl. a fogyasztói egységek alapján számolt mutatók ezt jeleznék.
2. Maga a nyugdíjak egyenlősége is magyarázat a paradoxonra: (aki nyugdíjat kap, és így) amely háztartásban nyugdíjasok vannak, azokat már a nyugdíj maga „felhúzza” az alsó két decilisből.
3. Írásomban a paradoxon feloldásának harmadik lehetőségére igyekeztem felhívni a figyelmet. Eszerint a legszegényebb háztartásokban azért alacsony a nyugdíjaknak a teljes jövedelemhez való hozzájárulása, mert a szegénységben élők, különösen a férfiak, egyszerűen nem kapnak nyugdíjat, vagy nyugdíjas életszakaszuk során igen kevés nyugdíjat kapnak, alacsony a kalkulált „nyugdíjvagyonuk”, így a nyugdíjaik hozzájárulása is a háztartásaik teljes jövedelméhez. Szimplán és egyszerűen azért: mert korán meghalnak.

Konklúzió helyett

Hosszú ideig, a nyugdíjrendszer százhusz éves történetének első száz évében, a nyugdíjrendszer kapcsán fel sem merült az a kérdés, hogy milyen jövedelemelosztási hatásokat tulajdoníthatunk a nyugdíjrendszereknek. A nyugdíjrendszerek működését mindenki elfogadta olyannak, amilyenek azt már egy évszázad óta megszokták, ahogyan azok megbízhatóan „működtek”.

A legitimitás alapja egy demokratikus társadalomban – általában is, de a nyugdíjrendszerre vonatkoztatva különösen hosszú ideig – az az általános meggyőződés volt, hogy a dolgok menete alapvetően igazságos.

Hosszú ideig az igazságosság alapja a platóni igazságfogalom volt. Ez az igazságfogalom közel áll a tudományos igazság fogalmához: helyes lépések során helyes, igaz eredményre lehet jutni. Ezt a folyamatában, lépéseiben igazságos kockázatátvállalást a Bismarck által megalapozott társadalombiztosítás masszívan intézményesítette: mindenki minden rendszeres jövedelméből társadalombiztosítási járulékot fizet – ez az első helyes, igazságos lépéssor. A befizetések eredményeképpen a kockázati, biztosítási esemény bekövetkeztekor (öregség, betegség, rokkantság stb.) a társadalombiztosítás a befizetett járulékok arányában rendszeres jövedelmet biztosít – ez a második igaz, helyes, igazságos lépéssor. A társadalombiztosítás alapvetően valóban általános biztosítás volt: aki járulékot fizetett (mindenki fizet), az ezzel jogosultságot szerzett.

A procedurális igazságosság azonban nem vezet feltétlenül arisztotelészi értelemben vett formai igazságossághoz. Nem kis részben épp a köztársasági eszmények iránti lojalitástól áthatva a polgárok elfogadták a procedurális igazságot, és

– Rosvallón (2007) szavaival – legitimnek tekintették a formális igazságosságok homályban tartását. Nevezetesen azt a problémát, hogy a kockázatok nem egyformák, hogy a kockázati események bekövetkezése nem esik egybe az egyenlő elvű járulékfizetés által megalapozott elvileg egyenlő biztonságokkal. Nem merült fel kérdésként az, hogy ki mennyi ideig fizet, és mennyi ideig kap nyugdíjat – hiszen mindenki egyforma arányban fizetett járulékot a jövedelme után, és egységes szabályok alapján kapott nyugdíjat addig, ameddig élt. Bár a kockázatok mérítségének egyre kifinomultabb, tudományosabb mérlegelési módszerei és eszközei állnak a modern társadalmak rendelkezésére, számos mérlegelést törvény tilt alkalmazni, ha úgy tetszik: törvény írja elő a kockázatok és a járadékok eloszlásának homályban tartását – épp a procedurális igazságosság megőrzése érdekében. (Pl. bizonyos egészségi állapotokra, így a genetikai kockázatokra vonatkozó mérlegelést nemhogy a társadalombiztosítás eljárásaiban tiltják, de a törvényi szabályozások nyomán még a magánbiztosítók sem használhatnak ilyen adatokat a kockázatok mérlegeléséhez.)

Amikor a nyugdíjrendszer legfontosabb közpolitikai válságáról beszélünk, akkor épp ennek az évszázados, evidensnek elkönyvelt igazságosságnak és legitimitásnak az elvesztéséről beszélünk.

A hagyományos, procedurális igazságosság és a legitimitás elolvadását több tényező egymást felerősítő hatásának tudhatjuk be.

Az egyik tényező az, hogy az öregedés tényét és a nyugdíjkiadások és az azok fedezetéül szolgáló elvonási ráták előrejelzéseit regisztrálva az államok, a döntéshozó parlamentek és a döntés-előkészítő döntéseket végrehajtó kormányok pánikba estek. E pánik hatására elkezdték „rángatni” a nyugdíjrendszereket; a magyar politikai elit különösen eminensen kapkodva még a minimális kifutásokat sem figyelembe véve hozott többször is alapvető fordulatot eredményező döntéseket a nyugdíjrendszer működtetéséről. (Képszerűen mondhatjuk azt, hogy ahelyett, hogy a nyugdíjrendszert – annak méreteit és tehetetlenségét figyelembe véve – úgy kormányozták volna, mintha az egy nagy tartályhajó lenne, úgy rángatták, mintha jetski módjára lehetne az irányait változtatni.)

Másrészt, a legitimitást kikezdte a jövedelemszerkezet változása. A gazdasági szerkezet változásainak, így a kisvállalkozások előretörésének hatására ma már a munkajövedelmek, a bérek, tehát a járulékbefizetés alapjait képező jövedelmek messze nem tekinthetők az aktív korú társadalom kizárólagosan elsődleges, piaci jövedelmeinek – azaz, a jövedelmek egy tetemes hányada (alapvetően a különféle osztalék- és tőkejövedelmek) kikerült az igazságosság egyik döntő fundamentumát jelentő „járulékalapokból”.

Bár a járulékalapokból való jövedelemkivonásban a tőkejövedelmek szerepe a meghatározó, nem elhanyagolható a nem legális jövedelemszerzés járulékalapot csökkentő, de talán ennél is súlyosabb problémaként: közmorált romboló hatása.²²

22 A nem bevallott jövedelmek nyugdíjrendszert torzító hatásáról lásd pl.: Augusztinovic – Köllő (2007) kiváló írását.

Egyszerűen nem igaz mára az, hogy mindenki a megszerzett jövedelmei arányában fizetne társadalombiztosítási járulékot, kötelezően befizetendő biztosítási díjat.

Harmadrészt, a reformok és átparaméterezések rángatásai felozlatták a legitim procedurális igazságosság formális, elosztási igazságtalanságokat leplező jótékony homályát. A folyamatok, az átláthatóan és beláthatóan korrekt, helyes, erkölcsös lépések kimért és bölcs egymásra épülése nem teremthetett legitimitást, hiszen nem fizet mindenki – pláne nem minden jövedelme után – járulékot, és az sem biztos, hogy tisztességes jövedelemhez jut a kockázati esemény bekövetkeztekor, az idős kor miatt munkaképtelenné válás esetén. Maradt (volna) azoknak a formális igazságosságoknak a tisztázása, hogy vajon a nyugdíjrendszer jó helyre, igazságosan és méltányosan osztja-e szét forrásait.

Ezek a viták mindmáig elmaradtak, mondhatjuk azt is: el se lettek kezdve, és, ha netán bármi „gyanús jel merült volna fel”, akkor gyorsan el lettek fojtva.

Nem kívánjuk és nem tudjuk e tanulmányban reprodukálni sem az elmúlt évtizedek viharos változásait a nyugdíjrendszerben, sem az azokat megalapozó(?), kísérő viták érvkészleteit és (gyakrabban) ordító demagógiáit.

Pusztán annyit jelezni, hogy a nyugdíjrendszerről szóló politikai szövegek és olykori viták vagy:

- a nyugdíjrendszer morális alapjairól szóltak, és vagy morális értékekre hivatkozva próbáltak eléggé beláthatatlan kimenetelű változásokat elérni (ilyen visszatérő morális érv az „öngondoskodás” nehezen megfeythető tartalma), vagy éppen ellenkezőleg: a folyamatosság mellett (a társadalmi méretű kockázatközösség és szolidaritás, ezen belül a generációk közötti szolidaritás stb. mellett) hoztak fel morális érveket – szintén nem túl sok figyelmet szentelve a jelenkori vagy a várható kimeneteknek;²³ vagy:
- a nyugdíjkérdés jelentőségét akarták tompítani, pl. arra hivatkozva, hogy a nyugdíjrendszerrel nincsenek is komoly bajok, bajok leginkább a foglalkoztatással vannak;²⁴ vagy:
- az olykor felbuzduló „történelmi igazságszolgáltatás” ábrándját követve korigálták régebben nyugdíjazottak, bizonyos jövedelmi kategóriákba tartozó nyugdíjasok jövedelmeit, vagy:
- igen gyakran minden racionális érvet, pénzügyi feltételt figyelmen kívül hagyva politikai szavazatvásárlási céllal „adakoztak” a nyugdíjasoknak (pl. 13. havi nyugdíjat), vagy:
- éppen az államháztartás nehézségeire hivatkozva kurtítottak bizonyos ellátástípusokat vagy a nyugdíjak összegét;

23 Lásd erről a „nyugdíjreform” kiterjedt irodalmát és az ellenző szociálpolitikusok (pl. Ferge Zsuzsa, Szikra Dorottya, a Szociális Szakmai Szövetség [3SZ]) megnyilatkozásait.

24 Lásd pl.: Augusztinovic (2005), illetve Augusztinovic – Köllő (2007).

- olykor mindezt elvadult dühvel (mostanság éppen a rokkantnyugdíjasok vannak „bűnös járulékcshalóknak” kikiáltva) vagy értelmetlen demagógiába csomagolva (legutóbb „nyugdíjmentésnek” sikerült elnevezni a nyugdíjrendszerben felhalmozott vagyon elköltését és más célokra való felhasználását...), és a nyugdíjrendszerbe való durva beavatkozást is pusztán kommunikációs nehézségnek állították be.

Az öregedési krízis egyik legfontosabb tényezője a nyugdíjrendszerek válsága. És e válság legsúlyosabb jele az, hogy senki nem meri, nem tudja, nem akarja megmondani azt, mihez is akar kezdeni a nyugdíjrendszerrel akkor, amikor a demográfiai, gazdasági, munkaerő-piaci és jövedelemszerkezeti változások hatására nyilvánvalóan újra kellene kalibrálni az időskori jövedelembiztonság alapvető paramétereit és intézményi mechanizmusait.

Mára már ennél sokkal súlyosabb a válság. Nemcsak azt nem lehet tudni, hogy ki mit akar kezdeni a nyugdíjrendszerrel, hanem azt is nehéz rekonstruálni, hogy az eddigiekben mi történt a nyugdíjrendszerrel: hogy mára kinek milyen szintű biztonságot teremt, milyen feltételekkel.

Mi magunk is legfeljebb sejtéseket, hipotéziseket tudunk felvetni ezzel kapcsolatban.

Amit biztosan tudhatunk, az az, hogy a bizonytalanul és kiszámíthatatlanul változó és növekvő egyenlőtlenségek magát a bizonytalanságot és a kiszámíthatatlanságot erősítik fel.

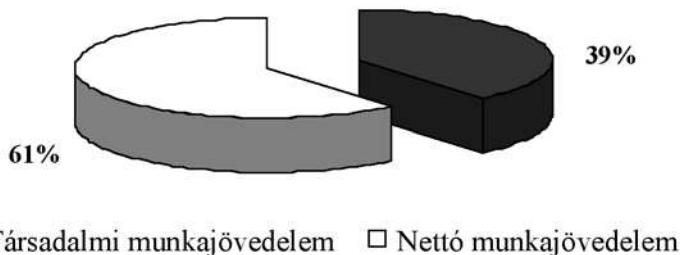
Jó okunk van aggódni nemcsak saját öregségünk, hanem civilizációnk és társadalmaink öregedésének kiszámíthatatlan bizonytalanságai okán is.

Ami a nyugdíjon túl van...

A KSH már idézett jövedelemfelvétele szerint a magyar háztartások jövedelmén belül igen magas, csaknem 40% a különféle szociális jövedelmeknek az aránya – ami ugyanazt jelenti, mint ha azt mondanánk, hogy a nemzetközi mércével alacsony foglalkoztatási szint és alacsony bérek mellett az átlagosnál kisebb a munkajövedelmek aránya (21. ábra).²⁵

25 KSH – A háztartások jövedelmei (2011), http://portal.ksh.hu/docs/hun/xtabla/jovhelyzet/tabljh10_01a.html alapján.

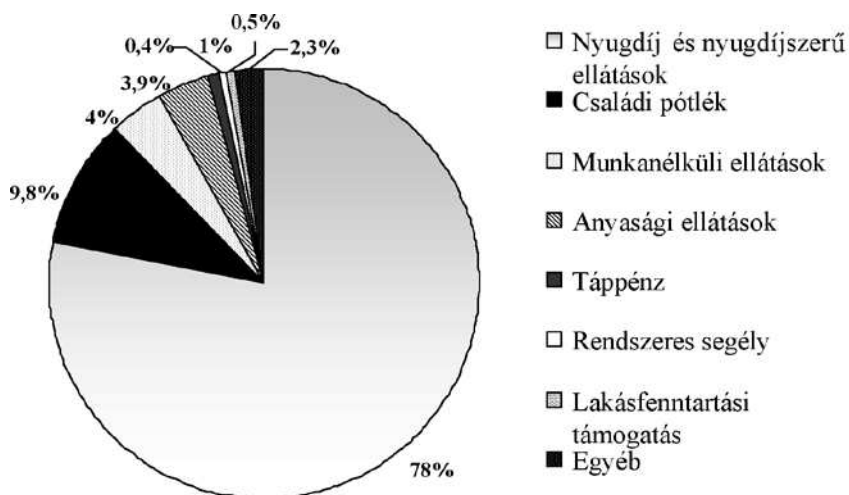
21. ábra: A háztartások egy főre jutó éves 940 ezer forint átlagjövedelmének megoszlása

Forrás: KSH (2010) alapján saját számítás

E magas társadalmi jövedelmi szinten belül viszont a nyugdíjak jelentik a szóban forgó jövedelmek négyötödét, a többi társadalmi jövedelmi forrás aránya, jelentősege nemhogy kisebb, de csaknem elenyésző a nyugdíjakhoz képest (22. ábra).²⁶

22. ábra: A háztartások átlagosan 366 ezer forint társadalmi jövedelmének megoszlása jövedelemtípus szerint (2010)

Forrás: KSH (2010) alapján saját számítás

Azaz a teljes jövedelmi szerkezeten belül – a táppénzt és a gyedet is bekalkulálva – kevesebb mint a 40% 20%-a, azaz kevesebb mint 8% az a társadalmi jövedelem, amely nem biztosítási elv, hanem valamilyen szociális elv szerint jut el a háztartásokhoz, és ezen belül is kevesebb mint 1% a kimondottan szegénységet egyhító támogatások aránya.

Ha a nyugdíj az egy főre jutó háztartási jövedelmi egyenlőtlenségeket nemhogy

26 KSH – A háztartások jövedelmei (2011), http://portal.ksh.hu/docs/hun/xtabla/jovhelyzet/tabljh10_01a.html alapján.

nem csökkenti, hanem inkább növeli, akkor ennek a 8%-nyi jövedelemnek kellene a szegénységet megelőző és korrigáló jövedelemkiegyenlítési hatásokat elérnie – ami matematikailag is értelmetlen, lehetetlen.

Ha bárki úgy vélné, hogy ma Magyarországon az elfogadhatónál nagyobb probléma a szegénység, ha bárki a jövedelemeloszlás aránytalanságain változtatni akar, akkor kevés elvi lehetőség merül fel megoldási irányként. Lehet növelni általában a társadalmi jövedelmek, és ezen belül annak a 8%-nak az arányát – de ez növekvő jövedelemelvonással és állami újraelosztással jár. (Ezen belül is pl. lehet növelni a korán „megöregedő” és elhalálozó, képzetlen középkorú férfiak foglalkoztatáspolitikai jellegű, a munkához jutásukat vagy a munkában maradásukat támogató ráfordítások arányát.)

Lehet a társadalmi jövedelmek belső arányain változtatni, csökkenteni a nyugdíjkiadásokat, és ezen az áron növelni a jövedelmi egyenlőtlenségeket hathatósabban korrigáló szociális ellátások költségvetési kereteit. Ennek bizonyosan feltétele lenne az önkéntes, hosszú távú, a későbbi nyugdíjakat kiegészítő megtakarítások arányának a növelése, vagyis olyan megoldások megtalálása, amelyek nem rontják jelentősen az időskori jövedelmi biztonság szintjét.

Lehet megpróbálni elérni azt, hogy maguk a nyugdíjak hathatósabban járuljanak hozzá a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentéséhez. Ehhez részben az alacsonyabb jövedelmű és alacsonyabb szolgálati idővel rendelkezők induló nyugdíját, helyettesítési rátáját – az OECD-országok gyakorlatát követve – feljebb kellene húzni.

Soha senki nem elemezte ezt, de megeshet, hogy mindez a halálozásban mutatkozó tarthatatlan egyenlőtlenségek enyhítéséhez is hozzájárulna. Nem kizárt ugyanis az, hogy szegénységben – még az időskori szegénységben is – az emberek hamarabb meghalnak.

ABSTRACT: 2012 was the International Year of Ageing, and on this occasion several sociological and social policy studies were published on the issue of ageing, with special regards to the two major public schemes on ageing, pension systems and Long-Term Care. In Hungary ageing did not become a leading issue, neither in social science, nor in wider public discourse – even if pension reform was a highly important policy topic in the past decade. This study attempts to analyze and evaluate the effects of the Hungarian pension scheme on the income distribution, taking into account some important international data, as well. As a methodological innovation this study considers the effects of mortality and life expectancy on pension distribution, and concludes that if these are taken into account pensions contribute to widen income inequalities among households - in contrast to usual opinions.

Irodalom

- Augusztinovics M. – Köllő J. (2007): Munkapiaci pálya és nyugdíj, 1970–2020. *Közgazdasági Szemle, június* (<http://epa.oszk.hu/00000/00017/00138/pdf/2augusztinovics-kollo.pdf>), Letöltés időpontja: 2011. október 10.
- Augusztinovics M. (2005): Népeség, foglalkoztatottság, nyugdíj. *Közgazdasági Szemle*, 52(5): 429–447.
- Barr, N. – Diamond, P. (2009): Reforming Pensions: Principles, Analytical Errors and Policy Directions. *International Social Security Review*, 62(2): 5–29.
- Barr, N. – Diamond, P. (2010): *Pension Reform: A Short Guide*. New York and Oxford: OUP.
- Barr, N. (2010): Adequate and Sustainable Pensions: What Reform Directions? Consultation Conference on the Green Paper on Pensions, Brussels, 29 October 2010.
- Corsini, V. (2010): Population and Social Conditions. Luxemburg: Eurostat.
- Eső, P. – Simonovits, A. – Tóth, J. (2011): Designing Benefit Rules for Flexible Retirement: Welfare and Redistribution. *Acta Oeconomica*, 61(1): 3–32.
- Gábos A. – Szívós P. (2010): Jövedelmi szegénység Magyarországon 2007 és 2009 között. In TÁRKI: *Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009*. Társadalmi Háztartás Monitor, 1. kötet. Budapest: TÁRKI.
- Hablicsek L. – Kovács K. (2007): *Az életkilátások differenciálódása iskolázottság szerint, 1986–2005*. Budapest: KSH Népeségtudományi Intézet, Kutatási Jelentések, 84.
- Harrop, A. (2011): Widening Health Inequalities Signal Trouble Ahead. <http://www.nextleft.org/2011/11/widening-health-inequalities-signal.html>. Letöltés időpontja: 2012. június 16.
- KSH (2011): A háztartások jövedelmei, 2011. http://portal.ksh.hu/docs/hun/xtabla/jovhelyzet/tabljh10_01a.html, Letöltés időpontja: 2012. január 25.
- KSH (2011): A háztartások jövedelmei. Budapest: KSH.
- Lanzieri, G. (2011): The Graying of the Baby-boomers – A Century-long View of Ageing European Populations. Luxemburg: Eurostat.
- LSE (2013): The biggest injustice in modern society is not economic inequality, but inequality of life expectancy. <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2013/03/02/inequality-life-expectancy-uk-goran-therborn/>, Letöltés időpontja: 2013. január 25.
- Medgyesi M. – Tóth I. Gy. (2010): Jövedelemeloszlás: Magyarország Európai Unióss összehasonlításban. In TÁRKI: *Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009*. Társadalmi Háztartás Monitor, 1. kötet. Budapest: TÁRKI.
- OECD (2008): Growing Inequal?, Income Distribution and Poverty in OECD Countries. Paris: OECD. www.oecd.org/els/social/inequality, Letöltés időpontja: 2012. január 25.
- OECD (2011): Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising. Paris: OECD.
- OECD (2011): Society at a Glance. 2011. <http://www.oecd.org/social/societyataglance.htm>. Letöltés időpontja: 2012. január 25.

- OECD (2012): Pensions at a Glance: Pension Calculator. 2012. http://www.oecd.org/document/12/0,3746,en_2649_34757_43024076_1_1_1_1,00.html. Letöltés időpontja: 2012. augusztus 10.
- Office of National Statistics (UK) (2012): Average Age of Retirement Rises as People Work Longer. News Release, 16 February. http://www.ons.gov.uk/ons/dcp29904_256641.pdf; <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/mro/news-release/average-age-of-retirement-rises-as-people-work-longer/pension-trends.html>. Letöltés időpontja: 2012. augusztus 10.
- ONYF (2009): Öregségi nyugdíjasok bruttó kereseteinek vizsgálata, 2006–2007.
- Rosanvallon, P. (2007): *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Ford.: Lakatos Á. Budapest: Napvilág Kiadó. [Az eredeti szöveg: P. Rosanvallon: *La Nouvelle Question sociale*. Repenser l'État-providence. Paris, Édition de Seuil, 1996.]
- Rosnick, D. – Baker, D. (2012): *The Impact on Inequality of Raising the Social Security Retirement Age*. Washington: Center for Economic and Policy Research. <http://www.cepr.net/documents/publications/ss-2012-04.pdf>. Letöltés időpontja: 2012. augusztus 10.
- Simonovits A. (2002): *Nyugdíjrendszerek: tények és modellek*. Budapest: Typotex.
- Thane, P. (2012): Demographic futures: Addressing Inequality and Diversity Among Older People FBA. <http://www.britac.ac.uk/news/news.cfm/newsid/767>. Letöltés időpontja: 2012. augusztus 10.
- Tóth I. Gy. (2010): Jövedelemeloszlás 2007–2009 között. In TÁRKI: *Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009*. Táarki Háztartás Monitor, 1. kötet. Budapest: TÁRKI.
- Walker, A. - Maltby, T. (2012): Active Ageing: A Strategic Policy Solution to Demographic Ageing in the European Union. *International Journal of Social Welfare*, Special Issue: Balancing protection and productivity: International perspectives on social policies for older people. 21(1): 117–130.
- Walker, A. (ed.) (2005): *Growing Older in Europe*. Maidenhead: Open University Press/McGraw Hill.
- Walker, A. (ed.) (2006): *Understanding Quality of Life in Old Age*. Buckingham: Open.
- World Bank (1994): *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*. New York: Oxford University Press.
- www.onyf.hu/index.php?module=news&action=getfile&fid=4877&rand=75d17e657d3885aec55eda742f026732, Letöltés időpontja: 2012. január 25.

Kapcsolati és hálózati tőke

Vázlat a társadalmi tőke kettős természetéről¹

Kisfalusi Dorottya

kisfalusi.dorottya@gmail.com

Beérkezés: 2012. 10. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2013. 04. 10.

Elfogadás: 2013. 04. 21.

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmányban a társadalmi tőke fogalmát ért bírálatokra reflektálva ismertetem és kritikailag elemzem azt a Hartmut Esser német szociológus által kidolgozott tipológiai rendszert, mely a fogalom különböző szociológiai jelentésváltozatainak megkülönböztetésére és definiálására vállalkozik. A társadalmi tőke különböző jelentéstartalmainak áttekintése után bemutatom a társadalmi tőke Esser által elkülönített két típusát: a kapcsolati és a hálózati tőkét, továbbá e tőkefajták altípusait: a pozicionális tőkét, bizalomtőkét és kötelezettségtőkét, valamint a hálózatkontrollt, hálózatbizalmat és hálózatmorált. E tőkefajták sajátos jellemzőinek ismertetése után bemutatom a kialakulásukhoz szükséges mechanizmusokat és strukturális feltételeket, valamint kísérletet teszek arra, hogy korábbi társadalmi tőke-fogalommal foglalkozó teoretikusok koncepcióit elhelyezzem az Esser által megalkotott konceptuális keretben.

KULCSSZAVAK: társadalmi tőke, kapcsolati tőke, hálózati tőke, konceptuális keret, Esser

A társadalmi tőke fogalma a huszadik század elején jelent meg elsőként a szakirodalomban (Hanifan 1920), de a máig sokak által hivatkozott főbb definíciós kísérletek és elemzések a hetvenes-nyolcvanas években születtek (pl. Loury 1977, 1981; Bourdieu 1998 [1983]; Coleman 1998 [1988]).² Ezzel nagyjából egy időben alakult ki egy olyan kutatási irány is, amely kezdetben még a társadalmi tőke-fogalom használata nélkül ugyan, de szintén a társas kapcsolatok és hálózati struktúrák szerepét hangsúlyozta, elsősorban a munkahelykeresés, információszerzés, státuszelérés és gazdasági sikeresség területére koncentrálnak (pl. Granovetter 1973, 1974, 1983; Lin és munkatársai 1981; Burt 1992).³ Ezen szociológiai elemzések közös jellemzője, hogy az egyének közötti kapcsolatokra vagy az egyén és szűkebb közössége közötti viszonyokra összpontosítanak, azt vizsgálva, milyen erőforrások állnak az egyes

1 A tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005. számú TÁMOP programja támogatásával készült. Köszönettel tartozom Szántó Zoltánnak a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségéért. Szeretnék továbbá köszönetet mondani a kézirat két bírálójának és Takács Károlynak a kritikái jellegű javaslataikért.

2 A társadalmi tőke-terminus történeti jelentésváltozatainak, működési mechanizmusainak és mérési módjainak összegzéséről lásd Orbán és Szántó (2005).

3 E két kutatási irány aztán igen hamar összetalálkozott egymással. A hálózati struktúra és pozíció elemzéséből kiinduló teoretikusoknál ugyanúgy megjelent és kulcsfogalomná vált a társadalmi tőke-terminus (lásd Lin 2001a, 2001b; Lin és munkatársai 2001), ahogy a társadalmi tőke felől közelítő kutatók elemzései is reflektáltak Granovetter, Burt vagy Lin munkáira (lásd például Portes 1998).

szereplők rendelkezésére, és milyen előnyökre tehetnek szert azáltal, hogy egy (vagy több) hálózati struktúrába ágyazódnak.

A kilencvenes években aztán a politikatudomány területén is megjelent egy új megközelítés, amely a társadalmi tőkére mint nagyobb közösségek, sőt akár egész nemzetek jellemzőjére tekint. Az irányzat legismertebb képviselője Robert Putnam, aki a társadalmi tőkét a civil szövetkezés magas fokával, a reciprocitás, a szolidaritás és a bizalom általánosan érvényes normáival, valamint a közösségek azon képességével azonosítja, hogy kommunikáció és koordináció útján képesek megoldani különböző típusú kollektív cselekvési problémákat (Putnam 1993, 1995, 2000). Putnam műveinek megjelenését követően a közpolitikai érdeklődés is megélné a koncepció iránt, 1999-ben például a Világbank jelentetett meg egy kötetet, amelyben neves közgazdászok tanulmányai olvashatók a társadalmi tőke gazdasági vonatkozásairól és számos kutatási projekt eredményéről (Dasgupta – Serageldin 1999).

A fogalom használatának elterjedésével és a definíciók burjánzásával megszapordtak a társadalmi tőkével kapcsolatos kritikai hangok is.⁴ Vannak szerzők, akik szerint a társadalmi tőke-fogalom használatát teljes mértékben kerülni kell: ilyen álláspontot képvisel például Manski (2000), valamint Sik Endre (2006, 2012), aki a társadalmi tőke fogalma helyett a kapcsolati tőke koncepciója mellett érvel. Mások – bizonyos megszorítások mellett – a bírálatok ellenére is indokoltnak látják az elnevezés megtartását (pl. Portes 1998, 2010). A közgazdász Sobel (2002) véleménye szerint a társadalmi tőke-kutatások eredményei azt sugallják, hogy a témakörrel érdemes foglalkozni, és csupán azért, mert e kutatási területek együttesére egy homályos kulcsfogalommal utal a szerzők többsége, nem kellene elutasítanunk számos egyébként érdekes és releváns kutatási problémát is.

Jelen tanulmányban olyan megközelítést mutatok be, amely – a Sobel által felvetett problémára is megoldást kínálva – a társadalmi tőke-fogalom különböző szociológiai irányzatainak megkülönböztetésére, és ezen keresztül a terminus pontos explikációjára, eltérő jelentésváltozatainak világos elhatárolására és ezek definiálására vállalkozik. Hartmut Esser német szociológus 2008-ban megjelent tanulmányában⁵ a társadalmi tőke fentebb vázolt fogalmi zűrzavarában próbál meg rendet teremteni azáltal, hogy megkülönbözteti egymástól a társadalmi tőke két, elméletileg elkülöníthető koncepcióját, a kapcsolati és a hálózati tőkét,⁶ majd ennek keretében definiálja ezek különböző típusait. Ezt követően a szociológiai szakirodalomban létező különböző fogalmi meghatározásokat megpróbálja beilleszteni az általa kialakított tipológiai rendszerbe. Az alábbiakban Portes és Esser nyomán áttekintem a társadalmi tőke-koncepció kétféle jelentéstartalmát, bemutatom az Esser által ki-

4 Erről jó áttekintést ad pl. Sik Endre (2006) tanulmánya.

5 A 2008-ban megjelent angol nyelvű tanulmányban felvázolt rendszer német nyelven már korábban is olvasható volt (Esser 2000).

6 Az Essernél *relational capital* (*Beziehungskapital*) néven szereplő tőkefajtát kapcsolati tőkének, míg a *system capital* (*Systemkapital*) fogalmat – a magyarul nehézkesen hangzó 'rendszer-tőke' kifejezés használatának elkerülése érdekében – hálózati tőkének fordítottam. A rendszer kifejezés Esser gondolatmenetében azért merül fel, mert a hálózatot a „relációk rendszereként” írja le, de talán nem vétünk nagy hibát, ha ennek ismeretében magyarul a rendszer helyett a hálózatra utalunk.

dolgozott fogalmi rendszert, majd folytatom azt az Esser által elkezdett munkát, amely a korábbi teoretikusok elméleteit és elemzéseit megpróbálja elhelyezni az új konceptuális keretben. Eltekintek viszont – számos összefoglaló tanulmány és tanulmánykötet létének ismeretében – a téma klasszikusai által megalkotott definíciók szisztematikus áttekintésétől.⁷

A társadalmi tőke kettős természete

A szociológiai szakirodalomban a társadalmitőke-fogalom elsősorban Bourdieu és Coleman munkássága nyomán került az érdeklődés középpontjába. Jelen tanulmányban eltekintek a két szerző témával foglalkozó írásainak részletes ismertetésétől, de gondolatmenetemhez elengedhetetlen, hogy pár mondatban bemutassam az általuk alkotott tőkekonceptió néhány sajátosságát. Bourdieu (1998) definíciója szerint „a társadalmi tőke azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismeretségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült *viszonyai* tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak” (Bourdieu 1998: 165, kiemelés az eredetiben), és az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága egyrészt az egyén kapcsolathálójának kiterjedésétől, másrészt azon személyek tőkével (erőforrásokkal) való ellátottságától függ, akikkel kapcsolatban áll.⁸ E társas kapcsolatháló nem eleve adottak, hanem tudatos (egyéni vagy kollektív) beruházási stratégiák eredményeként jönnek létre. Felfogásában ugyan a társadalmi tőke az „egy csoporthoz való tartozáson” (Bourdieu 1998: 166) alapul, de e tőkére mégis magánjósággként tekint, és elemzésében annak bemutatására koncentrálna, hogy milyen előnyöket nyújt e csoporttagság a csoportot alkotó egyének számára.

Coleman (1998) a társadalmi tőkét funkciója alapján definiálja.⁹ Megfogalmazása szerint a társadalmi tőke „olyan különböző entitások csoportja, amelyeknek két közös vonásuk van: mindegyik valamilyen társadalmi struktúra aspektusa, és mindegyik megkönnyíti e struktúrán belül a cselekvők – akár személyek, akár testületi aktorok – bizonyos cselekedeteit” (Coleman 1998: 14).¹⁰ Coleman elemzésében már megjelenik a társadalmi tőke közjóság jellege, bizonyos formáinak előnyös hatásait ugyanis nemcsak azok az egyének élvezhetik, akik részt vettek a létrehozásában, hanem mindenki, aki tagja az adott struktúrának. Ez pedig – legalábbis a kollektív cselekvés klasszikus elmélete alapján (Olson 1987) – a szóban forgó tőke megteremtése során kollektív cselekvési és potyautas-problémákat hívhat életre.

7 Azok számára, akik erre mégis kíváncsiak, ajánlom Portes (1998) kiváló összefoglaló tanulmányát.

8 Hasonló elgondoláson alapulnak a társadalmi tőke individuális megközelítését alkalmazó és annak alapjául a kapcsolathálózatokba való beágyazottságot tekintő Nan Lin (2001b) és Martin van der Gaag (2005) által megfogalmazott definíciók is. E definíciók szerint az egyének rendelkezésére álló társadalmi tőkét azok az erőforrások alkotják, melyek a kapcsolathálón keresztül érhetőek el, illetve mobilizálhatóak. Lin (2001b) elmélete szerint a társadalmi tőke mennyiségi és minőségi ismérveit, valamint megtérülését a társadalmi rétegződés hierarchikus struktúrájában elfoglalt pozíció, az egyének kapcsolathálózati elhelyezkedése, valamint az egyéni cselekvés célja (instrumentális vagy expresszív cselekvés) befolyásolják.

9 Ezt később Portes (1998) Coleman szemére is veti, mivel szerinte ez is szerepet játszott a fogalom jelentésváltozatainak későbbi burjánzásában.

10 Coleman a társadalmi tőke következő típusait azonosítja: kötelezettségek és elvárások, információk csatornák, normák és hatalmú szankciók, hatalmi viszonyok, valamint kisajátítható és szándékosan létrehozott társadalmi szervezetek (Coleman 1990).

Mint látható, a francia és az amerikai szociológus társadalmitőke-felfogása lényeges különbségeket mutat, de néhány fontos ponton mégis megegyezik: az elemzési egység mindkettejüknél az egyén vagy a kiscsoport (és nem a nagy közösség vagy nemzet), valamint mindketten azokra az előnyökre és erőforrásokra koncentrálnak, amelyeket a társas viszonyrendszer az *egyének* vagy családok számára biztosít. Coleman ugyan hangsúlyt helyez a közösségre, sőt hajlamos arra, hogy az általa optimálisnak vélt hálózati struktúráknak csak pozitív hatásokat tulajdonítson, de elemzésében a közösség jellemzői azért számítanak, mert az egyének számára társadalmi tőkét teremthetnek (Portes 2010). És ebben a tekintetben Coleman koncepciója különbözik azoktól a későbbi elemzésektől, amelyekben a társadalmi tőke kizárólag (vagy legalábbis elsősorban) nagyközösségek sajátosságaként jelenik meg (lásd Putnam 1995, 2000).

Alejandro Portes több tanulmányban (Portes 1998, 2000, 2010) is foglalkozik a társadalmitőke-fogalom e két különböző jelentéstartalmának összehasonlításával,¹¹ bírálva azt az elméleti fordulatot, amely a társadalmi tőkére nem az egyes individuumok, hanem egész közösségek és nemzetek sajátosságaként tekint. Portes (és Sobel [2002]) kritikája szerint a kollektivistikus koncepcióra alapozott gondolatmenetet körkörös logika jellemzi, azaz az okok és hatások nincsenek kellőképpen elkülönítve. Előfordul, hogy társadalmi tőkének tekintik azokat az eredményeket, amelyek valójában a társadalmi tőke felhasználásával jöttek létre, vagy ahogy Sobel fogalmaz, „egy sikeres csoport sikerének kulcsát abban látjuk, hogy társadalmi tőkével rendelkezik, de annak bizonyítékául, hogy a csoport társadalmi tőkével rendelkezik, azt tekintjük, hogy sikeres” (Sobel 2002: 146, saját fordítás).

Portes a követendő elméleti irányvonalat a társadalmi tőkét mint az egyének sajátosságát felfogó megközelítésben látja, bár – udvariasan – megjegyzi, hogy nem utasítja el teljesen azt az „ideologizált” elképzelést sem, amely a társadalmi tőkét nagy aggregátumok strukturális tulajdonságának tekinti. Hangsúlyozza azonban, hogy ez az irányvonal jelenlegi formájához képest jóval nagyobb elméleti kidolgozottságot igényel, és még ha más diszciplínákban esetleg meg is állja a helyét, a gazdaszociológiai elemzésekben nincs létjogosultsága.

Portes azonban hangsúlyozza, hogy a társadalmitőke-koncepció akkor is tartalmaz feszültségeket, ha a fogalom jelentését az eredeti, Bourdieu és Coleman nyomán kidolgozott koncepcióra szűkítjük. A társadalmi tőkéből ugyanis mind az egyének, mind az egyének alkotta közösségek profitálhatnak, azonban az egyéni és kollektív célok – sőt, bár Portes ezt nem hangsúlyozza, de egy adott egyén különböző céljai is – gyakran ellentmondásban állnak egymással. A legszemléletesebben Coleman és Burt gondolatmenetének összehasonlításában jelenik meg ez az ellentmondás: míg Burt (1992) a strukturális lyukak és ezáltal a gyenge kötések társadalmitőke-képző

11 2000-ben publikált írása *The Two Meanings of Social Capital* címmel jelent meg, s ennek tanulmányom későbbi részében még lesz jelentősége.

funkcióját hangsúlyozza, addig Coleman (1998) az erős, multiplex kötéseket tartalmazó sűrű hálózatok kontrollképességét emeli ki (Portes 2010).

Hartmut Esser is a társadalmi tőke természetének ezen kettősségéből indul ki egy 2008-ban, a Dario Castiglione, Jan W. Van Deth és Guglielmo Wolleb által szerkesztett *The Handbook of Social Capital* című kötetben megjelent tanulmányában, melynek címe – *The Two Meanings of Social Capital* – pontosan megegyezik Portes 2000-ben közreadott cikkének címével (Esser 2008).¹² Esser azon teoretikusok közé tartozik, akik nem utasítják el a társadalmi tőke putnami megközelítését sem, azonban a társadalmi tőke-definíciók sokaságát látva fontosnak tartja a különböző tőketípusok egyértelmű terminológiai megkülönböztetését. Ebből kifolyólag e tanulmányában arra vállalkozik, hogy az individuális és kollektív megközelítések szintézisét nyújtva konceptualizálja a társadalmi tőke-fogalom két elméletileg elkülöníthető aspektusát – amelyeket ő kapcsolati és hálózati tőkének nevez –, azonosítsa és rendszerbe foglalja ezek altípusait, továbbá felvázolja az egyes altípusok működésének mechanizmusait és strukturális feltételeit. Végül áttekinti, hogy milyen kölcsönhatások léteznek a társadalmi tőke két alapformája között.

Esser szerint a társadalmi tőke-fogalom használatában rejlő pontatlanságok arra vezethetők vissza, hogy a terminust a társadalmi beágyazottság két elméletileg különböző aspektusának jelölésére használják a szakirodalomban. E tőkefajta különlegességét abban látja, hogy az erőforrások feletti rendelkezés és azok felhasználása során az egyéni és társadalmi szempontok különböző mértékben kombinálódnak: egyrészt lehetőség van a társas kapcsolatokba való egyéni beruházásokra és az ennek nyomán mobilizálható erőforrások egyéni kiaknázására, másrészt sem a beruházás sikere, sem a társadalmi tőke felhasználhatósága nem befolyásolható teljes mértékben az egyéni szereplők által. Mindez Esser szerint arra utal, hogy különbséget kell tennünk a társadalmi tőke két fajtája között, hiszen a fogalom alatt értjük egyfelől az egyéni szereplők társadalmi erőforrásokkal való ellátottságát,¹³ másfelől viszont a terminus utalhat a teljes kapcsolatháló „teljesítményére”, amely a hálózat minden tagja számára előnyöket kínál. A társadalmi tőke e két elméletileg különböző vonatkozása empirikusan kölcsönhatásban állhat egymással, de Esser e kölcsönhatás alaposabb megértéséhez elengedhetetlennek tartja a társadalmi tőke különböző formáinak elméleti elkülönítését és konceptualizálását.

Az alapvető fogalmi nehézség tehát abban áll, hogyan kezeljük elméletileg a társadalmi tőke individuális és kollektív vonatkozását. Esser a kettő közötti különbség illusztrálására a társas kapcsolatok által nyújtott erőforrások és előnyök/hasznok hat tipikus formáját különbözteti meg: 1. az információkhoz és a közösségi lét kívánatos formáihoz való hozzáférés; 2. az egyének készítése arra, hogy kockázatos ügyletekbe bonyolódjanak másokkal; 3. támogatás, segítségnyújtás és szolidaritás;

¹² Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az amerikai szociológus érdeklődése előbb fordult e téma irányába, mint a német kollégáé, hiszen, mint már említettem, Esser főbb megállapításai német nyelven már 2000-ben napvilágot láttak (a társadalmi tőke kétféle formájával foglalkozó fejezet a *Zwei Arten des sozialen Kapitals* címet viseli [Esser 2000]).

¹³ Értve ezalatt azokat az erőforrásokat, amelyek rokoni, baráti, ismerősi stb. kapcsolataikon keresztül a rendelkezésükre állnak.

4. a társadalmi kontroll lehetősége, figyelmesség a hálózat más tagjainak sorsa és cselekedetei iránt; 5. a bizalom légköre a hálózatban; 6. általánosan érvényesnek tekintett normák, értékek és morál egy csoporton, szervezeten vagy társadalmon belül (Esser 2008: 24–25). Míg a felsorolt előnyök/hasznok és erőforrások első három formája Esser szerint inkább magánjavaknak tekinthetők, mivel erősen függnék az individuumok egyéni és szándékos erőfeszítéseitől, továbbá szükség esetén mozgósíthatók az egyének által, addig a második három elemet tartalmazó csoport kollektív jelenségeket takar, és az itt szereplő előnyök/hasznok és erőforrások közjavak.

Adott egyén társadalmi tőkéje tehát két teljesen különböző módon fogható fel, Esser terminológiájával fogalmazva meg kell különböztetnünk egymástól a kapcsolati és a hálózati tőkét. A kapcsolati tőke Esser definíciója szerint azon erőforrások értéke, melyekhez az ezen erőforrásokkal rendelkező személyekhez fűződő kapcsolatainkon keresztül juthatunk hozzá. E kapcsolatainkba szándékosan beruházhatunk, bízva abban, hogy az ilyen befektetés „költségei” a későbbiek során valamilyen „hozam” formájában megtérülnek. A hálózati tőke ezzel szemben a társadalmi kapcsolatok rendszerének olyan emergens tulajdonsága, mint a működő társadalmi kontroll, a hálózati bizalom és az átfogó hálózati morál egy adott csoportban, szervezetben, közösségben, régióban vagy társadalomban.¹⁴ Mivel e jellegzetességek nem csupán a hálózati egyének közötti egyes kapcsolatokra, hanem az egész hálózati rendszerre jellemzőek, és mivel a hálózat egésze iránti „kollektív” attitűdöt foglalják magukban, nem vezethetők vissza maradéktalanul a kapcsolathálók kialakítását és fenntartását célzó egyéni viselkedésekre.

A tanulmány további részében részletesen ismertetem és kritikailag elemzem a társadalmi tőke Esser által felvázolt különböző típusait. Ennek során az általa megalkotott tipológiát szisztematikusan összevetem Coleman koncepciójával, akinél a társadalmi tőke közjószág jellege és az ebből eredő problémák szintén markánsan megjelennek, de utalok a Portes és Sensenbrenner munkájához fűződő kapcsolódási pontokra is. Végül bemutatom a kapcsolati és hálózati tőke összefüggéseire és a hálózati tőkét létrehozó mechanizmusokra vonatkozó esseri elméletet.

Kapcsolati tőke

Esser (2008) a kapcsolati tőkét az egyének olyan személyes erőforrásának tekinti, amelynek értéke korábbi szándékos beruházásaiktól függ. A társadalmi tőke individuális megközelítését alkalmazó teoretikusok definícióihoz hasonlóan (Bourdieu 1998; Lin 2001b; Van der Gaag 2005) adott egyén kapcsolati tőkéjének mennyisége Esser szerint megegyezik mindazon erőforrások és hasznok összegével, amelyek a más egyénekhez fűződő közvetlen és közvetett kapcsolatokon keresztül érhetőek el számára. Mivel a többi egyén által kontrollált erőforrásokhoz nem automatikusan

14 A hálózati tőke tehát Esser gondolatmenete alapján Coleman kisebb közösségeinek és Putnam nemzeteinek szintjén egyaránt értelmezhető.

jutunk hozzá, hanem az adott kapcsolat jellegétől függően, ezért Esser ennek megfelelően a kapcsolati tőke három altípusát különbözteti meg: a pozicionális tőkét (*positional capital, Positionskapital*), a bizalomtőkét (*trust capital, Vertrauenskapital*) és a kötelezettségtőkét (*obligation capital, Verpflichtungskapital*).

Pozicionális tőke

A pozicionális tőke koncepciója a társadalmi tőke-kutatások azon irányzatán alapul, amelyek a hálózati struktúrában elfoglalt helyzet által nyújtott előnyökre koncentrálnak. Esser definíciója szerint a pozicionális tőke akkor keletkezik, amikor az egyén stratégiai megfontolások alapján a kapcsolatokba való beruházási döntéseit optimalizálja és a hálózati struktúrában adódó kedvező pozíciókat tudatosan elfoglalja (Esser 2008: 31).

Esser e tőkefajta konceptualizálása során Granovetter gyenge kötések erejére vonatkozó elméletéből (1973, 1983) és Burt (1992) strukturális lyukakra vonatkozó modelljéből indul ki. Burt elmélete alapján az elérhető kapcsolatok és információk változatossága szempontjából előnyösebb, ha az egyén összekötő szerepet tölt be több, sűrű kapcsolatokkal átszőtt hálózat között, mintha ugyanakkor a hálózatnak több tagjával is kapcsolatban állna. Mivel az egyes hálózatokban található egyének egymással szoros kapcsolatban vannak, valószínű, hogy nagyjából azonos információval rendelkeznek, így nagyobb eséllyel jutunk nem redundáns információhoz, ha a különböző hálózatok közötti strukturális lyukakat elfoglalva különböző hálózatok tagjaival tartjuk a kapcsolatot.

A társas viszonyokban rejlő információs potenciál Coleman (1990) elméletében is a társadalmi tőke egyik alaptípusaként jelenik meg. Coleman e gondolatát nem kapcsolja össze a kapcsolathálózatban elfoglalt pozíció vagy az ennek alakítására vonatkozó stratégiai megfontolások elemzésével, de úgy gondolja, hogy a más célból fenntartott kapcsolatok felhasználhatóak információszerzésre is, csak jól kell tudnunk választani közülük. Ezt a gondolatot csak egy lépés választja el attól, hogy a széles körű információszerzés érdekében az egyének kapcsolathálózatukat tudatosan építsék.

Esser megpróbál választ adni arra a kérdésre, vajon mi motiválja ismerőseinket arra, hogy segítőkészek legyenek, miközben instrumentális és stratégiai módon viselkedünk velük szemben. A racionális magyarázat erre az, hogy az információk cseréje mindkét fél számára előnyös lehet. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy túl nagy a kockázata annak, hogy az információ olyan egyénekhez is eljut, akikhez nem kellene eljutnia, így a kapcsolat bizalom híján nem alakul ki. Mindez Esser szerint érdekes problémát vet fel: vajon keletkezhets-e bizalom olyan helyzetekben, amikor az egyének csak gondosan szelektált kontaktusokon keresztül lépnek egymással kapcsolatba? Vajon miért érezne a másik fél ebben a helyzetben kötelezettséget arra vonatkozóan, hogy információval szolgáljon számunkra?

Bizalomtőke

Esser válasza a fenti kérdésre az, hogy még a pozicionális tőke felhalmozására irányuló számító és stratégiai optimalizálás is igényel egy minimális szintű bizalmat és elköteleződést a kapcsolat irányában annak érdekében, hogy elérhetővé és mobilizálhatóvá váljanak a mások által birtokolt erőforrások. Csak a bizalmon és kötelezettségeken keresztül válhat ugyanis a kapcsolati tőke alapjául szolgáló viszony olyan stabil tőkévé, amelyet magánjósággként birtokolhatunk és élvezhetjük előnyeit.¹⁵

A bizalomtőke Esser definíciója szerint azokat az erőforrásokat és hasznokat foglalja magában, amelyekhez az egyén annak köszönhetően jut hozzá, hogy mások megbízhatónak tekintik. E tőke nagyságát a kapcsolatok száma, az e kapcsolatokat által mobilizálható erőforrások és hasznok értéke, valamint az határozza meg, hogy mások mekkora valószínűséget tulajdonítanak annak, hogy az adott egyén megbízhatónak bizonyul majd az interakció során (Esser 2008: 34).¹⁶

Kötelezettségtőke

A kötelezettségtőke az Esser által felvázolt rendszerben a kapcsolati tőke harmadik típusa, amelynek nagyságát a német szerző szerint három elem határozza meg: egyrészt azon kötelezettségek száma, amelyekkel más cselekvők az egyénnek tartoznak, másrészt azon erőforrások és hasznok értéke, amelyekhez e szívességeken keresztül az egyén hozzájuthat, harmadrészt az egyén által fenntartott kapcsolatok száma (Esser 2008: 35). Ugyan Esser e ponton nem hivatkozik Colemanre, definíciója azonban nagyban támaszkodik az amerikai szerző alábbi soraira: „Ha A megtesz valamit B-nek, és bízik abban, hogy B ezt a jövőben viszonzni fogja, akkor ez A-ban elvárás ébreszt, B-ben pedig azt a kötelezettséget, hogy nem szabad elveszítenie ezt a bizalmat. E kötelezettség úgy is felfogható, mint egy A birtokában lévő »váltó«, amelyet B csak valamilyen ellenszolgáltatással válthat ki” (Coleman 1998: 19). Coleman a bizalomtőkét és kötelezettségtőkét elméletileg nem különíti el, véleménye szerint a kötelezettségek és elvárások alapját a bizalom képezi, a kötelezettségek rendszere bizalom nélkül kevésbé működőképes.

A kötelezettségtőkét – a kölcsönös csere elnevezéssel utalva a fogalomra – Portes és Sensenbrenner¹⁷ is azonosítják: „A kölcsönös tranzakciókból létrejövő társadalmi tőke nem más, mint a másoknak tett szívességeken és a kölcsönösség elvén alapuló »váltók« felhalmozódása” (Portes – Sensenbrenner 1998: 286). Ez esetben az önérdéküket követő egyének azért engednek hozzáférést az általuk birtokolt erőforrásokhoz mások számára, mert azt várják, hogy e szívességük a jövőben viszonzásra talál (Portes 1998).

Esser érinti azt a problémát is, hogy vajon az erős vagy gyenge kötések (Granovetter

¹⁵ Az ezzel kapcsolatos problémára később még visszatérek.

¹⁶ Már most utalok rá, hogy a bizalomtőke az egyes konkrét kapcsolatok esetén értelmezendő, a hálózat egészének szintjén megnyilvánuló – és később bemutatásra kerülő – hálózatbizalom a hálózati tőke egyik altípusát fogja képezni.

¹⁷ Portes és Sensenbrenner (1998) a társadalmi tőke négy forrását azonosítják: az értékintrojekciót, a kölcsönös cserét, a korlátzott szolidaritást, valamint a kikényszeríthető megbízhatóságot. E négy típus mindegyike beilleszthető Esser tipológiai rendszerébe.

1973, 1983) növelik-e jobban a kapcsolati tőkét. Mint írja, a bizalom- és kötelezettségtőke kialakulása akkor a legvalószínűbb, ha a felek nagymértékben függnek egymástól, a kontaktust folyamatosan fenntartják, hosszú távú kapcsolatban gondolkodnak, és a kapcsolatnak nincs alternatívája az elérhető viszonyrendszerben. Ez a leírás az erős kötésekkel rendelkező kapcsolathálózatokra jellemző. A bizalom- és kötelezettségtőke Esser szerint nem egyeztethető össze a nyíltan kimutatott racionális, számító viselkedéssel,¹⁸ ezért minden, a kapcsolatokba való szándékos, stratégiai beruházás megköveteli legalább a látszatát annak, hogy az adott kapcsolat számunkra többet jelent, mint pusztán hozzájárulást a másik által birtokolt erőforrásokhoz.

A pozicionális tőke sikeres kiaknázásához tehát bizonyos mértékű bizalomra és kötelezettségtőkére is szükség van. A valós kapcsolathálózatokban ezek a tőkefajták nem függetlenek egymástól, és nem választhatóak el olyan élesen, ahogy Esser koncepciója azt sugallja – de ezt a szerző is belátja. Meglátása szerint ez annak is köszönhető, hogy kapcsolathálóink rendszerint nem tudatos számítás eredményeként jönnek létre, hanem más tevékenységek melléktermékeként, amelyek részben maguk hozzák létre és alakítják társas viszonyainkat.

Esser társadalmi tőke-rendszerében nem csupán a kapcsolati tőke egyes típusai nem függetlenek egymástól, de a kapcsolati és hálózati tőke működése között is összefüggést feltételez. Ennek szemléletes példája, hogy a hálózati tőkére a bizalom- és kötelezettségtőke működésének alapjaként tekint. Az eme tőkefajták létrejöttéhez vezető mechanizmusok ugyanis nem kizárólag altruizmuson alapulnak, hanem azon is, hogy a felek érdekeltek abban, hogy fenntartsák a kapcsolatot, és a közösségben léteznek bizonyos garanciák (mindenekelőtt megfelelő hálózatkontroll és közösségi szankciók), hogy a szívességek nem maradnak viszonzatlanok, az ígéreteket nem szegik meg. Vagy ha mégis, ezek nyilvánosságra kerülnek. Így idővel kialakulhat egy sajátos morál, amely a kölcsönös bizalom és lekötelezettség alapjává válhat. Ezen a ponton tehát Esser sajátos összefüggést tételez fel a társadalmi tőke két aspektusa között – a kapcsolatok szintjén megmutatkozó bizalom- és kötelezettségtőke mértéke nagyobb a hálózati tőke egyes összetevőinek (hálózatkontroll, hálózatbizalom, hálózatmorál) magasabb szintje esetén. Ez az összefüggés Coleman (1998) munkájában is megjelenik, amikor a kötelezettségek és elvárások formájában testet öltő társadalmi tőke nagyságát a társadalmi környezet (struktúra) megbízhatóságától teszi függővé.

Hálózati tőke

A hálózati tőke Esser definíciója szerint az általánosan elfogadott társadalmi normák létezésére utal, amelyek a közösség tagjainak viselkedése feletti hatékony kontroll biztosítását célozzák. A hálózati tőkét a német szerző két tekintetben is alapvetően különbözönek tartja a kapcsolati tőkétől: egyrészt a hálózati tőkét nem

¹⁸ Holott a megbízhatóság, valamint a kötelezettségek vállalása is lehet racionális döntés eredménye, ahogy arra Coleman, valamint Portes és Sensenbrenner rávilágítottak.

birtokolhatják az egyes individuumok, hanem az egyének közötti viszonyok rendszerében létezik, másrészt a hálózati tőke nem közvetlenül, az ilyen típusú tőke létrehozására irányuló szándékos egyéni beruházások útján keletkezik. Egy hálózat vagy közösség minden tagja egyenlő mértékben részesedik a csoport rendelkezésére álló hálózati tőkéből, előnyeinek élvezetéből nem zárható ki, függetlenül attól, hogy hozzájárult-e létrehozásához vagy sem (Esser 2008: 37).

A hálózati tőke tehát Esser szerint közjószág, és nem pusztán az egyéni cselekvők érdekei és beruházásai nyomán termelődik. Kialakítása tipikus kollektív cselekvési problémát hív életre (Olson 1987): miközben ugyanis a közösség minden tagja élvezzi a magas szintű hálózati tőke előnyeit, az egyes egyének akkor járnak a legjobban, ha potyautas módjára megtagadják hozzájárulásukat a közös cél eléréséhez, az erőfeszítéseket a többiekre hagyva – akik azonban ugyanezen érveket megfontolva szintén nem érzik ösztönözve magukat a cselekvésre. Esser szerint a potyautas-probléma az Olson által leírt megoldások (pl. szelektív ösztönzők, föderatív elveken szerveződő csoportok) segítségével részben kezelhető. Ugyanakkor – mint arra Olson is utalt – minél nagyobb méretű a közösség, annál kevésbé hatékony és sikeres a szelektív ösztönzők alkalmazása. Esser szerint a hálózati tőke közjószág jellege és az ezzel együtt járó kollektív cselekvési probléma az egyik oka annak, hogy a nagyméretű és komplex társadalmakban az ilyen tőke kialakulása csak korlátozott mértékben lehetséges.

Esser a hálózati tőke három altípusát különbözteti meg: a hálózatkontrollt (*system control, Systemkontrolle*), a hálózatbizalmat (*system trust, Systemvertrauen*), valamint a hálózatmorált (*system morality, Systemmoral*). Most vegyük részletesebben szemügyre a hálózati tőke altípusainak jellemzőit!

Hálózatkontroll

Esser szerint hálózatkontroll akkor jön létre, amikor a hálózati tagok viselkedéséről szóló információk gyorsan és széles körben terjednek, valószínűtlenné téve annak előfordulását, hogy a normasértő vagy opportunistá viselkedés észrevétlen marad. Ha a tagok ilyenfajta közösségi ellenőrzése megvalósul, az megoldást nyújthat a kollektív cselekvési problémákra azáltal, hogy a potyautasság észrevehetővé és büntethetővé válik. Mindehhez magas sűrűségű, zárt hálózatra és stabil kapcsolatokra van szükség (Esser 2008: 38). Porteshez (1998) hasonlóan hangsúlyozza azonban, hogy a magas fokú hálózatkontroll nem mindig jár pozitív hatásokkal az egyének életére nézve.

Hálózatbizalom

A hálózatbizalom Esser definíciója szerint a hálózat egészének megfelelő működésébe vetett általános bizalom. E bizalom alapja a hatékonyan működő hálózatkontroll, amely biztosítja az egyéneket arról, hogy bizalmukkal mások nem élnek vissza. Ha azonban a hálózat egésze iránt érzett bizalom kialakul, képes arra, hogy a társadalmi kontroll bizonyos hiányosságait helyettesítse, és a hálózat működése bizonyos

mértékgig függetlenebbé válhat a tagok cselekvésére vonatkozó információáramlásától (Esser 2008: 38).

Vegyük észre, mennyire hasonló gondolatokat fogalmazott meg Portes és Sensenbrenner (1998) a társadalmi tőke egyik általuk azonosított formája, a kikényszeríthető megbízhatóság esetében! Tanulmányuk szerint „azt a társadalmi tőkét, melyet a közösségek ellenőrző képessége megteremt, leghelyesebb kikényszeríthető bizalomként definiálni” (Portes – Sensenbrenner 1998: 295). E tőkefajtát erősen instrumentális irányultságúnak tételezik, ahol az egyéni cselekvést a csoport szankcionáló képessége befolyásolja. Az egyéni motiváció abban rejlik, hogy jó hírnév révén a szereplők előnyökhöz juthatnak. Azonban a kölcsönös cserével ellentétes módon ebben az esetben „a cselekvő viselkedése nem egy másik egyénre, hanem az egész közösség társadalmi kapcsolathálója iránnyul” (uo. 1998: 287).

Hálózatmorál

Hálózatmorál abban az esetben alakul ki, ha létrejön a tagok közötti kölcsönös elköteleződés, a normákat és értékeket a hálózat minden tagja érvényesnek és elfogadottnak tekinti. A hálózatmorál olyan orientáló attitűdöt jelent, amelynek birtokában a tagok rutinszerűen a hálózati normáknak megfelelően viselkednek, anélkül, hogy egoista céljaikat mérlegelnék. Mindezek nyomán olyan kölcsönös irányultságú társas viszony jön létre, amely a hálózat egészére kiterjed, így a kölcsönös elköteleződés érzete nemcsak az egyes konkrét személyekhez fűződő relációkban alakul ki, hanem a hálózat bármely más tagjával szemben. A hálózatbizalomhoz hasonlóan a hálózatmorál is hozzájárul ahhoz, hogy a közösség függetlenné váljon az információáramlás strukturális feltételeitől, a társadalmi tőke e formája azonban csak akkor jöhet létre, ha a hálózatkontroll hatékonyan működik és a hálózatbizalom kialakult (Esser 2008: 39).

A közösségi norma mint a társadalmi tőke egy fajtája szintén megjelenik Coleman (1998) tanulmányában. Coleman szerint a kollektív cselekvési problémák megoldásában fontos szerepet játszanak azok az olykor bensővé vált, máskor hatékony ösztönzők és szankciók (azaz Esser kifejezésével élve a hálózatkontroll) segítségével kikényszerített előíró normák, hogy az egyének önérdéküket háttérbe szorítva a közösség érdekeit figyelembe véve cselekedjenek.¹⁹

A Portes és Sensenbrenner (1998) által azonosított tőkefajták közül az értékintrojekció, valamint a korlátozott szolidaritás vezet elveken alapuló, csoportorientált viselkedéshez. Míg az értékintrojekció forrását a szocializáció során elsajátított

¹⁹ Coleman (1990) a társadalmi tőke további típusaiként azonosítja a hatalmi viszonyokat, valamint a kisajátítható és szándékosan létrehozott szervezeteket. E típusok nem (vagy csak nehezen) illeszthetők be Esser konceptuális keretébe, leginkább a hálózatkontroll speciális formáinak lehet tekinteni őket. A hatalmi viszonyok a hálózatkontrollt helyettesíthetik olyan esetekben, amikor azt a közösség nem tudja (vagy nem akarja) biztosítani. Azáltal, hogy az ellenőrzési jogkör átruházása megoldást kínál a potyautas-problémára, hozzájárulhat a hálózatbizalom és -morál működéséhez. A szervezetek esetében arról van szó, hogy adott célra létrehozott szervezetek más célok elérését is elősegíthetik, illetve olyan közjóságot teremthetnek, amikből azok is részesülnek, akik nem tagjai a szervezetnek. Az első esetben a tagok a szervezet által nyújtott kapcsolatháló felhasználásával a szervezet eredeti céljaitól eltérő erőforrásokat aknázhatnak ki (hasonlóan ahhoz, amikor meglévő kapcsolataikat információszerzésre használják fel). A második eset a hálózati tőke azon általános jellemzőjét illusztrálja, hogy a csoport egy része által létrehozott tőke előnyeinek élvezetéből a közösség egyik tagja sem zárható ki.

értékek képezik, addig a korlátozott szolidaritás a közös nehézséggel szembesülő emberek szituációra adott válasza nyomán alakul ki. Mind Coleman, mind Portes és Sensenbrenner, mind pedig Esser hangsúlyozzák ugyanakkor, hogy eme, gyakran tőkeként funkcionáló közösségi normák nem csupán pozitív hatással rendelkeznek, hanem bizonyos esetekben negatív következményekkel is bírhatnak az egyéni cselekvésre vonatkozóan: korlátozhatják, akadályozhatják azt (a Coleman, Portes és Sensenbrenner és Esser koncepciója közötti hasonlóságok összefoglalására lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat: A társadalmi tőke Coleman, valamint Portes és Sensenbrenner által azonosított formái az Esser által megalkotott tipológiai rendszerben

	Társadalmi tőke					
	Kapcsolati tőke			Hálózati tőke		
Esser	Pozicionális tőke	Bizalom-tőke	Kötelezettség-tőke	Hálózat-kontroll	Hálózat-bizalom	Hálózatmorál
Coleman	információs potenciál	kötelezettségek, elvárások		hatékony szankciók	a struktúra megbízhatósága	normák
Portes és Sensenbrenner			kölcsönös csere	kikényszeríthető megbízhatóság		értékintrojekció, korlátozott szolidaritás

A társadalmi tőke-típusok összefüggései, mechanizmusai és strukturális feltételei

A különböző társadalmi tőke-típusok különböző erőforrásokat és előnyöket nyújtanak az egyének és közösségek számára, valamint eltérő mechanizmusok eredményeképpen és más-más strukturális feltételek mellett jönnek létre (Esser 2008: 44, összefoglalásul lásd a 2. táblázatot).

A pozicionális tőke a nem redundáns információ szerzésében, valamint a különböző típusú társas tevékenységek biztosításában játszik fontos szerepet. Felhalmozásához a kapcsolatok tudatos és hatékony menedzselésére van szükség, strukturális alapjait a gyenge kötések képezik. A kapcsolati tőke másik két formája ezzel szemben az erős kötésekben alapul: a bizalomtőke a kockázatos tranzakciókban való eredményes részvétel lehetőségét segíti elő, míg a kötelezettségtőke a segítségnyújtás és a szolidaritás alapját képezi.

Az eredményes hálózatkontroll az információáramlás sebességétől és hiánytalanságától függ, míg a hálózatbizalom és a hálózatmorál e kontroll hatékony működése révén jöhet létre. Ez utóbbi két tőkefajta kialakulása nagyban függ a hálózat „teljesítményétől”, míg azonban Esser szerint a hálózatbizalom kialakulásához arra van szükség, hogy a hálózatkontroll folyamatosan megfelelően működjön, addig

a hálózatmorál egy olyan attitűdöt jelent, amely képes áthidalni a hálózat működésében időnként bekövetkező hiányosságokat is. A hálózati tőke e három fajtájának strukturális előfeltételeit a hálózat sűrűsége, zártsága és stabilitása, valamint a hálózat tagjainak az adott hálózat eredményességétől való függősége képezik.

A kapcsolati és hálózati tőke fogalmi elválasztását mindazonáltal nem érdemes ilyen mereven kezelni. A társadalmi tőke individuális és kollektív aspektusai nem különülnek el olyan tisztán, mint azt a tanulmány sugallja. Ezt Esser is belátja, amikor hangsúlyozza, hogy a kapcsolati tőkének is van némi közjóság jellege, hiszen egy *kapcsolat* kialakulásához és fenntartásához más személyekre is szükség van – Coleman korábban idézett gondolatmenetére utalva: a társadalmi tőke az egyének közötti „*viszonyokban ölt testet*” (Coleman 1998: 17). Továbbá a hálózati tőke sem jöhet létre individuális cselekvés és egyének közötti interakciók nélkül. Az alapvető különbség Esser szerint a két tőkefajta eltérő természetében ragadható meg: a kapcsolati tőke az egyes konkrét személyekhez fűződő kapcsolatokból ered, míg a hálózati tőke a hálózat iránti általános viszonyulásból származik (Esser 2008: 26).

A társadalmi tőke közjóság jellegének problémája Colemannél (1990) is megjelenik. Coleman szerint a közjavak létrehozásakor általában fennálló kollektív cselekvési problémák miatt a társadalmi tőke legtöbb formája más tevékenységek melléktermékeként keletkezik. Essernél a hálózati tőke kialakulásának mechanizmusa nem teljesen egyértelmű, de egy helyen ő is úgy fogalmaz, hogy míg a kapcsolati tőke létrejöhet szándékos egyéni beruházások eredményeként, addig a hálózati tőke a kapcsolati tőke melléktermékeként jön létre (Esser 2008: 41). Ez úgy értelmezhető, hogy a mikroszinten a kapcsolati tőkébe történő egyéni beruházások és döntések eredményeképpen makroszinten kialakulnak a hálózati tőke különböző típusai. A hálózati tőke kialakulása azután visszahat az egyéni cselekvőkre, elősegítve a kapcsolati tőke hatékonyabb működését.

De vajon tőkének tekinthetők-e a más tevékenységek melléktermékeként létrejövő, közjóság jellegű erőforrások? Sik Endre (2006) a kapcsolati tőke²⁰ tőkejellege mellett foglal állást. Érvei szerint a kapcsolati tőke azon jellemzői, hogy (1) alkalmas termékek és szolgáltatások létrehozására oly módon, hogy maga nem alakul át, és (2) létrehozásához kockázatos beruházások szükségesek, kielégítik a közgazdaságtan szűk tőkedefinícióját (Sik 2006: 77). Angelusz és Tardos (1998) a társadalmi tőke-fogalom helyett a kapcsolathálózati erőforrások kifejezés használatát választják, és indokoltan tartják a társadalmi tőke fogalmát a közgazdaságtan tőkeértelmezéséhez közelíteni. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az Esser által definiált kapcsolati tőke (amely a későbbi megtérülés reményében szándékos egyéni beruházások útján keletkezik) megfelel a közgazdaságtan szűk tőkedefiníciója által támasztott követelményeknek.

Problémásabb a hálózati tőke esete. Mint már utaltam rá, ennek kialakulási me-

20 Itt most nem az Esser által definiált kapcsolati tőkéről van szó, hanem a társadalmi tőketípusok ama körére, melyet Sik (2006) kapcsolati tőke névvel illet.

chanizmusa Esser tanulmányában kevésbé kidolgozott és így egy kissé homályos, de egy helyen utal rá, hogy a hálózati tőke a kapcsolati tőke melléktermékeként keletkezik, és nem vezethető vissza maradéktalanul egyéni viselkedésekre. Azaz kérdéses, hogy kielégíti-e a közgazdaságtan tőkefogalmának azon elemét, hogy előállításhoz a későbbi hozadék reményében befektetésre van szükség. Ha a hálózati tőke melléktermékként, nem szándékolt módon jön létre, akkor az egyéni beruházások a kapcsolati tőke növelése érdekében történnek, a motivációk nem (vagy nem elsődlegesen) a hálózati tőke előállítására irányulnak. E megfontolások alapján a hálózati tőke kevésbé tekinthető tőkének a szó szigorú közgazdaságtani értelmében, mint a kapcsolati tőke.²¹

2. táblázat: A társadalmi tőke típusai

	Társadalmi tőke					
	Kapcsolati tőke			Hálózati tőke		
	Pozicionális tőke	Bizalomtőke	Kötelezettségítő tőke	Hálózatkontroll	Hálózatbizalom	Hálózatmorál
Tipikus erőforrások és hasznok	Információ/társas élet	Kockázatos tranzakciók	Segítség/szolidaritás	Társas kontroll/kollektív figyelem	Általános szíveségkésztség	Értékek, normák, morál érvényessége
Mechanizmusok	Kapcsolatmenedzsment	Megbízhatóság/elkötelezettség	Szívésségek és elvárások	Információáramlás	Hálózati teljesítmény	Attitűdök
Strukturális feltételek	Gyenge kötések	Erős kötések		Sűrűség, zártság, stabilitás, a hálózattól való függőség		

Forrás: Esser (2008: 46)

Összegzés és néhány kritikai észrevétel

Jelen tanulmányban a társadalmitőke-fogalmat ért bírálatokra reflektálva ismerttettem azt a Hartmut Esser német szociológus által kidolgozott tipológiai rendszert, mely a társadalmitőke-terminus pontos explikációja céljából a fogalom különböző jelentésváltozatainak elhatárolására és definiálására vállalkozik. Tanulmányomban Portes (1998, 2000) és Esser (2008) nyomán áttekintettem a társadalmi tőke különböző jelentéstartalmait, majd Esser alapján bemutattam a társadalmi tőke két típusát: a kapcsolati és a hálózati tőkét. E tőkefajták sajátos jellemzőinek és altípusainak ismertetése során kísérletet tettem az Esser által elkezdett munka folytatására, azaz a korábbi társadalmitőke-fogalommal foglalkozó teoretikusok – közülük

21 Angelusz Róbert (2010) továbbá amellett érvel, hogy a mindenki által elérhető és felhasználható közjavakat nem helyes tőkének tekinteni. A tőke jellemzője ugyanis, hogy különböző társadalmi csoportok eltérő mértékben rendelkeznek vele. Ugyanakkor hozzátesszi, hogy létezhetnek parciális közjavak, melyek csak bizonyos társadalmi csoportoknak állnak rendelkezésére, és amelyek e csoport számára tőkeként funkcionálhatnak. Sőt lábjegyzetben mindezt azzal is kiegészíti, hogy bizonyos esetekben egész nemzetek is rendelkezhetnek ilyenfajta társadalmi tőkével.

is Coleman, valamint Portes és Sensenbrenner – által megfogalmazott koncepciók elhelyezésére az Esser által megalkotott konceptuális keretben. A továbbiakban érdemes lenne ugyanakkor Esser gondolatmenetét más elméletalkotók munkájával is összevetni.

Esser tanulmányának újszerűsége abban rejlik, hogy a korábbi teoretikusok által megalkotott társadalmi-tőke-definíciók szintetizálására egy olyan átfogó konceptuális keretet hozott létre, melyben mind az individuális, mint a kollektív megközelítések helyet kaptak. A valós kapcsolathálózatokban azonban eme tőkefajták nem mindig választhatók szét ilyen egyértelműen. Esser ugyan röviden szól arról, hogy a társadalmi tőke elméletileg elkülöníthető két aspektusa, a kapcsolati és hálózati tőke empirikusan kölcsönhatásban állhat egymással, de ezzel kapcsolatos gondolatmenetét bővebben nem fejti ki.

Így némi hiányérzetünk támadhat amiatt, hogy a tanulmány nem foglalkozik a kidolgozott elméleti koncepció és az empirikus kutatás lehetséges kapcsolódási pontjaival, valamint a kapcsolati és hálózati tőke és ezek altípusainak operacionálizálási lehetőségeivel. Pedig a társadalmi tőke empirikus kutatási és elemzési lehetőségeiről már nagyszámú irodalom született,²² egyes fajtáinak mérhetővé tételére is történtek már kísérletek (pl. Glaeser et al. 2000; Van der Gaag 2005; Van der Gaag – Snijders 2005), és a kapcsolati erőforrások témájában hazánkban is nemzetközi szintű empirikus kutatások zajlottak az utóbbi évtizedekben (lásd például Angelusz – Tardos 2001, 2008; vagy Sik 2012). Ahhoz, hogy az Esser által megalkotott elméleti tipológia az empirikus kutatásokhoz is hozzájárulhasson, ezen a ponton lenne szükség munkája továbbgondolására.

ABSTRACT: Reflecting on the critics of the concept of social capital I outline and critically examine the typology constructed by the German sociologist Hartmut Esser, who attempts to distinguish and define the distinct aspects of social capital. After reviewing the different meanings of the concept described in the sociological literature I present the two types of social capital defined by Esser: relational capital and system capital. I also summarize and make some critical remarks on the particular characteristics, underlying mechanisms and structural conditions of the different kinds of relational and system capital: positional capital, trust capital, obligation capital, and system control, system trust, and system morality. Finally I attempt to accommodate the forms of social capital described by Coleman, and Portes and Sensenbrenner to the conceptual framework created by Esser.

22 Egy áttekintő tanulmány az utóbbi évekből Mouw (2006) összefoglalója, továbbá az elemzési nehézségekkel kapcsolatban lásd még például Durlauf (2002) írását.

Irodalom

- Angelusz R. (2010): Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle*, 20(3): 147–166.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 237–256.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (2001): Change and Stability in Social Network Resources: The Case of Hungary under Transformation. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research*. N.Y.: Aldine de Gruyter, 297–323.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (2008): Assessing Social Capital and Attainment Dynamics: Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003. In Lin, N. – Erickson, B. H. (eds.): *Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, 394–420.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: AULA Kiadó, 11–43.
- Burt, R. S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, J. S. (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: AULA Kiadó, 11–43.
- Dasgupta, P. – Serageldin, I. (eds.) (1999): *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Washington: World Bank.
- Durlauf, S. N. (2002): On the Empirics of Social Capital. *The Economic Journal*, 112(483): 459–479.
- Esser, H. (2000): *Soziologie: Spezielle Grundlagen, Band 4: Opportunitäten und Restriktionen*. Frankfurt: Campus.
- Esser, H. (2008): The two Meanings of Social Capital. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb, G. (eds.): *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, 22–49.
- Glaeser, E. L. – Laibson, D. I. – Scheinkman, J. A. – Soutter, C. L. (2000): Measuring Trust. *The Quarterly Journal of Economics*, 115(3): 811–846.
- Granovetter, M. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380.
- Granovetter, M. (1974): *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Granovetter, M. (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1(1): 201–233.

- Hanifan, L. J. (2003 [1920]): Social Capital – Its Development and Use. In Ostrom, E. – Ahn, T. K. (eds.): *Foundation of Social Capital*. Elgar, Cheltenham: 22–35.
- Lin, N. – Ensel, W. – Vaughn, J. C. (1981): Social Resources and Strength of Ties: Structural Factors in Occupational Status Attainment. *American Sociological Review*, 46(4): 393–405.
- Lin, N. (2001a): Building a Network Theory of Social Capital. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (eds.): *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 3–29.
- Lin, N. (2001b): *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (eds.) (2001): *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Loury, G. C. (1977): A Dynamic Theory of Racial Income Difference. In Wallace, P. A. – LeMund, A. (eds.): *Women, Minorities, and Employment Discrimination*. Lexington: Lexington Press.
- Loury, G. C. (1981): Intergenerational Transfers and the Distribution of Earnings. *Econometrica*, 49(4): 843–867.
- Manski, C. F. (2000): Economic Analysis of Social Interactions. *Journal of Economic Perspectives*, 14(3): 115–136.
- Mouw, T. (2006): Estimating the Causal Effect of Social Capital: A Review of Recent Research. *Annual Review of Sociology*, 32(1): 79–102.
- Olson, M. (1987): *A kollektív cselekvés logikája: Közjavak és csoportelmélet*. Budapest: Osiris.
- Orbán A. – Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 3(2): 55–70.
- Portes, A. – Sensenbrenner, J. (1998): Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: AULA Kiadó, 281–317.
- Portes, A. (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24(1): 1–24.
- Portes, A. (2000): The Two Meanings of Social Capital. *Sociological Forum*, 15(1): 1–12.
- Portes, A. (2010): *Economic Sociology: A Systematic Inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6(1): 65–78.
- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Sik E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 16(2): 72–95.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: Eötvös.

- Sobel, J. (2002): Can We Trust Social Capital? *Journal of Economic Literature*, XL: 139–154.
- Van der Gaag, M. P. J. (2005): Measurement of Individual Social Capital. Groningen: Ph.D dissertation.
- Van der Gaag, M. P. J. – Snijders, T. A. B. (2005): The Resource Generator: Social Capital Quantification with Concrete Items. *Social Networks*, 27(1): 1–29.

Világi rítusok, családi rítusok

Szakirodalmi áttekintés¹

Neulinger Ágnes

agnes.neulinger@gmail.com

Beérkezés: 2012. 11. 23.

Átdolgozott változat beérkezése: 2013. 07. 15.

Elfogadás: 2013. 07. 19.

ÖSSZEFOGLALÓ: A rítus a társas viselkedés sajátos formáját jelenti, amelyet elsősorban szimbolikus jelentéstöbblete különböztet meg más közösségi cselekvésektől. A modern társadalom szekularizációjával a rítusok világi környezetben kapnak egyre nagyobb szerepet, megértésükkel a társadalmi működés megértése válik lehetővé. A szekuláris rítusokon belül a család rítusai kiemelt figyelmet érdemelnek, hiszen a család kisközösségének megőrzésében a szimbolikus jelentésekkel átszótt tevékenységek részben a stabilitást biztosítják, részben megkönnyítik a változást, amikor átvezetik a családot életútja állomásai között. A családi rítusokkal foglalkozó elméleti megközelítések alapvetően az Émile Durkheim-féle társadalmi integráció szociológiájából származtathatóak, az empirikus vizsgálatok pedig jellemzően a családi cselekvésekhez kötődően elemzik a rítusokat. A fogalom empirikus operacionalizálása során – vonatkoztatva ezt összességében a világi rítusokra – a gyakorlat ellentmondásos. Jelen tanulmány célja ennek az ellentmondásnak a megértése és feloldása. Ennek érdekében a szakirodalmi áttekintés a rítusok fogalmi keretében értelmezi a világi és családi rítusokat és mutatja be azok elméleti és gyakorlati jelentőségét.

KULCSSZAVAK: rítus, szokás, közösség, család

Bevezetés

A rituális folyamat társadalmi csoportonként eltérő lehet, de az igény a rituális cselekedetekre alapvető. Függetlenül attól, hogy a tradicionális vagy a késő modernitás társadalmáról beszélünk, a rítusok jelen vannak a közösségi életben és sajátos társadalmi funkcióval rendelkeznek. Émile Durkheim nyomán megállapítható, hogy nem létezik olyan társadalom, amely „ne érezné szükségét, hogy szabályos időközönként megerősítse az egységét és a sajátos arculatát biztosító kollektív érzéseket és gondolatokat” (2003 [1912]: 386), vagy ahogy Bocock angol szociológus megfogalmazza, a rituálé nélküli élet „haszonelvű, technokrata és hideg, mentes az emberi érzésektől” (1974: 37). A rituálék során létrejövő közösségi cselekvésekben a csoporttagok nyilváníthatják és közösen megélhetik értékeiket vallási és világi formában

1 Köszönöm Somlai Péternek az értékes megjegyzéseit és támogatását.

egyaránt. A rituális cselekedetek vallási eredetűek, eszerint a tradicionális társadalmakban a rituálék jellemzően kapcsolódtak a természetfelettihez, akár vallási, akár az emberi élet eseményeihez kötődő szertartásról volt szó. Ennek alapján jelen tanulmány vallásinak kezel minden olyan rituális eseményt, amelyben a vallás, a szellemvilág vagy a természetfölötti megjelenik. Ezzel szemben a világi rítusok kifejezést használja a cikk minden olyan esetben, ahol a rituális gyakorlat nélkülözi a transzcendenst, azaz a természetfölötti kapcsolatot.

A világi rítusok elemzésének fontos kérdése, hogy a fogalom miként operacionálizálható, ennek nyomán hogyan alkalmazható a közösségi élet és közösségi integritás vizsgálatára. Hasonlóképpen megválaszolendő az is, hogy a család életében jelenlévő rítusok és a család rítusai milyen elméleti megközelítés mentén érthetők meg. A kérdés jelentőségét az adja, hogy a családi élet természetének és időbeli változásának megismeréséhez a rítusok jó megközelítést adhatnak. Egyrészt a családon belüli egység kialakulása és megerősítése, a családon belüli közösségi élmények megélése, az értékek kifejezése mind megragadhatóak a rítusokon keresztül. Másrészt így többek között a rítusok vizsgálatához kötődő szilárd módszertani háttér, a társtudományok, így az antropológiai és szociálpszichológiai kutatások eredményei a családi rítusok primer vizsgálatának megbízható elméleti keretét jelentik. Jelen cikk célja, hogy bemutassa a világi rítusok jellemzőit, azonosítsa a fogalom operacionálizálásának nehézségeit, és értelmezze, miképpen elemezhetőek a család rítusai.

A vizsgált terület jelentőségét adja, hogy társadalom és benne a család számára a rítusok a mindennapok szerves részét jelentik. Jeffrey C. Alexander (2006: 30) amerikai szociológus megfogalmazásában a rituálé áthatja a társadalmi élet egészét: „A születéstől a házastársi kapcsolatig, a békés külkapcsolatoktól a háborús előkészületekig, a beteggyógyítástól a közös jól-lét megünnepléséig, az életkorhoz kötődő átmenetektől az új hivatalba vagy politikai szerepbe való beavatásig, a vezetői felavatástól az évfordulók megünnepléséig – azaz a társadalmak legkorábbi formáiban is a társas folyamatokat jellemzően rituálisan szimbolikus kommunikáció kísérte.” A tradicionális és a modern, késő modernitás korabeli társadalmak életében azonban a rituálé másképpen jelenik meg. A tradicionális társadalmakban elsősorban a vallási rituálékon és mítoszokon keresztül jelentek meg azok a szimbólumok, amelyek „magukba sűrítették, ami tudható a világról, a világból eredő érzelmeket, és azt, hogy hogyan kell a benne élőknek cselekedniük” (Geertz 2001 [1994]: 8). A mai társadalmakban a rituálé iránti igény egyre inkább szekuláris formában valósul meg, követve a nyilvános kommunikáció formai és tartalmi változásait. A világi rítusok térnyerését Császi Lajos (2002) az értékek nyilvános megmutatkozási módjának megváltozásában látja, miszerint ez a tradicionális társadalmakban a vallási cselekedeteken, ma pedig elsősorban a médián és a populáris kommunikáción keresztül történik.

A rítus fogalmának meghatározásához szükséges az időbeli és a tudományterületek szerinti eltéréseket is figyelembe venni. Alapvető értelmezésében a rítus a valláshoz kö-

tődik, így a korábban már említettek szerint a tradicionális társadalmak vizsgálatakor domináns a vallási keretben történő értelmezés (lásd Durkheim, Turner, Geertz, Levi-Strauss, van Gennep és Malinowski munkáiban). Igaz, egyes esetekben a fogalomhasználat túlnyúlik a valláson, így például Durkheim *A vallási élet elemi formái* című munkájában (2003 [1912]) tágabb értelemben tárgyalja a szertartások jellemzőit, amelyek céljukban, alkalmazott eljárásukban és eredményeik szempontjából is hasonlóak lehetnek mind a szekuláris, mind a szakrális tevékenységek esetében. A hetvenes években a világi rítus fogalma megjelent és elterjedt a modern társadalmak vizsgálatához kötődően, igaz, nem minden kutató fogadta el a rítus fogalmának szekuláris értelmezését.² A szkeptikusok véleményét jól jelzi Jack Goody angol kulturális antropológus (1977: 27) álláspontja, akinek „Rituálé» ellen: Pontatlanul megfogalmazott gondolatok egy pontatlanul meghatározott témára” címen jegyzett előadása hangsúlyozza, hogy a rituálé széles értelmű használata önmagában nem segíti elő a társadalom jobb megértését, ugyanakkor a fogalom elaprózódik és használhatatlan lesz azáltal, hogy több tudományágban is megjelenik. Ennek eredményeképpen – érvel – „kapunk egy olyan kategóriát, amely magában foglal szinte minden cselekvést, amelyek valamilyen módon standardizáltak, és akkor kezdetjük előlről, hogy jelentőségteljes kategóriákba soroljuk ezeket. Ha azonban a kezdeti bizonytalanságot tekintjük, talán jobb a semmiből kiindulva építkezni, mint szétdarabolni valamit”. Véleménye szerint a rutinok követése, a szabályozottság, az ismétlés a társadalmi élet alapja, de ettől még nem lesz egy tevékenység rituális. A rítushoz szükséges valami több, mint amit a világi dimenzió kínálhat, és itt Goody a misztikus világgal való kapcsolat fontosságára gondol. A szellemvilággal való kapcsolat azonban nem minden szerzőnél meghatározó. Moore és Myerhoff (1977) megközelítése szerint nem attól lesz valami rítus, hogy a világi dimenzió túlra irányul vagy ideológia kötődik hozzá, hiszen a rítusok valami láthatatlant tesznek láthatóvá mind a szakrális, mind a szekuláris cselekedetek esetében. Minden esetben a befolyásolás a céljuk: a világi rítusok esetében a világra, a külső környezetre, míg a vallási rituálék esetében egy misztikus világra vonatkozóan. A vallási rituálék egy másik világra kívánnak hatni, míg a világi rítusok erre a világra hatnak. Eszerint a modern világ nem „varázsmentes”, mindössze a csodák értelmezése lett más. Ezzel a vallási-világi ellentmondás a rítusok szimbólumhasználatának vizsgálatkor lényegtelené válik, ugyanis az a közösségi cselekvés, amely szimbolikus, gyakran ritualizálódik, függetlenül annak misztikus jellegétől. Jeffrey C. Alexander (2006: 30–31) szerint a jelenkor rítusainak sajátosságát az adja, hogy a mai társadalom „tele van nyílt konfliktusokkal, ahol a felek nem osztják egymás meggyőződését, sokszor nem fogadják el egymás szándékainak érvényességét, és gyakran nem értenek egyet cselekedeteik leírásában sem”. Eszerint a mai társadalmak ahelyett, hogy meghatározott és kötelező érvényű rituálék köré szerveződnének, lehetővé tették a tárgyalást, az eszközök és célok megvitátását. Mindennek eredményeképpen a „kortárs társadalmat a konfliktusok, a csalódások és a bizalmatlanság éppúgy jellemzik, mint az integritás, az elfogadás és a közösségi szellem”.

2 A világi rítus értelmezésének sokszínűsége megjelenik a Max Gluckman, Victor Turner és Sally F. Moore által szervezett 1974-es konferencia előadásaiban. A konferenciát 1974. augusztus 24. és szeptember 1. között tartották Burg Wartensteinben, Ausztriában.

A rítusokkal foglalkozó kutatások több társadalomtudomány-területen is jellemzőek. A rítusokat vizsgálta Lane (1981) a politikai alrendszeren belüli elemzésében, mások mellett Bossard és Boll (1950), illetve Fiese et al. (2002) a család működésének elemzése során, Rook (1985), Belk és szerzőtársai (1989), illetve Nuttal és Tinson (2011) a fogyasztói viselkedés tanulmányozásakor, Caplow (1982) az ajándékozási szokások vizsgálatában. A hazai kutatók közül Császi Lajos (2002) a kommunikáció alrendszerében, Kissné Viszket Mónika (1999, 2005) a család pszichológiai vizsgálata során, Mitev Ariel és Horváth Dóra (2004, 2005) a magyar fiatalok alkoholfogyasztásának vizsgálatában elemezte a rituálékat. Mindezek szerint a rítusokon keresztül megértés széleskörűen alkalmas arra, hogy egyes társadalmi alrendszerek szerveződését és működését megismerjük általa.

A világi rítus fogalmának értelmezése

A világi rítus fogalmát a valláshoz kötődő rítus fogalma alapján érthetjük meg. Eszerint a következőkben bemutatásra kerülnek a két fogalomhasználatra jellemző hasonlóságok és különbségek, kiemelten kezelve a rítusok formai és szimbolikus jellemzőit, a közösséghez való tartozást, illetve a világi rítusok típusainak bemutatását.

A rituálék formai jellemzőit Moore és Myerhoff (1977: 7–8) alapján a következő hat témakörbe rendezhetjük, tekintettel a vallási és világi rítusokra egyaránt:

- Valamilyen alkalomnak, tartalomnak, formának vagy ezek kombinációinak az ismétlése.
- Olyan aktív részvétel, amely elsősorban nem spontán magatartást jelent, hanem valamilyen szerepnek a betöltését, átélését.
- Olyan magatartás, amely sajátos viselkedés és szimbólumhasználat révén valósul meg, de jelentheti megszokott cselekvések és szimbólumok szokatlan használatát is. A lényeg, hogy a rituális szertartás szokatlan és figyelemfelkeltő, különbözik a mindennapi gyakorlattól. Ahogy Rappaport (1971: 63) megállapítja: „Minél bizarrabb a rituális szertartás, annál könnyebb rituáléként azonosítani”.
- Olyan tevékenység, amely szervezett rendben, előírások szerint zajlik, megszabott kezdéssel és befejezéssel. Ha a szertartásban a spontaneitás helyet kap, a megnyilvánulása akkor is behatárolt, azaz csakis meghatározott helyen és időben történhet meg.
- Olyan kifejező bemutatás vagy előadás, amely figyelmet és koncentrációt igényel. A szertartás bemutatása jellemzően szimbólumok felhasználásával és az érzékek stimulálásával valósul meg. A rituális előadás olyan intenzíven bevonó is lehet, hogy lehetővé válik a flow-élmény átélése is. „A közösség, miközben teljes szívvel részt vesz a rituáléban, megteremti a közös hit légkörét”, érzékelteti a bevonódás mértékét Malinowski (1948: 48).
- A rituáléban megjelenik a közösségi dimenzió, amely a csoport számára jelen-

téssel bíró társadalmi üzenetet rejt magában. Ehhez kötődően Radcliffe-Brown (2004: 138–139 [1952]) megfogalmazásában „a rítusoknak speciális társadalmi funkciója van, amikor és amennyiben hatással vannak azon érzelmek szabályozására, fenntartására és az egyik generációból a másikba történő hagyományozódására, amelyektől a társadalom szerkezete függ”.

A világi rítus definíciói elsősorban nem a szekuláris jelleget hangsúlyozzák, hanem jellemzőbb, hogy egyszerűen elhagyják a vallási jelzõt és jelentést az értelmezés során. Eszerint olyan közösségi események jelennek meg rítusként, amelyekből kimarad a természetfeletti, az Istennel vagy istenekkel való kapcsolat. Myerhoff világi rítusokról írt tanulmányának meghatározása szerint „a rítus olyan cselekvés, amelyet emberek egy csoportja szándékosan végez egy vagy több szimbólum segítségével ismétlődõ, formális, pontos, nagymértékig rögzített módon” (1977: 199). Megközelítésében a rítus nem szent vagy profán, hanem egy képzeletbeli tengelyen vagy az egyikhez, vagy a másikhoz esik közelebb. Bossard és Boll (1950: 19–20) családi rítusokról írt iskolateremtõ munkájukban a rítusokkal szembeni elvárásként a vallási rítusok világában is megszokott elvárásokat fogalmazzák meg, úgymint történjenek meghatározott elõírások szerint, szigorú rendet követve, a helyes gyakorlat érzetét hordozva. A vallási értelmezésekhez képest azonban fontos különbséget jelent, hogy a szimbolikus jelentés értelmezését egyéni, szubjektív szintre helyezik és a rítust kevésbé élesen határolják el a rutin fogalmától. Megközelítésükben a rutin és rituálé fogalmak közötti különbségtétel nem elsõdleges, számukra a családi interakciók vizsgálata a fontos, amelynek számos szintje és állomása lehet, és ami „ma szokás, az holnap rítussá válhat”, így elemzése is jelentõséggel bír. Hasonlóképpen Bocock (1974: 17) a rítusok között említi a munkahelyi rutinokat, számos tevékenységet bevonva a rítusok közé, véleménye szerint anélkül, hogy ezzel szétfeszítené a fogalmat. Hasonló megközelítést képviselnek Moore és Myerhoff (1977), akik szerint a szertartásszerű cselekvések megszokottak a modern, ipari társadalmakban, és számos helyzetben megjelennek, többek között találkozók, bírósági tárgyalások, beiktatások, diplomaosztók és más formális gyûlések formájában.

A szimbólumok oldaláról vizsgálva a kérdést megállapítható, hogy azok alapvetõ szerepet töltenek be a rítusokban mind a vallási, mind a világi rítusgyakorlat esetében. Radcliffe-Brown (2004 [1952]: 126) megfogalmazásában „a rituális cselekedetek abban különböznek a technikai aktusoktól, hogy minden esetben valamilyen expreszszív vagy szimbolikus elemmel is rendelkeznek”. Hasonlóképp kiemelik a rítus szimbolikus jelentõségét többek között Claude Levi-Strauss, Mary Douglas, Bronislaw Malinowski, Victor Turner és Clifford Geertz munkái. Bocock (1974) az ipari társadalom rítusainak szimbólumrendszerét a tradicionális társadalmak vallási rítusainak szimbólumaival összehasonlítva tárgyalja. Eszerint értelmezhetõ a (1) szimbolizmus természete, a (2) résztvevõi közremûködés természete, a (3) rítus következményei. A szimbolizmus természete a rítus vallási vagy világi hatókörét érinti, eszerint vizs-

gálja, hogy az a szentre vagy a szekuláris világra vonatkozik-e, úgymint az ikonok az előbbi vagy a nemzeti lobogó az utóbbi esetében. Megközelítésében értelmezésre szorul a résztvevők közreműködésének természete, amely szerint a vallási rituálék jelentése mélyebb, a vallásinak mindenképpen részévé kell lenni, míg a világi szertartások esetében a kötődés lazább, így elég passzívan követni annak eseményeit, például nézőként részt venni egy szertartáson. A rítusnak az élet más területeire vonatkozó következményeit tekintve a vallási rituálé kapcsán megállapítja, hogy az alapjaiban hatja át az egész életet, ugyanakkor a világi rítusnak jellemzően kis hatása van az élet más területeire. Boccock (1974: 17) fontosnak tartja a rítusok azon jellemzőjét, hogy általuk lehetővé válik a racionálison túli jelentéstartalmak megismerése, hiszen „ahogy a rituális cselekedetek megnyilvánulnak egy társadalmon vagy csoporton belül, az jelzést ad a szociológusok számára a csoportélet minőségéről, arról, ahogy a csoport viszonyul a testhez, a szimbólumokhoz, az érzésekhez, az élet nem racionális területeihez”. Ugyanakkor ezeknek a szimbólumoknak az értelmezése nem egyszerű. Victor Turner (2002 [1969]) törzsi rítusokra vonatkozó megfigyelései szerint a szimbólumok többszörös jelentéssel³ is bírhatnak, illetve Gusfield és Michalowicz (1984) megállapítása szerint kontextusfüggők, azaz egyik közönségnek szimbolikus jelentésűek, míg a másoknak nem. A rituális szimbólumok jelentésének meghatározását támogatja Radcliffe-Brown (2004 [1952]: 129) szerint annak megértése, hogy egy szimbólum milyen más tevékenységekben fordul elő hasonló módon, ezzel feltárva a lehetséges közös jelentésüket. Továbbá érvelése szerint lehetséges a jelentésre következtetni a direkt és indirekt hatások feltárásával, azaz annak megértésével, hogy a szimbolikus magatartás hogyan hat az érintett személyre (pszichológiai hatás), illetve a társadalomra (társadalmi hatás). Turner (2002 [1969]) a szimbólumok többszintű értelmezése kapcsán kiemeli, hogy feltárandóak a résztvevők (laikusok és szakemberek) értelmezései, a jól látható operacionális jelentés, amely egyenlő magával a gyakorlattal, illetve a pozicionális jelentés, ahol a szimbólum más szimbólumokhoz való kapcsolata révén nyeri el értelmét, azaz egy szimbólum jelentése a más szimbólumokhoz való viszonyában teljesedik ki. Ezek a szempontok a világi rítusok megértésében és értelmezésében az antropológiai nézőpont jelentőségét hangsúlyozzák, a résztvevő megfigyelő külső és belső⁴ nézőpontjának figyelembevételét.

A közösséghez való tartozás megerősítésének szempontjáról elmondható, hogy az a világi rítusok fogalmának értelmezésében éppen olyan fontos és hangsúlyos, mint a tradicionális társadalom vallási jellegű rítusaiban. Boccock (1974) szerint a rituálék a modern társadalomban is fontos szocializációs formát képviselnek, hiszen hozzájárulnak ahhoz, hogy a csoport tagjai alkalmazkodjanak a csoport által előírt értékekhez és életmódhoz. Etzioni (2000) a közösséghez való tartozás megélésének fontosságát

3 A többszörös jelentés fontosságát jelzik Marót Károly 20. századi akadémikus hazai antropológiai jellegű megfigyelései is, aki szerint nem létezik az egy rítus-egy cél összefüggés, mert ugyanannak a rítusnak sokféle oka lehet azonos kultúrkörön vagy nemzeteken belül (1940: 149).

4 Azaz „emic és etic” az antropológia szóhasználatára, amelyet Clifford Geertz (1994) az élményközeli és élménytávoli fogalmakkal fejez ki, utalva a közösség részeként megfogalmazott gyakorlati és az objektív nézőként értelmezhető absztrakt szintekre.

értékeli, párhuzamba állítva az individualizmus jelenségével. Érvelése szerint annak érdekében, hogy a társadalmak túléljék az individualista törekvéseket, rendszeresen meg kell újítaniuk saját magukat társas elköteleződésükben közös hitvallásuk és gyakorlataik révén, amelyekben a társadalmon belüli megújító erőt a rituálék biztosítják. Hasonlóképpen Caplow (1982) az ajándékozási rituálé egyik fontos aspektusaként említi annak közösségmegtartó, kapcsolaterősítő erejét.

A modern társadalmak világi rituáléi több típusba sorolhatók. Bocock (1974) az ipari társadalmakra jellemző világi rituális tevékenységek közé a nemzeti rítusokat, az életciklusrítusokat és a művészi rítusokat sorolja. A nemzeti rítusok egy nemzet történetéhez, sorsfordulóihoz kötődnek, az életciklus-rituálék lehetőséget adnak annak megértésére, hogy a modern ipari társadalmak hogyan viszonyulnak vagy nem viszonyulnak az emberi testhez, testiséghez, úgymint a szexualitás és a születés, a betegség és a halál, továbbá a nemi szerepek elsajátításában is fontos szerepet töltenek be. A művészi rítusok esetében hangsúlyozza, hogy elsősorban az előadó-művészet és a sportrendezvények spontánabb és kreatívabb szertartásai biztosítják az előadó és a közönség között létrejövő egyfajta szimbolikus kapcsolatot. Gusfield és Michalowicz (1984) a modern élet szimbólumait és rituáléit az intézményi rend, a közösségi események és a mindennapok kapcsán elemzik. Az intézményi renden belül tárgyalt szimbolikus jelenségek közül jelen tanulmány szempontjából kiemelendő a politikai rituálékról szóló jellemzésük rövid bemutatása. A politikai szertartások és rítusok kapcsán Gusfield és Michalowicz megállapítják, hogy azok célja részben az elit hatalmi csoportokkal szembeni hűség fenntartása, úgymint az angol koronázási szertartás vagy a szovjet hatalmi rítusok esetében. Ehhez hasonlóan Lane (1981)⁵ a szovjet politikai rítusok kapcsán megfogalmazza, hogy a politika a rítusok széles körét is átpolitizálhatja, így átalakíthatja akár az életciklusrítusokat, akár a polgári vagy vallási ünnepek rituáléit is. Gondolhatunk itt a rendszerváltozást megelőzően a hazai gyakorlatban is megjelent új rítusokra, úgymint névadó ünnepség a vallási keresztelő helyett vagy fenyőünnep az ugyancsak vallási tartalmú karácsony helyett. A közösségi események között Gusfield és Michalowicz az életciklus-rituálékat, valamint a sportrendezvények és ünneplések szimbolikus cselekvéseit tárgyalják, míg a mindennapok szimbólumai és rítusai között a fogyasztással, a tömegkommunikációval és populáris kultúrával összefüggő kérdésekkel foglalkoznak. Az életciklusrítusok kapcsán – többek között Gennep (1909), Turner (1969), Meyerhoff (1977) és Gusfield (1984) munkáit idézve – az átmeneti idők egyéni és csoportszintű bizonytalanságát emelik ki, valamint a rítusok erős érzelmi intenzitásának a hozzájárulását többek között az új szerepek kialakításához. Az átmeneti rítusok kapcsán hangsúlyozzák az időtényező fontosságát, amely a szent és profán időket elkülöníti, és amelynek szimbolikája megjelenhet az éjszaka és nappal, a munkanapok és hétvége váltakozásában. Gusfield és Michalowicz a közösségi események között a sportrendezvények és

5 Lane (1981) a világi rítusok példájára olyan szovjet politikai rítusokat vizsgál, amelyek nem alulról szerveződve és önkéntesen jönnek létre, hanem felülről kényszerítve. A rituálé – az általa vizsgált kontextusban – a politikai elit eszköze annak érdekében, hogy megerősítse a politikai status quót.

ünneplések jellemzőit tárgyalják, és megállapítják, hogy közös jellemzőjük a viszonylag kötött menetrend, a mindennapoktól eltérő magatartás és az időbeli korlátosság, amely antistruktúrát hoz létre – Victor Turner (1982) kifejezésével élve. Ugyanis Turner szerint (1982: 44) az antistruktúra az emberi képességek felszabadulását jelenti „azon normatív kényszerek alól, amelyek számos társadalmi státusz betöltésével járnak”. Ezekről a kötöttségektől szabadul meg az ünneplés szereplője, ezzel az ünnepségen és a sportrendezvényen való részvétel egyúttal átmeneti időként és átmeneti rítusként is megjelenik az egyén és a közösség életében. A mindennapi élet szimbolikájához kötődően Gusfield és Michalowicz vizsgálják a fogyasztáshoz és az étkezéshez kötődő jelentéseket, amelyek érvelésük szerint túlmutatnak a funkcionális használaton, mélyebb jelentést hordoznak, és amelyek alapján egyéneket vagy eseményeket kategorizálni lehet.⁶ A mindennapi élet rituáléi között említik a tömegkommunikációt és a populáris kultúrát, ahol kiemelik az ismert emberek szimbolikus vezetői és identitást teremtő szerepét.

Összegzésképpen a világi rítus fogalmáról megállapítható, hogy az alapvetően a valósi rítus fogalmából indul ki, de annak jelentését több ponton fellazítja és átértelmezi. A modern, késő modernitás korabeli társadalmak jellemzőit tekintve, benne az individualizmust és a demokratikus nevelési elveket, elfogadhatónak tűnik egy olyan lazább fogalomhasználat, amely a résztvevők egyéni értelmezésére helyezi a hangsúlyt, és amely szerint a rendszeresen végzett és valamilyen többletjelentést, szimbolikus jelentést tartalmaz magukban hordozó tevékenységek rítusként értelmezhetőek és elemezhetőek. Tekintettel arra, hogy a mai társadalmat is áthatják a szimbolikus, rituális és rituáliszerű cselekvések, Jeffrey C. Alexander (2006: 31) gondolatával egyetértve lehetséges a csoporton belüli integritást a rítusokon és szimbolikus kommunikáción keresztül magyarázni azzal együtt, hogy létezik „hitelenség, el nem fogadás és kritika”. Az egyéni értelmezések kapcsán azonban felmerül az értelmezés és kategorizálás problémája, amelynek a feloldását az antropológiai megközelítések használata, így a résztvevő megfigyelés és általában a kvalitatív kutatási módszertan jelentheti. Az értelmezés fontosságát jelzi a lazább fogalomhasználattal szembeni kritika, azaz összemósódhatnak a rendszeres, szabályszerű, de inkább rutin jellegű cselekvések és az ettől eltérő fogalmi szintet képviselő rítusok, ami szélelyeztetheti a megalapozott elméleti bázist a primer megfigyelések interpretációjához.

Rítusok a családban

A világi rítusok a család szintjén, azaz a család életében is értelmezhetőek. Jellemző, hogy a család fogalma folyamatosan változik, a „családi élet normái és valósága” közötti ellentét (Somlai 1986: 90) és a társadalmi-gazdasági változások állandóan újrafogalmazzák azt,

⁶ Megjegyezhető, hogy az étkezés társadalmilag fontos és kulturálisan meghatározott tevékenység, amely mind a tradicionális, mind a modern és késő modern társadalmak működésében fontos szerepet tölt be, így a rituális tevékenységek vizsgálatában kiemelt szerepet játszik, lásd többek között Durkheim (2003 [1912]), Radcliffe Brown (2004 [1952]), Levi-Strauss (1955), Bocock (1974) és Rook (1985) munkáit.

hogy mit értünk család alatt. A családi rítusok megértése a családfogalom értelmezését vagy újraértelmezését is lehetővé teheti a szertartásszerű kapcsolatok jellemzőinek, hatáskörének és szereplőinek megismerése révén. Emellett, amennyiben a család életén keresztül megértjük a rituális tevékenységek jelentőségét, szimbolikáját és közösségformáló, illetve közösségmegtartó erejét, segítségével az egész társadalomról is tanulhatunk.

A társadalom, így a család életében is a rítusok jelentőségét mind az állandóság, mind a változások idején a folytonosság biztosítása, az identitás megteremtése és fenntartása jelenti. A család életében a rítusok szerepének felértékelődését a családi kapcsolatok jellegének változása, így az anyagi érdekeltséggel szemben a kapcsolatok fenntartásának önkéntessége adja, amely megnöveli az igényt azok ritualizálódása felé. Ezt erősíti meg Caplow (1982) kutatása a karácsonyi ajándékozás rituáléjáról a nyolcvanas évek amerikai társadalmában. Eredményei szerint az ajándékozás rituáléja jellemzően a lényeges, de nem stabil vagy nem magától értetődő kapcsolatok esetében fontos, azok fenntartásának és megerősítésének érdekében. Ugyanakkor a rituális tevékenységek nemcsak létrehoz-
nak és megtartanak, hanem Victor Turner szerint fel is oldanak. Tradicionális társadal-
makban végzett megfigyelései alapján Turner (2002 [1969]: 29) megállapítja, hogy „az
ellentétes normák által előidézett válságot szimbolikusan sokrétű és jelentésekben bő-
velkedő rítusokkal oldják fel”, amelyek a modern családi élet válságai és értékütközései
kapcsán is jelentőséggel bírhatnak. Ehhez kötődően értelmezhető Whiteside (1989: 35)
újracházasodott családok rituáléira fókuszáló kutatása, amely megállapítja, hogy a közös
gyermek életének átmeneti rítusai lehetőséget adnak a szétvált/újracházasodott család-
tagoknak, hogy találkozzanak, még azoknak is, akik ezt a helyzetet egyébként érzelmeik,
sérelmeik vagy lelki fájdalmuk miatt elkerülnék. Egyúttal a családtagok a saját maguk
átmeneti rítusát is megélhetik, amelynek során újra kell definiálniuk szerepüket a válás/
újracházasodás által létrejött családon belül. Új szerepüket a nyilvános esemény jellegénél
fogva a környezetük felé is kommunikálják, illetve az eseményen való részvételük alapján
a rokoni közösség is befogadja őket új szerepük szerint. Ezzel a családi rítusok a válságba
került család egységének megőrzését is támogatják.

A családi rítusok empirikus vizsgálata

A családi rítusok empirikus vizsgálatának jellemzőit elsődlegesen az elvégzett kutatá-
sok tudományterületének sajátosságai határozzák meg. Eszerint a szociológiai kutatások
a közösséget és a közösségi szimbólumokat, a pszichológiai vizsgálatok a személyiségfej-
lődést és az emberi kapcsolatok minőségét, valamint alakulását, a marketing területéhez
kötődő elemzések a termékekhez, márkákhoz és általában a fogyasztáshoz való viszony
megértését érintik. Az 1. táblázat néhány példát mutat be a közelmúltban publikált családi
rítuskutatásokról, érintve azok tudományterületét és célját is. A táblázatból látható, hogy
a kötődés kérdése, az ünnepek és az átmeneti rítusok tanulmányozása visszatérően meg-
jelenik a kutatásokban. A kötődés vizsgálatának fontossága jól érthető, hiszen a rituálé
alapjellemezőjéhez kötődik. Az ünnep és az átmeneti rítusok pedig a legmegragadhatóbb
eseményeit jelentik a családon belüli rituáléknak, hiszen ezek a családok egyéni gyakor-

latán túl általános jellemzőkkel is bírnak, így többek között ünneplésük ideje kötött és a résztvevők szerepei jól meghatározhatóak.

1. táblázat: Családi rítus vizsgálatok különböző tudományágakban

Tudományterület	Szerző(k)	Ország	Idő	Kutatás célja
Szociológia	Theodore Caplow	USA	1982	A karácsonyi ajándékozás rituáléja a családban.
	Amitai Etzioni	Irán, USA	2002	Az ünnepek és rituális szertartások változásai.
	Ria Smit	Dél-Afrika	2011	A családi rituálék megítélése fiatal felnőttek körében, szimbolikák megértése, rituálék szerepe a családi emlékek fenntartásában.
Pszichológia/ pszichiátria	Mary F. Whiteside	USA	1989	Az újracházasodott családokban a rokoni kapcsolatok megtartása a családi rituálék segítségével.
	Laurel J. Kiser és tsai	USA	2005	Kapcsolat a családi rituálék és a gyermekek jól-léte között.
	Kissné Vizket Mónika	Magyarország	2005	Családi rítusok és megküzdési erőforrások, copingfolyamatok összefüggéseinek vizsgálata.
	Mary Spagnola és Barbara H. Fiese	USA	2007	A családi rutinok és rítusok megkülönböztetése, a családi rítusokba történő érzelmi befektetés és a családi kapcsolatokkal való elégedettség közötti összefüggés megértése.
	Carla Crespo és tsai	Portugália	2008	A családi rituálék fontossága és a családi élet minősége közötti kapcsolat. A családi rituálé, mint mediátor.
Antropológia	Kate Fox	Anglia	2004	Az angolok szokásai és rituáléi, benne átmeneti rítusok, ünnepek, érintve a család szerepét.
	Bradd Shore	USA	2009	Hogyan alakul ki a családtagokban a család közös identitása a családi emlékek alapján?
Marketing/ fogyasztói magatartás	Dennis W. Rook	USA	1985	A fogyasztói viselkedés rituális dimenziói, a testápolás, konkrétan a hajápolási rituálé vizsgálata.
	Belk, Russel és tsai	USA	1989	A szent és a profán a fogyasztásban, benne az átmeneti rítus és a család szerepe.
	Caroline Tynan és Sally McKechnie	Anglia	2009	Karácsonyi fogyasztás, a karácsony családi megünneplése.

Amennyiben a családi rítusokat jelentésük szintje és gyakoriságuk szerint tipizáljuk, akkor Wolin és Bennett (2004) alapján a személyközi rítusok három csoportba sorolhatóak. Egyrészt megkülönböztethetők azok az ünnepek, amelyek ritkán, évente néhány alkalommal kerülnek megrendezésre, benne a kulturális, nemzeti és

vallási ünnepek. Ezeknek az eseményeknek a jellemzője, hogy mindenki ugyanakkor és ugyanúgy ünnepel. Másrészt vannak a hagyományok, amelyekre gyakrabban kerül sor, mint az ünnepekre. Ebbe a kategóriába tartoznak a születésnapok, évfordulók, nyaralások, amelyek részben mindenkire jellemző közös jegyeket, részben egyéni, egyedi jellemzőket is hordoznak. Harmadrészt beszélhetünk olyan minták szerinti interakciókról, amelyek napi, heti rendszerességgel zajlanak, mint a közös étkezések vagy a rendszeres hétvégi programok. A szerzőpáros a minták szerinti interakciókat elhatárolja a rutink fogalmától, miszerint ezeket a tevékenységet a résztvevők fontosnak és jelentőségteljesnek ítélik meg, amely nem jellemző a rutinszerű magatartásra. Időben a harmadik kategória tevékenységei alakulnak ki legelőször a közösségben, így azon párok életében is, akik rövidebb ideje vannak együtt, a minták szerinti interakciók nagyobb valószínűséggel vannak jelen, mint a hagyományok vagy ünnepek. Ugyanakkor ezek az interakciók sokszor csak az adott pár számára hordoznak jelentést, így mások számára nem vagy nehezen értelmezhetőek.

A családi rituálék vizsgálata jellemzően a családtagok közös tevékenységeinek bázisán történik. Pearson és szerzőtársai (2010) öt témakörben elemezték tartósan együtt élő párok és házaspárok családi rituáléit, így a közösen eltöltött idő rituáléit, a mindennapi beszélgetés rituáléit (a pár közös nyelvéhez, szóhasználatához kötődően), a különleges rituálékat és egyedi szokásokat, a mindennapi feladatokat és az intim rituálékat. Campbell és szerzőtársainak (2011) kutatása a házasságon kívüli párkapcsolatban élő diák és nem diák megkérdezettek körében tizenhat rítust azonosított. Ezek között a legjelentősebbek a közös örömhöz kötődő szabadidős elfoglaltságok rítusainak megélése, a gyengédség kifejezése és a kommunikációs rítusok voltak. A korábbi kutatásokhoz képest, amelyek csak házaspárookra vonatkoztak, négy új rítust azonosítottak, így az ajándékozást, a családi elfoglaltságokhoz kapcsolódó rituálékat, a jövő tervezésének rituáléját és egymás támogatásának rituáléját.

A családok rituális tevékenységeire vonatkozó korábbi kutatások alapján a következő legfőbb megállapítások tehetők:

1. A családi rítusok erősítik az egyéni elköteleződést a csoport irányában.

Campbell és Ponzetti (2007) eredményei szerint együtt élő párok esetében a rítusok megerősítik a kapcsolatot, ahol a rítusok minősége magának a kapcsolatnak a minőségét is jelzi. Ugyanezt állapítja meg Kiser és szerzőtársai (2005) tanulmánya, amely szerint a jól működő családok számára fontosabbak a családi rituálék.

2. A családi élet minősége magasabb, ha vannak családi rítusok, de a családi rituálék idő- és energiabefektetést igényelnek a családtagok részéről.

Pearson és szerzőtársai (2010) vizsgálata szerint a közösen eltöltött időhöz, a mindennapi beszélgetéshez és az egyedi szokásokhoz kötődő rítusok megnövelik a kapcsolat minőségével való elégedettséget. Kissné (2005) hazai kutatása a megélt feszültségek kapcsán megállapítja, hogy azok a családok, ahol több és érzelmileg intenzívebb rítus a jellemző, ott egyúttal alacsonyabb stressz-szintről számolnak be a családtagok. Crespo és szerzőtársai (2008) következtetései szerint azok a házaspárok, akik több

időt és energiát fektettek a családi rituálékba, jobb és közelebbi párkapcsolattal jellemezhetőek. Érdekes ugyanakkor, hogy az összefüggés a férfiak és nők esetében eltérően írható le, miszerint azok a férfiak voltak boldogabbak, akiknek a felesége többet tett a családi rituálékért, míg azok a feleségek kevésbé voltak boldogok, akiknek a férjük tett többet. Az eredmény felveti a nők kapuőr szerepének, kontrolljának a kérdését,⁷ amely ugyanígy akadályozza a férfiak otthoni munkavégzését mind a nemzetközi, mind a hazai vizsgálatok szerint (Voltz 2007; Spéder 2011).

3. *A családi rítusok a tagok számára jelentősek, megteremtik a csoport identitását és egyúttal az egyéni identitást is befolyásolják.*

Smit (2011) rituális családi étkezésekre fókuszáló vizsgálata szerint a rituálé megerősíti a csoport és az egyén identitását, miközben megerősíti az érzelmi köteléket és kifejezi a társas támogatást. Pearson és szerzőtársai (2010) szerint a tartósan együtt élők és a házaspárok a rítusokat elsősorban saját maguk meghatározására használják, valamint hogy közelebb kerüljenek egymáshoz. Rook (1985) hasonló megállapítást tett a rituális hajápolás kapcsán, amely egyéni és társasági célokat egyaránt szolgál, és rituáléja egyaránt tartalmaz negatív, vegyes és pozitív érzelmeket.

4. *A családi rítusok a családi kapcsolattartás lehetőségét biztosítják.*

A Campbell és szerzőtársai (2011) által vizsgált rítusok közül az együtt élő párok számára a közös örömhöz, a közös szabadidő-eltöltéshez kötődő rítusok voltak a legfontosabbak, továbbá Smit (2011) kutatása ugyancsak kiemelte a rítusoknak a családi kapcsolattartásban betöltött jelentőségét.

5. *A korábban nagyobb közösségekben, így nemzeti szinten megélt ünnepek egyre jellemzőbben családi rituálékká válnak.*

Ahogy Caplow (1982) az ajándékozási rituálék kapcsán megállapítja, a karácsony megünneplése és a hozzá kötődő rituálék a közösségi ünnep helyett egyre inkább családi eseményként zajlanak.

A családi rítusok empirikus vizsgálatának nehézségei, problémái

A családi rítusok vizsgálatának egyik legfontosabb kérdése a rítus fogalmának operacionálizálása, a rutin és rítus terminológiák elhatárolása. Fiese és szerzőtársai a családi rutinokat és rituálékat három dimenzió mentén különböztetik meg (2002: 382), úgymint (1) a kommunikáció jelentése, amely lehet funkcionális vagy szimbolikus, (2) az elkötelezettség mértéke, amely lehet felületes vagy mély, és (3) a folytonosság, amely lehet egyszerű ismétlés vagy generációkon átívelő szokás. Eszerint a rutinok mindig célhoz kötődnek, csak az elvégzésükig érdekesek, illetve rendszeresen ismétlődnek és közvetlenül megfigyelhetők mások által. A rituálék ezzel szemben szimbolikus jelentéssel bírnak, tartósak és érzelmekkel átszöttek, miközben jelenésüket igazán csak a tagok értik. Ahogy Spagnola és Fiese (2007: 285) megfogalmazzák, „ha egy

⁷ A nők kapuőr szerepe arra utal, hogy a nő, mint az otthoni feladatok elsődleges felelőse és vezetője, ragaszkodik ehhez a pozíciójához, és rajta múlik, milyen feladatokat enged át családtagjainak (lásd Voltz [2007]; Allen és Hawkins [1999] munkáját).

rutin megtörik, akkor az zúrt okoz, ha egy rituálé törik meg, akkor az a család összetartozását veszélyezteti”. Bossard és Boll (1950) tanulmánya⁸ szerint a család életében vannak olyan tevékenységek, amelyek túlmutatnak a szokáson, ezeket a tevékenységeket nevezik rituáléknak. Rituálé alatt a rendszeresen ismételt, meghatározott minta szerint előírt formális társas viselkedést értik, amely megnevezett eseményekhez, alkalmakhoz vagy szituációkhoz kapcsolódik. Bossard és Boll a rituálé három jellemzőjét jelölik meg, amelyek a rituálét a szokástól megkülönböztetik: az előírászerűséget, a merevséget és a jóság érzését. Jellemző még a fogalomhasználatukra, hogy a rutin és a rítus elválasztását rugalmasan kezelik, a lényegyet az egyes tevékenységek egyéni értelmezésében látják. Fogalomhasználatuk magyarázatára négy esetet említenek illusztrációként, amerikai családok körében végzett empirikus kutatásuk alapján: a karácsony esti rituálét, a csütörtöki hajmosások szertartását, a szombat esti közös étkezéseket és a szombat délutáni családi ajándékozást. Saját példáik kapcsán maguk is megemlítik, hogy azok nem azonos szintű közösségi tevékenységeket fejeznek ki, hiszen amíg a karácsonyi szertartás kétségtelenül rituálénak minősíthető annak hagyományörző jellege, szigorú menete és közösségi jellege miatt, addig a közös és rendszeres hajmosások inkább a szokás és rutin világába tartoznak. Ezzel együtt azok észlelt fontossága miatt a rituálék részeként elemzik utóbbiakat is.

A családi rítust vizsgáló primer kutatások a rituálé fogalmának operacionálizálása során törekednek valamilyen elméleti kerethez történő igazodásra, így jellemzően a tradicionális társadalmakban végzett rítuskutatások tudásának az alkalmazására, miközben ezek a vizsgálatok a család mindennapi és kevésbé kötött tevékenységeire is fókuszálni kívánnak. Fiese és társai (2002) ugyan szétválasztják a rítus és rutin fogalmát, de maguk is utalnak arra, hogy a család mindennapjaiban ezek egymáshoz kapcsolódó jelenségek, és egy-egy tevékenység mind a rutin, mind a rituálé jellemzőit magán viselheti. Más kutatások nem foglalkoznak ezzel a különbségtétellel, hanem összemosják a fogalmakat annak érdekében, hogy a család teljes működést megértsék, úgymint Kiser és társai (2005) vizsgálata. Ezzel azonban a megismerés bizonytalanná válhat, hiszen kvantitatív kutatás esetében, amely az egyik jellemző adatfelvételi mód a családi rítusok vizsgálatánál, nehezen követhető és ellenőrizhető, hogy a megkérdezettek rítusról vagy rutinról beszélnek, és csak egy nagyon tág, mind a két fogalmat magába ölelő elméleti keretben lesz értelmezhető a magatartás. Malinowski (1948: 12) is megemlíti a rítus és rutin megkülönböztethetőségének problémáját, miszerint a rituálé és a praktikus okokból végzett tevékenység gyakran keveredik, de véleménye szerint ezeket el lehet határolni egymástól. A megkülönböztetésre – állapítja meg – maguk a rítust végzők is képesek és a tudományos megfigyelő is képes rá, legalábbis az antropológiai kutatások eszköztárának segítségével. A szertartásoknak ugyanis saját nevük van, helyük és

8 Bossard és Boll amerikai szociológusok könyve *Rituálék a családi életben* címmel 1950-ben jelent meg és a családi rituálék vizsgálatának fontos mérföldkövét képviseli. Könyvük interjúkon, önéletrajzi írásokon, családi emlékeken és esettanulmányokon alapul.

idejük, amikor végzik őket, és egyértelműen kitűnnek a megszokott tevékenységek közül.

A kortárs családi rítuskutatások kihívását az is jelenti, hogy a rítusfogalom elvárásainak a mai családi élet számos ponton nem felel meg. Amennyiben a rítusokhoz kapcsolódó kötött szerkezetéről és rendről, az egyértelmű jószág érzetéről és a rítus követésének kényszerítő erejéről beszélünk, felmerülhet, hogy ez mennyiben lehet érvényes a mai családon belül. A szülők tekintélyelvűségének eltűnésével, a nevelési elvek demokratizálódásával ezek a tekintélyhez kötődő közös tevékenységek ugyanis egyre kevésbé ragadhatóak meg (Somlai 2011). Ennek ellenére mégis léteznek olyan események, amelyek egyértelműen ritualizáltak, mint a nagy egyéni életeseemények. Az ezekhez kapcsolódó átmeneti rítusok társadalmi intézményekhez kötődnek és részben jogi szabályozás alá esnek. Ennek megfelelően ezeknek az eseményeknek a gyakorlata széles körben elfogadott, és nem csak a család szintjén zajlik, úgymint a ballagás, a házasságkötés, a gyermekszületés, a keresztelő és a temetés. Ezeknek az átmeneti rítusoknak a jelentőségét a kiterjedtebb család integrációja szempontjából a saját hazai empirikus kutatásaim is megerősítik. Sőt minden kulturális különbség mellett az indiai szociológus Kala Shreen (2010) kutatása is hasonló megállapításra jutott az átmeneti rítusok fontossága kapcsán. A nagarathar közösség átmeneti rítusainak vizsgálata során egyik alanya, egy nagarathari asszony arról számolt be egy a lánya számára bemutatott hagyományos rítus kapcsán, hogy abban több családtagot is bevont annak érdekében, hogy közelebb hozza őket a lányához. Ahogy megfogalmazta: „Mivel mindannyian olyan távol élünk egymástól, csak ilyen alkalmakkor tudunk egymáshoz közel kerülni” (2010: 85). Ez a gondolat számos hazai család megkérdezése során is elhangzott. Mindemellett az átmeneti rítusok esetében azok generációs meghatározottsága is fontos. Musgrove és Middleton (1981) angliai kutatása megállapítja, hogy a családi élet fontos rítusai a társadalom változásával együtt maguk is változnak. Eredményeik szerint vannak olyan rítusok, amelyek átalakulnak és más jelentéssel élnek tovább, míg mások jelentősége állandó. Megállapították, hogy a vizsgálatukba bevont húsz- és harmincéves fiatalokkal szemben a hetvenes éveikben járó megkérdezettek számára a felnőtté válás és a függetlenség már nem a házassággal kezdődött, hanem a jelzalogkölcson felvételével. Eszerint a felnőtté válás ideje fontos és jól meghatározható, de megnyilvánulása a generációk között eltér. Ezzel együtt más átmeneti rítusok esetében azok stabilitását igazolták, így a gyermekszületés sorsfordító és életváltató hatása minden vizsgált korosztály esetében megmaradt.

További kérdést vet fel az empirikus kutatások során alkalmazott kutatási módszertan. A családi rítusok jellemzői és azok zárt környezete miatt mind a megkérdezés, mind a megfigyelés csak részben alkalmazható. A megkérdezés nehézsége a fogalomhasználat tisztázatlanságához kötődik, amely a megértést és a megbízható értelmezést megnehezíti kérdőíves megkérdezések esetében. Egy kérdőív keretein belül várhatóan a kutatási alanyok nem tudják megbízhatóan elmondani, hogy milyen rítusok vannak jelen az életükben, hiszen mindenki szubjektív határokat rendel a rutin és rítus közé, és így esetleges, hogy ezek a határok hol húzódnak meg. Másrészt megfigyeléssel sem tudhatunk meg mindent a családok életéről, hiszen a családok életébe,

mindennapjaiba egy-egy kiemelt alkalom kivételével nehéz beépülni. Megoldás lehet az önreflexív énkutatás, azaz a kutató saját történetének és élményeinek megosztása valamint elemzése, amely esettanulmány jelleggel használható. Ezt a megközelítést a jelenlegi kutatási gyakorlat ritkán használja a családi rítusok vizsgálatában. Az önreflexív megismerésre mutat példát Kate Fox (2004) angolokról írt könyve, amelyben a szerző részben a személyes élményeire is épít, és amelyben a családi szokások és rituálék is megjelennek. Továbbá a családi rítusok megértésére sikeresen használható a több alkalommal lefolytatott interjúzás és megfigyelés kombinálása, amelyet a korábbi empirikus kutatások ennek idő- és költségigényessége miatt ritkán használtak. Kivételt jelent Bradd Shore (2009) kutatása, amely a családi identitás kialakulásában a családi emlékek szerepét vizsgálta amerikai kisvárosban élő családok körében. A kutatásban két éven keresztül készítettek interjúkat családtagok körében kéthetenkénti gyakorisággal, amit a családi eseményeken való részvétellel egészítettek ki.

Összességében a rítusok természetének és az empirikus kutatási gyakorlatnak a figyelembevételével megállapítható, hogy a több módszerrel végzett megközelítések lehetnek a legalkalmasabbak a rítusok bonyolult és szimbolikus természetének a megismerésére, ahol érdemes a kvalitatív és kvantitatív megkérdezést kombinálni vagy a kvalitatív eszköztáron belül is több módszert alkalmazni.

Zárszó

Bossard és Boll (1950) a családi rítusok alakulása, változása mögött néhány nagyobb trendet nevezett meg, így a vallásos helyett a világias családok túlsúlyát, a nagy csoport helyett a kis csoport fontosságát, a stabilitás helyett a mobilitást, a szülőközpontú család helyett a gyermekközpontú családokat, a közösségi család ideológiája helyett a demokratikus ideológia jelenlétét, az egységes helyett az egyéniségekre épülő családokat, valamint a szomszédokkal támogatott család helyett a városi környezetben elszigetelt családok jelenségét. A múlt század ötvenes éveiben tett megállapításaik a mai napig érvényesek, illetve kiegészíthetők az elhúzódo gyermekkor miatt tovább otthon lakó vagy hazaköltöző fiatalokkal, a késői gyermekvállalással, a gyermekek számának csökkenésével, a válások számának növekedésével és a házasságok számának csökkenésével, a vegyes (*patchwork*) és multikulturális családok fontosságával, amelyek tovább árnyalják a családi rítusok alakulását és egyúttal a társadalom működését is. Whiteside (1989) az újraraházasodással létrejött családok új rítusainak, illetve a korábban követett rítusok változásainak kapcsán megjegyzi, hogy minél jobban működik az újonnan létrejött család, annál jellemzőbb rá a családi élet ritualizálódása. Ugyanígy, minél diszfunkcionálisabb a család, annál nehezebben alakítanak ki és tartanak meg családi rituálékat. A rituálék hiánya kiegyensúlyozatlan családi kapcsolatokat jelez, ami befolyásolja a gyermekek családon belüli életminőségét. Kutatása szerint, ha az elvált szülők nem tudják rendezni viszonyukat és a korábbi partnerek nem tartják egymással a kapcsolatot, az a gyermeket

távolítja el a nem együtt lakó szülő egész családjától, és a kapcsolat formálissá válik a konfliktusok elkerülése miatt. Ebben a környezetben a gyerekek az új („mostoha”) szülőt általában nem kedvelik, és összességében ezek a gyermekek a legkevésbé elégedettek az életük minőségével. Mindez felhívja a figyelmet a családi rítusok jelentőségére és megismerésük fontosságára a családi élet minőségének megértésében.

Összességében a családi rítusok témájában végzett empirikus kutatások alapján megállapítható, hogy a családi élet jellemzői, a család működése megérthető a rituálék segítségével. Ugyanakkor a rítusfogalom operacionalizálásának vannak nehézségei mind általában a világi rítusok, mind a családi rítusok esetében. A családi rituálék empirikus megértéséhez megoldást jelenthet a rítusfogalom kereteinek fellazítása, ahol a kutatás általánoságban a család által jelentősnek tartott tevékenységekre koncentrálnak. Másrészt lehetőség a társadalom ritualizált tevékenységeinek családi környezetben történő tanulmányozása, amellyel így elsősorban nem a család rítusaira figyelünk, hanem a család kis közösségében érthetünk meg a közösség működésével, a közösségi értékekkel és azok kifejeződésével kapcsolatos jelenségeket. Mindkét esetben vannak még feltáratlan területek a társadalmi értékváltozások, valamint a család összetételének és a családi folyamatok átalakulásának okán, amelyek a világi rítusok kutatásában rejlő lehetőségeket hangsúlyozzák.

ABSTRACT: Rituals are filled with symbolic meaning, which make rites unique compared to other more common social behavior. Modern societies and their rituals have become more and more secular, and the understanding of secular rites can offer deeper insights into collective life. Traditional rhetoric on family rites discusses the organization of connectivity in the family along with the dynamics of this collective unit. Furthermore, family ties are maintained in ritual interactions and as a result, these rites support stability within the family and facilitate lifecycle changes. Theories of family rituals are predominantly derived from Emile Durkheim's sociology of social order, while the empirical studies in this field attempts to analyse family rituals based on family behavior. As a result of this, the operationalization of the term of family ritual is often contradictory. In order to solve this conflict, this study aims to introduce and analyse theoretical and empirical considerations of secular- and family rites.

Irodalom

- Alexander, J. C. (2006): Cultural Pragmatics: Social Performance Between Ritual and Strategy. In Alexander, J. C. – Giesen, B. – Mast, J. L. (eds.): *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press, 29-90.
- Belk, R. W. – Wallendorf, M. – Sherry, Jr. J. F. (1989): The Sacred and the Profane in Consumer Behavior: Theodicy on the Odyssey. *Journal of Consumer Research*, 16(1): 1–38.
- Bocock, R. (1974): *Ritual in Industrial Society. A Sociological Analysis of Ritualism in Modern England*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Bossard, J. H. S. – Boll, E. S. (1950): *Ritual in Family Living*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Campbell, K. – Silva, L. C. – Wright, D. W. (2011): Rituals in Unmarried Couple

- Relationships: An Exploratory Study. *Family & Consumer Sciences Research Journal*, 40(1): 45–57. DOI: 10.1111/j.1552-3934.2011.02087.x
- Campbell, K. – Ponzetti, Jr., J. J. (2007): The Moderating Effects of Rituals on Commitment in Premarital Involvements. *Sexual and Relationship Therapy*, 22(7): 415–428.
- Caplow, T. (1982): Christmas Gifts and Kin Networks. *American Sociological Review*, 47(6): 383–397.
- Crespo, C. – Davide, I. N. – Costa, M. E. – Fletcher, G. (2008): Family Rituals in Married Couples: Links with Attachment, Relationship Quality, and Closeness. *Personal Relationships*, 15(2): 191–203.
- Császi L. (2002): *A média ritusai*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Durkheim, E. (2003 [1912]): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Etzioni, A. (2000): Toward a Theory of Public Ritual. *Sociological Theory*, 18(1): 44–59.
- Fiese, B. H. – Tomcho, T. J. – Douglas, M. – Josephs, K. – Poltrock, S. – Baker, T. (2002): A Review of 50 Years of Research on Naturally Occurring Family Routines and Rituals: Cause for Celebration? *Journal of Family Psychology*, 16(4): 381–390. DOI: 10.1037/0893-3200.16.4.381
- Fox, K. (2004): *Watching the English, The Hidden Rules of English Behavior*. London: Hodder and Stoughton.
- Geertz, C. (2001 [1994]): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gennep, A. van (2004 [1960]): *The Rites of Passage*. London: Routledge.
- Gillis, J. R. (2002): Our Imagined Families: The Myths and Rituals We Live By. *The Emory Center for Myth and Ritual in American Life*, Working Paper No. 7.
- Goody, J. (1977): Against „Ritual”: Loosely Structured Thoughts on a Loosely Defined Topic. In Moore, S. F. – Myerhoff, B. G. (eds.): *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum & Comp, 25–35.
- Gusfield, J. R. – Michalowicz, J. (1984): Secular Symbolism: Studies of Ritual, Ceremony, and the Symbolic Order in Modern Life. *Annual Review of Sociology*, 10(1): 417–435, letöltve 2012-07-22, URL: www.jstor.org/stable/2083183
- Kiser, L. J. – Bennett, L. – Heston, J. – Paavola, M. (2005): Family Ritual and Routine: Comparison of Clinical and Non-Clinical Families. *Journal of Child and Family Studies*, 14(3): 357–372, DOI: 10.1007/s10826-005-6848-0
- Kissné Viszket M. (1999): A családi rituálék elméleti kérdései és néhány gyakorlati megfontolása. *Alkalmazott Pszichológia*, 1(2): 41–59.
- Kissné Viszket M. (2005): Családi rituálék mint protektív faktorok. *Alkalmazott Pszichológia*, 7(1): 74–89.
- Lane, C. (1981): *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – the Soviet Case*. Bath: The Pitman Press.
- Lévi-Strauss, C. (1955): The Structural Study of Myth. *The Journal of American Folklore*, 68(270): 428–444, Myth: A Symposium.

- Malinowski, B. (1972): *Baloma*. Budapest: Gondolat.
- Mitev A. Z. – Horváth D. (2004): Rítusok hálójában – A magyar fiatalok alkoholfogyasztásának kulturális és kommunikációs meghatározottsága. *Marketing és Menedzsment*, 38(6): 141–148.
- Mitev A. Z. – Horváth D. (2005): Mítoszok sodrásában: Alkoholreklámokhoz kapcsolódó fogyasztói narratívumok elemzése Frye kategóriái alapján. *Marketing és Menedzsment*, 39(6): 20–32.
- Moore, S. F. – Myerhoff, B. G. (1977): Introduction: *Secular Ritual: Forms and Meanings*. In Moore, S. F. – Myerhoff, B. G. (eds.): *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum & Comp, 3–24.
- Musgrove, F. – Middleton, R. (1981): Rites of Passage and the Meaning of Age in Three Contrasted Social Groups: Professional Footballers, Teachers, and Methodist Ministers. *The British Journal of Sociology*, 32(1): 39–55.
- Nuttall, P. – Tinson, J. (2011): Resistance to Ritual Practice: Exploring Perceptions of Others. *European Journal of Marketing*, 45(11/12): 1725–1735.
- Pearson, J. C. – Child, J. T. – Carmon, A. F. (2010): Rituals in Committed Romantic Relationships: The Creation and Validation of an Instrument. *Communication Studies*, 61(4): 464–483.
- Radcliffe-Brown, A. (2004 [1952]): *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Rappaport, R. A. (1971): Ritual, Sanctity, and Cybernetics. *American Anthropologist*, New Series, 73(1): 59–76.
- Rook, D. W. (1985): The Ritual Dimension of Consumer Behavior Reviewed. *Journal of Consumer Research*, 12(3): 251–264.
- Shore, B. (2009): Making Time for Family: Schemas for Long-Term Family Memory. *Social Indicators Research*, 93(1): 95–103, DOI: 10.1007/s11205-008-9409-2
- Shreen, K. (2010): Socio-cultural Dimensions of Ritual Objects: Nagarathar Rites of Passage. *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 5(5): 79–91.
- Somlai P. (1986): *Konfliktus és megértés*. Budapest: Gondolat.
- Somlai P. (2011): Nemzedéki konfliktusok és kötelékek. In Bauer B. – Szabó A. (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 25–36.
- Smit, R. (2011): Maintaining Family Memories through Symbolic Action: Young Adults' Perceptions of Family Rituals in Their Families of Origin. *Journal of Comparative Family Studies*, 42(3): 355–367.
- Spagnola, M. – Fiese, B. H. (2007): Family Routines and Rituals: A Context for Development in the Lives of Young Children. *Infants & Young Children*, 20(4): 284–299, DOI: 10.1097/01.IYC.0000290352.32170.5a
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között. In Nagy I. – Pongrácz T.né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207–228.
- Turner, V. (2002 [1969]): *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Turner, V. (1982): *From Ritual to Theater: The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.
- Tynan, C. – McKechnie, S. (2009): Hedonic Meaning Creation through Christmas Consumption: A Review and Model. *Journal of Customer Behaviour*, 8(3): 237–255.
- Voltz, R. (2007): Väter zwischen Wunsch und Wirklichkeit. In Mühling, T. – Rost, H. (Hrsg.): *Väter im Blickpunkt*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- Weber, M. (1946): *Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Whiteside, M. F. (1989): Family Rituals as a Key to Kinship Connections in Remarried Families. *Family Relations*, 38(1): 34–39.
- Wolin, S. J. – Bennett, L. A. (1984): Family rituals. *Family Process*, 23(3): 401–420.

Európa mérlegen: az Európai Unió geopolitikai értelmezése a világrendszerben¹

Böröcz József (2009): *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London and New York: Routledge.

Dén-Nagy Ildikó – Faludi Julianna – Ihász-Tóth Dániel

nagy@forte.com.pr; faludijulian@gmail.com; dnltoth@yahoo.com

Beérkezés: 2012. 11. 12.;

Átdolgozott változat beérkezése: 2013. 04. 10.

Elfogadás: 2013. 05. 10.

A globális viszonyokkal foglalkozó társadalomkutatás fontos fejleménye e kötet, hiszen a széles, földrajzi és gazdaságpolitikai dimenziók perspektívájából építkezik, pótolva az EU-elemzések legfontosabb hiányát: a geopolitikai mozzanatot. A legtöbb kutatás az Unió működésének vizsgálatára szorítkozik, figyelmen kívül hagyva, hogy miért jött létre, illetve történetileg hogyan illeszkedik a világgazdasági rendszerbe. Böröcz József ezzel szemben az EU makroszociológiai genealógiáját kutatja a globális kapitalizmus történeti perspektívájából szemlélve. A vizsgálat során megkérdőjeleződnek az Európa és a Nyugat felemelkedésével, illetve privilegizált helyzetével kapcsolatos elméletek a szociológia klasszikusaitól Landesig terjedően (Weber 1995; Landes 1998). A könyv egyik fő meglátása az, hogy az európai államok földrajzi és demográfiai méretük folytán eredendően csekély jelentőségűek a világ térképén. Az egy tömbbe forrt Európa azonban az előnyszerzés más technikai mellett többek között nemzetközi szerződések több szintű rendszerével biztosítja geopolitikai súlyát a világban, melynek számszerűsítésére és szociológiai elemzésére vállalkozik a könyv. Hiánypótló és újszerű megközelítéséért az American Sociological Association a szerzőt 'Honorable Mention' címmel díjazta 2011-ben. Nagy ívű elemzésében a szerző Nyugat-Európa geopolitikai helyzetét vizsgálja a gyarmatosítás, majd bipoláris világrend idején a későbbi európai integrációt meghatározó struktúrák szempontjából. A következőkben Böröcz magyar nyelven még csak töredékesen publikált gondolatmenetét ismertetjük röviden, majd ezt követően az elemzés egyedi eszköztárát és speciális nézőpontját vesszük górcső alá annak érdekében, hogy kellően értékelni tudjuk teljesítményét.

A szerző a prekapitalista Nyugat-Európa elemzésének szenteli az első fejezetet. A gazdasági, demográfiai és földrajzi értelemben egyaránt csekély jelentőségű kon-

¹ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Melegh Attilának, aki figyelmünkbe ajánlotta a könyvet, és akinek sok inspiráló beszélgetést köszönhetünk.

tinens fokozatos terjeszkedését, látványos térnyerését követhetjük nyomon. Az empirikus alapokat a gazdaságtörténész Angus Maddison adatai² alapján végzett friss és módszertanilag izgalmas elemzés szolgáltatja, ennek fényében kínálja fel a szerző az európai integráció geopolitikai értelmezését.

A második fejezetben Böröcz a kialakuló birodalmak szerkezetét és az imperia-
lizmus logikáját elemzi a hálózatelemzés eszközeivel. A kiépülő birodalmak egy európai központból és az ehhez kapcsolódó tengeren túli függő területekből álltak. Ez a „vektor” típusú elrendezés, valamint a nagy távolságok elősegítették a birodalmi központ hatalmának megszilárdítását. Böröcz ismét igen invenciózusan nyúl a forrásokhoz. David P. Henige (1970) a gyarmati kormányzók adatbázisát alkotta meg, mely az 1415-től az 1970-es évekig – a gyarmatosítás végéig – tartó időszakot öleli fel és közli az összes gyarmati terület nevét, illetve azok kijelölt vezetőit.

A harmadik fejezet a bipoláris világrenden belül vizsgálja a szocialista államokat, illetve a megszülető uniót. Böröcz vizsgálatának fontos eredménye, hogy kiemeli: a bipoláris világrend idején sem szakadtak meg teljesen a keleti blokkot a Nyugathoz kötő kereskedelmi, gazdasági, illetve kulturális szálak. További fontos szempont, hogy a tőke áramlásának geopolitikai konfliktusa ezután Ázsiára terelődött át, ami a világgazdaság jelentős átrendeződésének a jele.

Végezetül, a negyedik fejezet az Európai Unió születését és geopolitikai pozicionálását veszi górcső alá. A komplex, hosszú távú történeti összehasonlító elemzés a globális perspektíva segítségével az olvasó számára egy új szempontból világít rá Európa és az Európai Unió szerepére a világban. Recenzióinkban egyenként vesszük sorra azokat a megközelítési módokat és elemzési metódusokat, amelyeket Böröcz alkalmaz Európa geopolitikai stratégiájának vizsgálatára, illetve az Unió létrejöttének oksági magyarázatára. Figyelmünket provokatív érvelésének rendhagyó elemeire összpontosítjuk, felhívva a figyelmet a kapcsolódási pontokra a „hagyományos” megközelítésekhez, miközben felsorolunk bizonyos hiányosságokat, valamint javaslatokat fogalmazunk meg a további elemzésekre vonatkozóan.

Hálózatok mint a geopolitikai súlyképzés eszközei a gyarmatosítás korában

Böröcz kiinduló tézise szerint a prekapitalista Nyugat-Európa strukturális hátránnyokkal küzdött: gazdasági súlya és mérete elégtelen volt a világhatalmi szerephez. A kontinens ekkoriban alacsony népsűrűségű és apró, egymással versengő igazgatási egységekre szabdalt képet mutatott. Európát ráadásul kelet felől az Orosz és az Ottomán Birodalom zárta el a világ többi részétől. A korabeli egymásba fonódó világkereskedelmi úthálózat perifériáján helyezkedett el, a világgazdaság vérkeringéséhez csak lazán kapcsolódott. Történtek ugyan belső kísérletek a súly- és

2 Az adatok ingyenesen hozzáférhetőek a következő címen: www.ggcd.net/MADDISON/oriindex.htm

méretbeli hátrányok leküzdésére, gondoljunk csak a Habsburg vagy a Német-római Birodalomra, de ezek a próbálkozások mind kudarcba fulladtak. Böröcz szerint a megoldást végül a külső terjeszkedés adta, amit a tengerészeti technológiákban bekövetkező fejlődés tett lehetővé. Európa expanziójához a hajtóerőt a profitot hajtó felemelkedő kereskedő osztály és a hatalmát növelni kívánó állam stratégiai szövetése adta, amihez a morális hátteret a kereszténység biztosította.

Az endemikus kicsiségre talált megoldás tehát a gyarmatosítás volt, amelynek során a nyugat-európai államok tengeren túli – Böröcz terminológiája szerint – nem folytonos birodalmak kiépítését kezdték meg. A szerző a gazdasági teljesítmény Angus Maddison-féle történeti statisztikáit használja fel arra, hogy szemléltesse, hogyan tettek szert geopolitikai súlyra a korábban jelentéktelen nyugat-európai államok. A gyarmatosítók azonban nem csak saját súlyukat növelték, de egyúttal a gyarmatosított államok – elsősorban India és Kína – világgazdasági súlyát csökkentették azok gazdaságának romba döntésével. Így vált a 19. századra a valaha „nehézsúlyú” Kína és India a világgazdaság periferikus szereplőjévé, amíg a gyarmatosító hatalmak a centrumba kerültek.

A továbbiakban Böröcz a nem folytonos gyarmati birodalmak kialakulásának dinamikáját a hálózat kutatás eszközeivel elemzi, amellyel magyarázatot talál arra a lényeges problémára, hogy miként voltak képesek a kisméretű nyugat-európai államok geopolitikai jelentőségre szert tenni. A válasz abban a gyarmatosító stratégiában keresendő, amelynek eredményeként egészen az 1950-es évekig az alá-fölé rendeltségi viszonyokat konzerváló, a folyamatos expanziót lehetővé tevő hatalmi kapcsolatok rendszere jött létre.

Böröcz hálózati elemzése megtermékenyítő, történelmi távlatokba nyúló visszatekintést lehetővé tevő empirikus vizsgálata újszerű és helytálló, ám módszertani szempontból kezdetlegesnek mondható. Kizárólag a hatalmi viszonyokra fókuszálva adatbázisként David P. Henige egy 1970-es munkáját használja fel, amely 1415-től az 1970-es évekig mintegy 9800 gyarmati kormányzó uralmáról nyújt információkat. Ez alapján rekonstruálja a gyarmatbirodalmak egyre növekvő hálózatait, ahol az egyes nódusok gyarmatosító országokat, illetve kolóniákat képviselnek, a közöttük lévő irányított kapcsolatok pedig hatalmi relációkat jelölnek. Az így kapott egyszerű gráfok olyan egymástól független részekből állnak, amelyeket csillagtopológia jellemez (a perifériális csúcspontok egyetlen központi nódushoz, vagyis hubhoz kapcsolódnak). A hálózatépítés logikája bővebb kifejtést is érdemelt volna, hiszen véleményünk szerint számos következménnyel jár; többek között a perifériák egymástól való hatalmi elszigeteltségével, amely hozzájárult a kisméretű nyugat-európai államok dominanciájának megtartásához, illetve a centrumok közötti direkt és indirekt kapcsolatok hiányával, amely biztosította a gyarmatosítók kialakult érdekeltségi és hatalmi rendszereinek függetlenségét. Ez a hálózatépítési logika 1950 után drámaian megváltozott, a korábbi centrumok és perifériák strukturális viszonya pedig jelentősen átalakult.

A hálózat növekedését Böröcz kizárólag a kapcsolatok számával, illetve a hálózati sűrűség alakulásával elemzi, az európai államok relatív hatalmának változását pedig Freeman-fokszám-központisággal írja le. Ennek a módszernek a legnagyobb hátránya, hogy míg az összeköttetések mennyiségének változása jól reprezentálja a hálózatok méretének fejlődését, a centralitás pedig megfelelő eszköz a befolyás mérésére, a sűrűség mint mutató érzékeny a nódusok számára, ezért kevésbé értelmezhető, illetve félrevezető lehet olyan hálózatok összehasonlításakor, amelyek kiterjedésüket tekintve lényegesen eltérnek. A sűrűség Böröcz által kalkulált mutatószáma (p. 89, 2.2. táblázat) kizárólag a hálózatbővülés sajátos szabályai miatt releváns, és sűrűségváltozás helyett ezek az értékek valóban méretváltozást fejeznek ki. Ugyanakkor rá kell mutatnunk az elemzés azon hiányosságára, hogy nincs világosan kifejtve a számítás menete, így nem világos, mit vesz alapul az összes lehetséges kapcsolat meghatározásakor. Fontosnak tartjuk azt is megjegyezni, hogy Böröcz egyszerű geopolitikai hálózati analitikája módszertanilag lényegesen kiterjeszthető, például amennyiben a hatalmi viszonyok mellett megkonstruáljuk a kulturális, illetve kereskedelmi vagy tőkeberuházási kapcsolatok hálózatait is. Ebben az esetben többdimenziós hálózati modell állhat a rendelkezésünkre, amelyben az összeköttetések bonyolultabb rendszere rajzolódhat fel. Az ilyen összetett hálózati struktúrák elemzésének egyik elterjedt módszere a blokkmodellelés (*block modeling*), amelyet nemzetközi kapcsolatok és geopolitikai pozíciók vizsgálatára is alkalmaznak (például Synder – Kick [1979]). Ennek a módszernek a legnagyobb előnye, hogy a kapcsolati struktúrák meghatározásakor képes többszörös kapcsolati hálózatok figyelembevételére, tehát alkalmas arra, hogy együttesen kezelje például a kereskedelmi, a diplomáciai és a katonai relációkat. Az egyes pozíciók (blokkok) olyan aktorokat foglalnak magukban, amelyek a releváns hálózatok mindegyikén hasonló interakciós mintákat követnek. Segítségükkel elemezhetővé válik a pozíciók (esetünkben például az egyes gyarmatbirodalmak) közötti kötések (vagyis a hálózatok mindegyikén megjelenő linkek) léte vagy hiánya (Synder – Kick 1979: 1104). Ez a módszer tehát a nemzetközi kapcsolatok valóban komplex megközelítését tenné lehetővé, túlmutatva a hatalmi viszonyokon. Ezen a ponton ugyanakkor el kell ismerni, hogy mindehhez további adatok felhasználására lenne szükség. A rendelkezésre álló történelmi források szűkössége, a korabeli adatbázisok elégtelensége lényeges korlátját jelentik az ilyen típusú analitikai ambícióknak.

A fentiekben említetteken túl Böröcz modellje továbbfejleszthető oly módon is, ha a csúcspontokat összekötő ívekhez súlyokat rendelünk, amelyek kapcsolati szoros-ságot vagy földrajzi távolságot fejeznek ki, továbbá a csúcspontok mérete vagy gazdasági jelentősége is lehet elemzendő szempont. A további elemzéseknek ismételtelen leginkább a történelmi források rendelkezésre állása és az elemzésükhöz szükséges számítási kapacitás szabhat határt.

A gondolatmenetét továbbkövetve Böröcz Európa történelmének egy újabb fejezetét

nyitja meg: az ideológiai megalapozottság hangsúlyozása helyett globális viszonyokból kiindulva vizsgálja a bipoláris világrenden belül Európa volt szocialista államait.

Szocializmus a kapitalizmus világtérképén

Mind a világgazdaság, mind azon belül Európa számára meghatározó epizódot jelentett a kapitalista rendszer alternatívájaként megjelenő szocializmus. A tulajdonviszonyokat újra értelmező államberendezkedés egy új globális rendszer kialakításába kezdett. A szocializmus térhódítását és a világrendszerben betöltött helyét a szerző ismét a szocialista államok népességi adatainak és gazdasági teljesítményének súlyozásával szemlélteti. Több szerző szerint a hatékony ideológia volt az erőteljes iparosítás és társadalmi átalakítás végrehajtását végző diktatúra bázisa és megszilárdulásának oka (Gerschenkron 1962). A társadalom mobilizálására az átalakulást támogató, modern és radikálisan egalitáriánus jövőképet kínáló ideológia szolgált ebben a folyamatban. Böröcz az ideológiai magyarázat helyett mintegy kívülről, a kapitalista világban betöltött helyük szemszögéből vizsgálja meg a szocialista államok létrejöttének feltételeit. A szocialista fordulatot követő diktatúra hosszú távú fennmaradásának okaként a folyamatos katonai fenyegetettséget, a magántőke szabad áramlásának gátlását és a folyamatosan fenntartott ellenségképet jelöli meg. A kialakuló keleti blokkot globális viszonyokból elemzi és nem a helyi ideológiából. A világ regionális fejlődésének szemszögéből sokkhatásként értelmezett szocialista blokk létrejötte igazi csapást, politikai és gazdasági kihívást jelentett a kapitalista világ számára, ezt a sokkhatás-elméletet illusztrálják a súlyozott részesedési adatok. Amíg az első szovjet állam a világgazdaság termelésének egytizedét, addig a második világháború után a szocialista államok majdnem egyötödét vonták ki a globális tőke közvetlen érdekeltsége alól. A sokkhatás igazi jelentőséget később, a nem várt ázsiai és afrikai szocialista terjeszkedés után nyert. Böröcz érvelése szerint az elzárkózás ugyanakkor nem volt tökéletes, hiszen a szocialista államok bizonyos termékekkel továbbra is részt vettek a világkereskedelemben, illetve saját termelésükkel hozzájárultak a globális növekedéshez.

Böröcz újszerű érvelése a tranzitológia kiterjedt irodalmából ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amely az első és a legnagyobb szocialista állam bukásának okait a fegyverkezési verseny, illetve a háború (ld. Afganisztán) okozta túlköltekezésben látja elsősorban, és nem a szocializmus mint rendszer kudarcaként értelmezi. Sőt a rendszer – állítja Böröcz – mindvégig igen sikeres a globális keretben értelmezett relatív gazdasági súly szempontjából.

Európai Unió, a globális súlyképzés új eszköze

Böröcz Európa geopolitikai súlyképző mechanizmusait vizsgálva 500 év történelmét áttekintve érkezik el tulajdonképpeni témájához: az Európai Unióhoz. Fő tézise szerint az Unió nem más, mint Európa eredendő geopolitikai jelentéktelenségének

feloldása: olyan stratégiai lépés, amely a nyugat-európai államokat ismét világhatalmi tényezőkké emeli. Megközelítésében az Európai Unió a globális súly megtartásának legújabb eszköze egy konfliktusos világhatalmi rendszerben.

Böröcz a globális megfontolások és a történelmi távlat beemelésével szakít az európai integráció hagyományos elméleteivel. Célja nem annyira empirikus eredmények feltárása, mint inkább egy olyan analitikus nézőpont kialakítása, ahonnan képes új megvilágításba helyezni az európai integráció történetét. Tanulmánya a makroszociológia, a vilárendszer-elmélet és a történettudomány *longue durée* hagyományaira építve újszerű tárgyalásmódban közelíti meg az Európai Unió létrejöttét. Az Európai Unió kialakulásával leginkább a nemzetközi kapcsolatok elmélete és a politikatudomány foglalkozik. Ezen magyarázó elméletek többsége jól köthető a társadalomtudományok realista és funkcionalista szellemi áramlataihoz. Szociológiai szemléletet hordoz a kultúra, az identitás felől közelítő, az uniót társadalmi konstrukcióként felfogó megközelítés. A következőkben röviden áttekintjük az Európai Unió kialakulásának főbb elméleti megközelítéseit, és összevetjük azokat a Böröcz által képviselt szemlélettel.

Böröcz elemzésével szembeállítva az egyik klasszikus elméleti áramlat, a funkcionalista iskola integrációs narratívája idealisztikusnak, akár naivnak tűnhet. Ez utóbbi elmélet szerint a gazdaság és társadalom nemzetköziesedése nyomán a nemzetállam már nem képes minden korábbi feladatát megfelelően ellátni. A modern lét problémáit az állam már csak a nemzetközi szervezetek segítségével képes kezelni. Az Európai Unió tehát az olyan újonnan keletkezett igényekből született, melyeket szupranacionális szinten kell kezelni. Ahogy az új intézményi rendszer sikeresen menedzseli az eleinte főként gazdasági jellegű problémákat, funkciói a megszokott feladatok keretein túlcsoordulva (*spillover*) graduálisan terjeszkednek a politikai feladatok felé.

A funkcionalista megközelítés által felismert folyamat lehetséges végpontja a föderatív államszervezet. A föderalista magyarázatok az Európai Unió születése mögött a nemzeti elitek tudatos politikai döntését látják. Az európai nemzetek nem voltak képesek polgáraikat megvédeni a 20. század első felének viharaitól. Az alapító atyák a föderalizmus eszméjét tűzték zászlajukra, a föderális szervezet normatív célként lebegett előttük. Úgy látták, hogy a szuverenitás részleges feladása az egyetlen mód arra, hogy a nemzetállamok elkerüljenek egy újabb pusztító háborút. Böröcz perspektívája ennél mind térben, mind időben jóval tágabb, ahogy írja, témáját globális történelmi lencsén át szemléli. Kritizálja az integrációs kutatásokat azon az alapon, hogy azok gyakran nélkülözik a megfelelő történelmi mélységet. Az Unió gyökereinek feltárását a mélyen fekvő rétegekben kell kezdeni. Böröcz időhorizontja egészen a 16. századig terjed, míg az uniós szakirodalom döntő hányada nem tekint messzebbre a második világháborúnál.

Egy másik megközelítés, a kulturális narratíva szerint, az integráció nem bölcs előrelátás eredménye, hanem Európa közös kulturális hagyományából ered. A kontinenst egyesítik a közös értékek, amelyek a demokratikus intézményekben, embe-

ri jogokban és piacgazdaságban testesülnek meg. Az Európai Unió pedig egy olyan normatív hatalom, amelynek legitimitációja a közös európai identitásból fakad. Ez a közös kulturális keret pedig az érdekütközések ellenére is egy mind szorosabb közösségbe zárja az európai államokat. A történeti útfüggés felismerése megadja a – Böröcz által hiányolt – időbeli mélységet a megközelítésnek, ugyanakkor Európa-centrikussága élesen szembehelyezi vele. Böröcz elutasítja azokat a megközelítéseket, melyek azt sugallják, hogy az EU születése valamiféle nyugat-európai belügy lett volna. Elemzése nem az egyes államokra vagy régiókra koncentrál; az Európai Unió létrejöttét a világrendszer kontextusában elemzi. Böröcz ráadásul az Uniót nem mint kulturális, hanem mint (geo)politikai projektet szemléli, amelynek megvalósítását a nyugat-európai államok hatalmi érdekeiktől vezetve támogatták.

Ebből a szempontból Böröcz elemzése rokonítható a nemzetközi kapcsolatok realista hagyományával, mely szerint az államok nemzetközi politikája harc a hataloméért. A nemzetállamok olyan racionális aktorok, amelyek, ha érdekük úgy diktálja, kialakíthatnak olyan nemzetközi szervezeteket, amelyeken keresztül érdekeiket érvényesíthetik. Az ilyen szervezetek fejlődése pedig folyamatos érdekharc eredménye, amely során az államok szuverenitásukból a lehető legtöbbet megtartva próbálnak az előnyökből a lehető legnagyobb részt kiharcolni. Böröcz érvelése szerint a nyugat-európai államok valóban saját érdekeiket követve kötöttek gazdasági, majd politikai szövetséget. A folyamat beindítását ugyan több történelmi, gazdasági és politikai esemény együtthatása segítette elő, érvelése központjába azonban a „globális súlyok” politikájára helyezi a hangsúlyt. A háború megmutatta, hogy a kis- és közepes méretű európai államok nem tudnak önállóan versenyre kelni az olyan területileg összefüggő, „folytonos birodalmakkal”, mint az Amerikai Egyesült Államok vagy a Szovjetunió. Az államközi kapcsolatok meglévő rendszere nem volt alkalmas a közös európai érdekek megjelenítésére, tehát új intézményrendszer létrehozása vált szükségessé. Megszületett az Európai Unió. Ettől kezdve a tagállamok két modalitásban léteztek: nemzetállami szinten – „westphaliai” módban, és uniós szinten – föderális módban. „Westphaliai” módban a nyugat-európai államok a világ GDP-jéből való részesedésük alapján könnyűsúlyúnak számítanak, míg föderális módban nehézsúlyúnak, Kínát és Japánt megelőzve egy súlycsoportban játszanak az Egyesült Államokkal. Az európai államok egy egységként a világ legnagyobb hatalmainak valódi versenytársává, partnerévé, vagy akár ellenfelévé vál(hat)nak. Újdonság azonban – jegyzi meg Böröcz –, hogy ezek az államok a nemzetközi szinten, ha érdekük úgy kívánja, rugalmasan (*elasticity of weight*) tudnak fellépni mind nemzetállami, mind föderális módban. Az Unió tehát az európai államok globális hatalmi súlyt teremtő stratégiájának olyan innovatív eszköze, amelyre nem találunk példát a történelemben: nem állam és nem birodalom, egy „nem birodalmi impérium”.

Böröcz tanulmánya tehát megközelítésében és következtetéseiben is új szintet visz az Unió irodalmába. Történeti, geopolitikai szempontú elemzése térben és időben is szélesebb spektrumban vizsgálódik, mint az uniós szakirodalom döntő része. Kö-

vetkeztetéseiben is új hangsúlyokat állapít meg: az Unió nem a modern lét problémáinak intézményi eszköze vagy valamiféle normatív politikai cél, esetleg a közös európai kulturális tér politikai manifesztációja. Az Európai Unió abból a felismerésből született, hogy az eljelentéktelenedő nyugat-európai államok a multipoláris vilárendszerben csak egy új intézményi megoldás – az Európai Unió – segítségével nyerhetik vissza egykori jelentőségüket.

Összefoglalás

Böröcz markánsan kritizálja a fősodorba tartozó EU-kutatókat, amiért elemzéseikkel túlságosan „visszahúzódnak a jelenbe”, miközben nem vesznek tudomást a történelem hosszú távú trendjeiről és globális perspektívájáról. Elemzése újszerű megvilágításba helyezi Európa történelmének elmúlt 500 évét: globális viszonyrendszerbe és az azon belüli gazdasági súlyra és hálózatos törekvésre vezeti vissza Európa dominanciáját.

A történeti statisztika és hálózatelemzés eszközeihez innovatívan nyúl, mondanivalóját ötletesen szemlélteti, bár az ábrák vizuális megjelenítésének megvalósítása hagy kívánnivalót maga után. Hálózatelemzési megközelítése újszerű a területen, ugyanakkor más kutatási ágakban már jóval fejlettebb módszertanok is rendelkezésre állnak. Véleményünk szerint új hálózatelemzési eszközök bevonásával sikeresen tovább mélyíthetők Böröcz eredményei. Mint láttuk, nézőpontja elsősorban rendszerszintű, így kevesebb figyelem jutott a mikroszint kifejtésére. A mikro-makró mechanizmusok végigvitele elsősorban a posztkoloniális érat részletező fejezetekben hiányos; az olvasó számára olykor úgy tűnhet, hogy Böröcz narratívájában az országok, régiók önálló aktorokká válnak saját hatalmi célokkal és eszközökkel. E hiányosság ellenére is a rendszerszemlélet végigvitele gyümölcsöző marad, mely történeti-makroszociológiai nézőpont fájóan hiányzik a hazai szociológiai diskurzusból és az egyetemi curriculumból. A mű interdiszciplináris megközelítéséből fakadóan érdeklődésre tarthat számot a társadalomtudományok számos ágának művelői között, reméljük, hamarosan magyarul is forgathatjuk a Rutgers magyar professzorának ezt a fontos könyvét.

Irodalom

- Christiansen, T. – Jørgensen, K. E. – Wiener, A. (eds.) (2000): *The Social Construction of Europe*. London: Sage, 1–19.
- Gerschenkron, A. (1962): *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Henige, D. P. (1970): *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present: A Comprehensive List*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Kornai, J. (1980): *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland.

- Landes, D. (1998): *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are so Rich and Some so Poor*. New York: Little Brown, 3–45.
- Max, W. (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Józsa P. – Lissauer Z. – Somlai P. (ford.). Budapest: Cserépfalvi.
- Marsch, C. (2000): *Making Russian Democracy Work. Social Capital, Economic Development, and Democratization*. Lewiston: Edwin Mellen Press.
- McFaul, M. (2001): *Russia's Unfinished Revolution. Political Change from Gorbachev to Putin*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mearsheimer, J. J. (1990): Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, 15(1): 5–56.
- Rosamond, B. (2005): The Uniting of Europe and the Foundation of EU Studies: Revisiting the Neofunctionalism of Ernst B. Haas. *Journal of European Public Policy*, 12(2): 237–254.
- Schumpeter, J. A. (1943 [1992]): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge.
- Synder, D. – Kick, E. L. (1979): Structural Position in the World System and Economic Growth, 1955–1970. A Multiple-Network Analysis of Transnational Interactions. *The American Journal of Sociology*, 84(5): 1096–1126.
- Szilágyi Á. (1999): *Oroszország elrablása. A szovjettelen unió története*. Budapest: Helikon Kiadó.